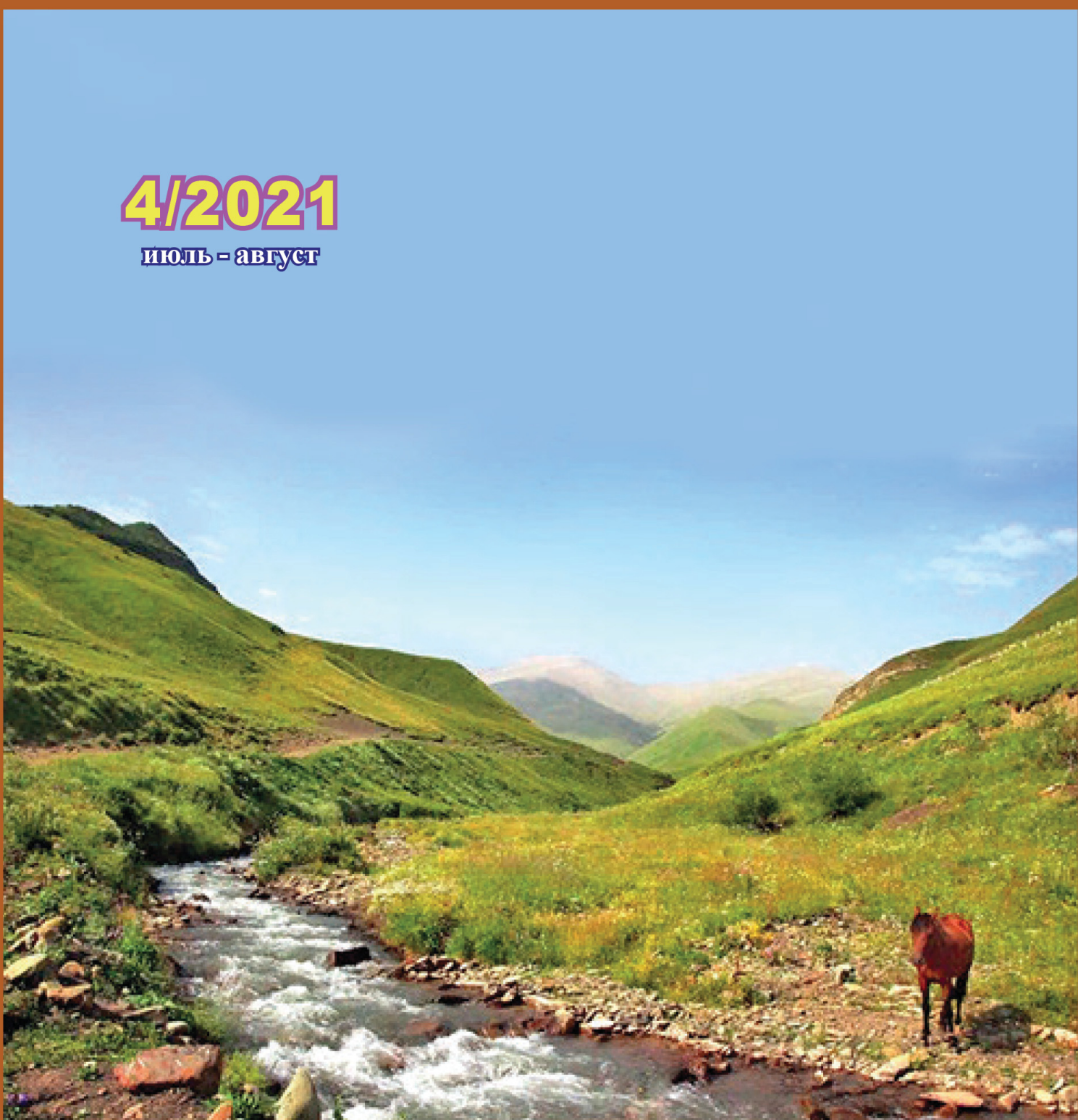


16+

Самур

4/2021

июль - август







Самур



**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

Учредитель:

Министерство информации и печати
Республики Дагестан

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

4

2021

июль - август

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КЪИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

А. Исмаилов. Чехи барбатГвилин 30 йис.....3

ШИИРАТ

З. Къафланов. Чимел хьунни руквадин рикI
тIар жеда. *Цийи шиирар*.....6

ГЪИКАЯТ

А. Къардаш. ВачIе - хваяр. *Романдай къи-
лер*.....23

ШИИРАТ

А.Абдулгъалимов. Къугъдин эхиримжи
мани... *Баллада*.....48

Нариман ИБРАГЪИМОВАН 70 йис

Ш.Шабатов. Уьмуьрдин макъсад жагъанвай-
ди. *Макъала*.....51

Н. ИБРАГЪИМОВ. Тапаррин къармахра.
Романдай къилер.....54

МУЪГЪВЕРГАН АЛИДИН 150 ЙИС

Гъажи ГАШАРОВ. Сифте гаф.....86

Муьгъверган АЛИ. Шиирар.....86

ПУБЛИЦИСТИКА ВА ОЧЕРК

А. ИСМАИЛОВ. Къилинди инсан тир. *Оче
рк*.....90

САТИРА ВА ЮМОР

А. Шихкеримов. Акъуллу свас. *Юмореска*..96

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад Мегъемедович
АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА

Выход в свет 27.08. 2021 г.
Тираж 359 экз
Печать офсетная
Бумага офсетная
Формат 70 х108 1/16
Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7
Заказ № 967
Цена свободная.

Типография: ООО «Издательство «Лотос»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ** .

Чи телефонар:

Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00414 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04. 2019 г.

***Редакция и издатель:** Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан “Редакция республиканских литературных журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.*

***Адрес редакции и издателя:** 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.*

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай делирин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда. “Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин маса органра чап хъийидайла, журналдин тIвар къун чарасуз я.

Редактордин гаф



Абдуселим ИСМАИЛОВ



ЧІЕХИ БАРБАТІВИЛИН 30 ЙИС

Гъилевайди къудратлу Советрин уьлкведин халкъарин къисметра хъайи зурба вакъиадин, Россиядин Федерациядин Президент Владимир Владимирович Путина лагъайвал, уьлкведин тарихда лап чіехи барбатівилин юбилейдин йис я. СССР чкіана 30 йис тамам жезва.

1991-йисан вакъиайрин нетижаяр гъич садани ва садрани гуьзлемиш та-вур къван, лап СССР-дин душманрин ниятрани тахъай къван деринбур ва къулухъди элкъуьриз техжербур хъана. Гаф миллетрин дерин тарихрин бинедал 1917-йисалай эцигиз эгечіай ва, йисалай-йисуз мертебаяр артух жез, яру гъед кјуква аваз хкажай надир дарамат акъван регъятдиз чкіана хъи, гъатта и йикъал гъамиша вил алаз хъайибурун вилерни тажубвили къеъцелди акъудна. Дугъриданни, чіалахъ хъун четин тир.

1991-йисан августдин и йикъара чун дагълара авай. Ціийи чкадал хана чіехи жезвай веледриз бубайрин чилер, куьгъне хуьруьн ерияр къалурун патал, мукъвабурун са къефле санал хъфенвай. Гила хъиз телефонар авачир, 60 километрдин мензилда дагъда совхоздин мал-къара хуьзвайбурухъ галаз авай алакъани инсанринди, машинринди тир. Гъавиляй чаз 1991-йисан августдин и пуд-къуд юкъуз дуьньяда, уьлкведа хъайи вакъиайрикай элкъвена хтайла чир хъанай. Чіалахъ женни мегер? Жедай ківалах я жал? Горбачев Форосдай хкизни къалурзава, яд чіугвадай лит хътин аданни терс ва рипинал гъуд гъалчиз гъазур Ельцинан суфатарни аквазва, рахунарни ван къвезва, амма чіалахъ жез кланзавач: СССР – им чуқлуриз жедай уьлкве тирни?!

Чкіана. Чуқлурна!- лагъайтла, дуьз жеда. Къенепатан душманри. 1985-йисалай КПСС-дин ва уьлкведин къиле акъвазай Горбачева ихтияр гана сес хкажай мидяйри. Абуру партиядин бинеяр къечіайиз, советрин халкъдин гъалибвилер ачухдиз шаклувилик кутаз эгечіна. Газетринни журналрин чинра, театррин сегънейрални телеэкранрал, художественный фильмайрани ктабра ахътин темаяр къарагъариз эгечіна хъи, гуя советрин халкъар, азадвиликай пай авачиз, даим луківиле авайбур я, властдин къилевайбуруни абурукай фикир ийизвайди туш. Гъатта Ватандин Чіехи дяведа къазанмишай гъалибвални шаклувилик кутаз эгечіна. Верховный Главнокомандующийдин тівар негъ ийиз, чіехи полководецрин тіварар къацуриз, гъа са вахтунда генерал Власов

хътин хаинрин тIварар хкажиз башламишна. Йикъалай-юкъуз - ягъсузвилелди, ачух душманвилелди. Тарихдин ктабар цIийи кьилелай кхьин хъувуна, майданрилай памятникар алудна...

СССР хътин къудратлу уьлкведин кьилиз атуни гара тур Горбачев къецепатан душманрин гъилени вилер аваз затIни таквазвай нинидиз элкьвена. Августдин вакъиайрини адаз тарс ганач, президент аваз, вич амачир уьлкведин къисметдал Беловежда кIватI хъайи пуд хаинди эхиримжи нукьтIа эхцигна. Жуван халкъдихъай чинеба къабулай хаинвилин къарардикай Ельцина сифтени-сифте США-дин президент Бушаз муштулук гана. Гуьгъуьнай Россиядин Федерациядин президент яз Борис Ельцина, вич хътинбур кьиле аваз, къенепатан ва къецепатан душманрилай СССР ва КПСС барбатI ийиз алакъайдакай США-дин Сенатдин виликни явлалудаказ малумарна. И къайдада жуван уьлкве, жуван халкъ виляй вигъиз алакьун – им хаинвилин кIукни-кIукI хъана.

Гъайиф хъи, 30 йис идалай вилик уьлкведа хъайи вакъиайриз къени лайихлу къимет ганвач. А вахтунин Верховный Советди къабулай къарарар, президентрин Указар къени къуватда ама.

Бязи вахтара Украинада, Прибалтикада, РагъэкъечIдай патан Европада уьлквейра Россиядин Федерациядив эгечIзавай гъалариз фикир гайила, кIанзни-такIанз суал къевезва: - Чун тушни кьил кутурбур? Вуна къудратлу Армиядин Верховный Главнокомандующий негъ авурла, вуна вири крариз регъбервал гайи партия терг авурла – бес им къуншийризни мидявилерихъ рехъ ачухун тушни? Эгер ви уьлкведа хаин генералдикай игит ийизвайбур хъуниз рехъ гузватIа, масанра чпин хаинрикай игитар ийидайбурни пайда жедачни?.. Гъайиф хъи, и жигъетдай уьлкведа къедалди политикадин къетIивал авач, мецел атайди лугъудай, зиянлу фикирарни масадбурал илитIдай ихтияррал эхир эцигнавач.

30 йис, уьлквейрин къисметрикай ва тарихрикай рахадайла, лап куьруь девир я, гъелбетда. Амма къвез алатзавай йисариз къиметар гъикI хъайитIани гузва. 2000-йисалай уьлкведи цIийи шартIара тухузвай политикади государстводин аслу туширвал арадиз хкиз ва мягъкемариз эгечIна. Президент Путина хиве къазвайвал, Россиядин Федерациядин аслу туширвал ва къудратлувал - им адан кIвалахдин кьилин макъсад я. Гъич са шакни алач, уьлкве барбатI авур йисариз, ксариз, мидяйризни дустариз – гъар патахъай вири вакъиайриз ва абурун нетижайриз лайихлу къимет гудай вахтарни къведа. Гъа са вахтунда халис регъберар хкаж хъжеда тарихдин тахтариз, тапан регъберарни абурун чIуру ниятрин муздурчияр даими виляй аватда ва абурун тIварар лянетдик акатда. Гъелелиг, лагъайтIа, чун, а барбатIвилин вакъиайрин шагъидар, вилик акъваззавай къван суалриз жавабар ва акур къван крариз къиметар жагъуриз, гъарма сад вичин хусуси фикир-хиялрикни веревирдерик кума.

**Вил вегъезвай за уьлкведиз –
Вилер заводи мидя тиртIа?
Акатнавай ам куьлгведик –
Гъи гунагърин хъиляй тиртIа?
Гъи патахъай тиртIа завал?
Къеняй тирни хазвайди цал,
Я тахъайтIа къецияй тиртIа?**

**Шегъеррал – гум, хуьрерал – руг,
Чилер-цавар – зегъерламиш.**

**Незвайдани къуруриз хук,
КIвалба-кIвал халкъ хирерламиш.
Амма гъукум гъилевайбур,
Бахтсуз халкъдин кьилевайбур –
Тикрар хъийиз къинер таниш...**

**...Регъбер вуж я, аскер вуж я? –
Вири къизмиш кьилер гвайбур.
Туна илан мецер худда,
Къаз чIурзавай къинер гвайбур.**

*Хтлуннавай чинер гвайбур.
Акунвайбур ивидин дад
Къекъвезва, кланз экъичиз мад.*

*Секин хуьре рахазва мез,
Мез гъамиша терсинавай.
Вун къе икъван дилавар жез,
Икъван гагъда бес гъинавай?
Адамалай бягъсинавай
Мични ишигъ, дергесни къван,
Гъахъни нагъахъ, писни хъсан.*

*Эвер гунар – регъят пеше,
Амма жемят дидардик ква.
Рабни тахгуз сагъ са вишехъ,
Къил тарашчи базардик ква.
Къил суалрин гъамбардик ква:
Гъи тахсиррай ганвай жаза
Я им? Нелай низ гун арза?*

*Лал я икъван члавуз чпиз
Икрам ийиз мажбурайбур.
Клaш галукъиз мармар чиклиз,
Майданрилай рахкурайбур.
Халкъ гъамиша алцурайбур,
Дилавардиз мецер рахаз,
Къвезва чпиз чкаяр къаз.*

*Мани авач я ибурухъ,
Я устадвал ам туькльурдай.*

*Сахут хъанва гъейрибуруз
Халкъдин къисмет тлвал
хуькльурдай.*

*Течиз, жеда вуч эхирдай,
Твазва буьркьуь гъазаватда,
Мажал тагуз саламатда.*

*Чуклурдайда вич авай клвал
Эцигда жал мисклин яраб?
Тухвай уьмуьр икъван члавал
Авуналди кицлин клараб,
Гвачиз цийи диндин ктаб,
Яб гуда жал йикъа къенин
Негъ авурдаз гъакъикъи дин?!*

*Имни регъбер, амни регъбер –
Гъар гафуна къал авайбур.
Жергейраваз угъри, къагъбе –
Гъиле гъарам мал авайбур,
Бед нефсинин тлал авайбур
Кларабрани гъатна кичI яз,
Чамардава вилер мична...*

*...Яб це Гъуцар, аку квезни -
Чилеллайди мусибат я.
Гъеле сиве амай мез зи
Квев рахазвай гъакъикъат я.
Ша куьмекдиз, гахце умуд,
Саламатдихъ чанар ахкъуд,
Я це руьгъдин ферикъатвал...*



Шират



Зульфיקъар КЪАФЛАНОВ

ЧИМЕЛ ХЪУННИ РУКВАДИН РИКІ ТІАР ЖЕДА

(Цийи ширар)

* * *

**Шеври папар.
Шеври папариз
Чал ава чпин,
Цал алай хътин:
Ам чида са
Биши япариз...**

* * *

**Ягъ.
Ягъ ми хъи тир,
Ирид къванциз –
КкІалдиз
Темен гайи стІал хъиз.
Гила амни къацІанва:
Адан чинал
Девирдин къар алкІанва...**

* * *

**Ахвар.
Къейibur,
Са мус ятІа
Зи суфрадихъ хъайibur,**

Мугьман хьанва кІвализ зи.
Яб гайила
Шад суьгьбетриз багърийрин,
Кур аямдин муркІарай
Рагъ хьуьрей къван
Регьят хьана рикІиз зи.

* * *

Кьалгъан.
Зун ядрандиз
Рекъе тунай кьалгъанди,
Хуьр аквадай пелеллай:
Ада ифин,
Чим гузва къе
Чара чилин гьенел заз...

* * *

Ажал.
Ажал гуй заз,
Ванцихъ галаз
Эхиримжи къадамдин:
За кІанзавач,
Зи начагъ чан
Гъиле гьатна
Ягъсуз папан –
Аямдин...

* * *

Кометаяр.
Кометайри –
Гьал кумачир,
Чандик ялав –
Звал кумачир гьетери,
Каинатдай чилел къвез,
Чка къазва къванерин...

* * *

ШейтІанар.
Са макъамда шейтІанри,
Йиф атунни,
КичІ кутадай инсанрик,
Гида абур юкъузни
Аквазва чаз гьаятра:
Девирди югъ
Твазва гагъ-гагъ
Йифен чІулав къаматда...

* * *

Хъвалахъар.
Мекъи хъунни,
Цал вегъедай
Хъвалахъар хъиз къавахдин,
Уьмуър кана жуван за.
ГъакІ ятІани
Къазвач за жув душмандай:
КаначиртІа,
Девирди
Элкъуърдай зун ямахдиз...

* * *

Къуркъушум.
Цал вегъез къуркъушум
Цурурзава аялри.
И шикилди дидедиз
Къурху гузва ажалдин:
Са мус ятІа
Адан рикІ
ТІарай хъиз я гуьлледи...

* * *

Чил.
Вич зи винел,
Яргъан хъана аватдалди,
За гум хуьда Чилин зи:
Инсандин бахт,
Чилин кІеме
Ксуз хъун я секиндив...

* * *

Зун.
Сагъзамач зун,
КІусар хъана,
Шегъердин
Генг куьчейриз чкІанва:
Къисмет я им
Дагъвидин,
Хуьруьккай кІвач атІанвай...

* * *

Са югъ.
Са югъ авач,
Хер-къацІ тахъай,
Лаз хурал зи Уьмуърдин:

Вичин либас гадарна,
Къуьгъуьрдин хам
АлукІнава девирди...

* * *

Дагъдин кІам.
Хъел атайла,
Дагъдин кІам
Гужлу жеда вацІалай,
Лепе чин тийир:
Ахътин вацІ,
Аял хъиз я,
Диде чин тийир...

* * *

Гар.
«Азад язни бахтсуз я зун!» –
Тикрариз,
Шехъзава гар:
Чехи гуж я вилиз такун
Ватандин гум,
Ватандин зар...

* * *

Рехъ.
Зун физва явашдиз.
Буна тади ийизва,
Ийимир:
Жегъил гъим я,
Агъил гъим я
Чирди туш
Ажалдин савашдиз...

* * *

Куьче.
РикІ ачухна,
Къекъвез жезмач,
Хъуьрез жезмач
Куьчеда:
ТІалабчияр
Артух жезва уьлкведа...

* * *

Шикил.
РикІ атІудай шикилди
Азаб гузва инсандиз:
Ишигъ амаз дакІарда,

Адан кІвалин
Жигъир къазва къалгъанри...

* * *

Дагъдин вац!
Дагъдин вацІуз –
«Кисна авахъ!» –
Лугъуналди тепейри,
Авахъдач ам:
АвахъайтІа,
Агакъдалди
Гъуьлуьн дири лепейрив,
Хкахъда ам.

* * *

РикІ.
Къил.
Санал алач зи рикІни къил –
Чара я.
Къилиз вич,
РикІиз вич –
Аквазва заз –
Пара я...
Санал алач зи рикІни къил.
Хъсан хъана алачиз:
Зи беденди
Ранг къабулдай уьлендин,
И чаравал галачиз...

* * *

Къуьзуьвал.
ХазватІани зи чин ада,
Гъалчиз залан биришар,
Заз кІанда зи къуьзуьвал:
Ам себеб яз
Ажалдивай
Нез жезвач зи диривал...

* * *

Инсан.
Са вахтара инсанди,
Рази яз тІимилдал,
Уьмуьрзавай къезилдиз.
Гила адан яшайиш
Хъанва гзаф заланди:
И гъалдиз ам гъанва къе,
Вичин гъили чиликай
Хкуд авур къьизилди...

* * *

Рехъ.
Агакъунни эхирдив,
Цийи рекъе твазва зун
Зи акъулди,
Камалди:
Абруз чизва,
Гъерекатда тахъайди,
Къабулдайди ажалди...

* * *

Азан.
Азанди,
Ахвар хаз,
Заз рекъиз
Эвер гузва мискИиндин.
Физвач зун:
Бес жезва заз
Ракъинин рехъ эркин тир.

* * *

Геж йифериз,
Акъулдин щем куькIуьрна,
Зун мядендиз
ЭвичIава Камалдин:
Зун аниз тухузва,
ГалчIурзава царцIарди,
Саз фикиррин –
Гъайкалрин.

* * *

Къул.
Ажал.
Уьмуьрдин хъиз,
Ажалдин
ЦIай твамир къула:
Ам вич цIай я...

* * *

Йифер.
Кузва йифер,
Лепейра тваз ялавар.
Йикъаринди
КIват хъувун я,
Абру тазвай чIулавар...

* * *

Къисмет.
Луван са пад уьмуьр тир,
Са падни – Ажал,
Къуш я къисмет инсандин.
Къуш я къисмет,
Сагъиб бахтсуз чилел таз,
Хкаж жезвай Карвандиз.

* * *

Пайгар.
Пайгар гвачиз
ЭкъечI жезмач куьчедиз:
Уьмуьрдикай сим хъанва зи,
Зивдай саягъ чIугунвай,
Къве къилелай
Яргъи,
Дерин
Дегънедин...

* * *

Сад Аллагъ.
Аквазвач Сад Аллагъ.
Такваз хъсан я:
Акваз хъайитIа,
Амукъдач Ам
Масан яз...

* * *

Женнет.
Са береда,
Женнет зи,
РикIин къене амаз сес,
Зи ван жедай ваз.
Гила зи сес,
Саил хъана,
Куьчейрава къисметдин...

* * *

Ахварар.
Зи ахварар сагъзамач,
Хтарар хъиз чкIанва
Зи йиферин даркалриз:
Къе агакъдач.
Пака,
Абур кIватI хъийиз,

Эверда за
Чулав вахаз –
Ажалдиз...

* * *

Уьмуьр.
Тади гузва Уьмуьрдиз –
Шад йикъарин,
Яд йикъарин
Дидедиз:
Ам сагъардай жерягъар
Амач буьркьюь вядедихъ.

* * *

«Физва уьмуьр,
Такваз жизва регъятвал», –
Шел-хвалзава факъирди.
Заз адакай
Ухшар къвезва чинардин,
Къве уьлкведин сергъятдал
АкIурнавай девирди.

* * *

Вацра –
Ахвар,
Ракъини хабар гун,
Тебиатдин къанун я:
Зи фикирда авайди,
Дегиш хъана цавун чин,
Юкъуз ахвар акун я...

* * *

Дагъ.
Дагъ зи нефес,
Уьмуьр я:
Зи къисметдиз
Дуьз кам къачуз чирайди
Адан какур жигъир я...

* * *

Сегънеяр.
Масадбур я
Къенин йикъан сегънеяр:
Къе гуьндуьзди,
Гъиле авай девирдин,
Сагъ чкайриз уьмуьрдин
Хъиязава пинеяр...

* * *

Жегьилар.
Къал-кичІ ква
Жегьилрик:
Биришри
Ник цана
Куътягъзава
Агьилрин...

* * *

Къуьд.
Заз хъуьтІуьккай
Ухшар къвезва гуьзелдин,
Жегьилзамаз
Чара хъанвай гъуьлуьккай:
Ам гъакъванни
Перишан я,
Рехини...

* * *

Къисмет.
Гагъ секиндиз,
Гагъ йигиндиз
Авахъдай
ВацІ я зи къисмет.
Адан са къер
Жегънем я,
Са къерни –
Женнет...

* * *

Къизил.
«Зун чилик тур!»
Минетзава къизилди.
Минетдачир,
Нагагъ вич,
Къериз къванни
АквазвайтІа саилдиз...

* * *

Булах.
Булахди вич –
ТІарвал эхиз –
ГалчІурзава чиргъерай:
Аз аз чизва,
Чиргъ галачиз,
Гъатдайди рикІ чиркера...

* * *

ШейтІан.
Вич авай кІвал
Чимиз хуьда,
Михьиз хуьда
ШейтІанди:
Куьмекзава и карди
Кьил элкьуьриз,
КІвализ атай мугьмандин...

* * *

Гьайван.
Гьайван жемир,
Инсан яз,
Эха вири азабар:
Вич кьейила,
КицІини
Тазва чилел кІарабар...

* * *

Дустар.
Дустар я зи
Уьмуьрни Ажал:
Ажал –
Туйкьуьл накьвар негдай,
Уьмуьр –
Текдиз пІузар шехьдай...

* * *

Муьгьуьббат.
Инсандин хьуй,
Гьайвандин хьуй,
Михьиди я,
Экуьди я
Муьгьуьббат.
И саягь за хиялна,
Акур чІавуз бахчада,
Ашукь хьанвай кьаргьаяр...

* * *

Кьекьвез жезвач –
Камар кьезва заландиз.
Гьикьван тади
АвуртІани,
Агакьзавач
РикІиз кІани чкадив:
Зун паталди
Пис югь хьана накьанди...

* * *

Сагъ тир.
Ксудайла сагъ тир зун,
КъецІи хъана пакамаз:
Заз чир гъал,
Зун месикай къарагъна,
Са кІвач накъан йикъамаз...

* * *

Хиялар,
Эвелдай хъиз куъчедиз
Физмач къе зи
Рагъ, варз кІани хиялар:
Куъчедава азарар –
Ажалдин терс аялар...

* * *

Дарман.
Дарманни,
Гъалиб хъайи азардал,
Игит хъиз я:
Адан тІварни
Тун герек я мрамарда...

* * *

Экуъвал.
«Тура жуван бейнида
ДатІана са экуъвал –
Ам ви куъмек я», –
Гъарай ава девирда.
Твадач за:
Зи, шаирдин, уьмуърда,
Экуъвал хъиз,
МичІерни хъун герек я...

* * *

Сифте яз.
Къе сифте яз
Алукъна зун –
Имни бахт я:
ХъанатІани ивидай чин,
Чилин кІеме
Амукъна зун...

* * *

ТІурфанар.
Са чІавузни,
Заз кичІ гуз кІанз,

Пехъи жемир, тГурфанар:
Зун сагъиб я
Къисметдин,
Са шумудра алуКай
Кур девирди кафанар...

* * *

Сурар.
Эвелдай хъиз агъилрихъ
Къимет амач,
Гуърмет амач
Сурара:
Ина къванер,
Сурун къванер
Жегъилрин
Ашукъ хъанва тГварарал...

* * *

Патар.
Зи рикІени
Ава къве пад –
Муъгъуъббатни мусибат:
Мусибат –
Къуза пад,
Гуъне пад я
Муъгъуъббат...

* * *

Илан.
Амачизни суха зегъер,
Хесетдиз
Хаинвалдач иланди:
Жизвидилай
Мез экъисда,
РикІиз такІан инсандиз...

* * *

МуркІадин кІус.
Гъапа къазни агакънач зун
МуркІадин кІус,
Ишена яд,
Адан рикІе ксанвай:
Заз тичиз,
Зи гъапа
Аваз хъана цІелхемар цІун...

* * *

Чимелар.
Чимелризни
Цай кѳвахъзава
Гуьгуьлдад зи:
Дуьнья амач
Дуьнья яз –
Къуьзуь хъанва,
Сур акунвай
Жегьилвал хьиз...

* * *

Шикил.
Аквазвайди
Гъа са жуьре шикил я,
Жигер твадай,
Гъиссер твадай
Гъижранда:
Сад къвезватІа,
Къвед хъфизва Ватандай...

* * *

Йикъар,
Варцар,
Квадарзавай
Зарб катзавай жегьилвили,
Биришар яз
КІватІ хъийизва,
Гуьгуьнавай агьилвили...

* * *

Дуьнья,
Са чІиж къунни,
Тилийри
Дуьньядин рикІ гатазва:
Заз адан къав,
Гачал касдин келле хьиз,
Усал хъана аквазва...

* * *

Гум.
Маса затІ туш,
Гум гъа гум я виринра:
Адаз уьмуьр –
Рагъни варз –
Аквазва са бипІинрай...

* * *

Жегьил.
Къе жегьилни,
Агьил хьиз,
КӀул экъисна къекъвезва:
Адан къилел суалар –
Гишин къушар элкъвезва...

* * *

Инсаният.
Инсаният
Амач кӀвале –
Къекъвераг хьиз,
Акъатнава куьчедал:
Адаз фадлай
Чка амач
Ягь-намусдин къеледа...

* * *

Дагъдин кӀул.
Ваз таквазвай
Дагъдин кӀул,
Са низ ятӀа,
Рагъ къугъвазвай
Ачух чин я...

* * *

Беден.
Бедендикни,
Шалвардик хьиз,
Квай хьиз я заз жибинар:
Беден куьгъне жердавай,
Артух жезва квахъзавай
Зи йисарин –
Пуларин къадар...

* * *

Живер.
ХьуйтӀуьн ваь,
Хаталу я
РикӀин жив:
ХьуйтӀуьн жив
Са хьуйтӀуьз къвада,
РикӀин жив –
Йисан вири чӀавариз...

* * *

Туьхвена.
Къе мад са кас туьхвена,
Дувул тагай

Умудрин цѣир рикѣмаз:
Сад Аллагъди
Гъизва инсан дуьнедиз,
Чандин са пай
Жигер чѣагай чилемаз...

* * *

Куьмуьр.
Гъиле къунни –
Пичина тваз –
Ккѣал чѣулав куьмуьрдин,
Тѣар жезва заз:
Куьмуьрдин кѣус
Рикѣ хъиз я заз шаирдин...

* * *

Ажал.
Ажалдин хъиз,
За рикѣ кузвач Уьмуьрдин –
Тѣазвани заз,
Квазвани заз
Сад я адан фикирдиз:
Вичин патав
Тахъайтѣа зун яргъалди,
Къарай квахъда,
Гъарай квахъда
Ажалдин...

* * *

– Кутур чилик, –
Рахазва твар, –
Чизватѣа ваз
Ийиз къуьлуьн къил закай.
Чизвачтѣа,
Зак хкуьрмир,
Я бейкефмир чил вакай...

* * *

Калуш.
Шезва калуш,
Палчухдин
Гел аламай ченедал:
Къир цазва къе,
Ам рикѣ алаз,
Къекъвей хуьруьн куьчеда...

* * *

Йиф,
Марф.
Къвазва марф,
Чуриз йифен секинвал,
Чуриз йифен эркинвал.
ХазватІани къукърумри
Ара-ара ахвар зи,
Заз кІанзава къвана ам:
Гвазва адав
Тебиатдин ширинвал...

* * *

Руьгьдал,
РикІел
ТІал алаз,
Карзава за датІана:
Вахт –
Дуьдгъвер я,
ЦІал алай...

* * *

Жегънем.
Жегънемди –
ЦІун перемрин маканди –
«ЧІухда за вун!» –
КичІ гузва заз:
Чизвач адаз,
Чилин винел –
Женнетда,
Герен-герен
ЦІай къазвайди зи чанди...

* * *

Хъсан хъана.
Хъсан хъана
Захъ аваз вун,
Инсан,
Зи чІал течизвай:
ЧизвачІани
Ваз зи чІал,
Вуна зи тІал
Рекъизва...

* * *

Дуьнья.
Дуьнья
Гьуьл я,
Чулав гьуьл.
ГьакI ятIани, рагъ галаз,
Сирнавзава
Адан мичIи винел за:
Сурайни кваз
Экв аквада инсандиз,
Аллагъдин кап кьилеллай...

* * *

Цай.
Са мус ятIа цай тир зун,
Экуьвал тур,
Чимивал тур
Тебиатдин акада.
Гила руьхъ я,
Къаткизвай,
Цай къарагъай чкадал...

Магъачкъала 2019-йис.



Гьукаят



Арбен КЪАРДАШ,
Дагъустандин халкъдин шаир



ВАЧЕ-ХВАЯР *

Роман

5-кьил

Пакамахъ зун Ингъар муаллимдин къати ванци ахварай авудна. Адан ван чи ай-вандихъай, ахъа даклардай, къвезвай.

– Гилани ксанмайди я?! – мяггелвални хъелни кваз лугъузвай муаллимди баде-диз.– Им месик кумукъдай вахт яни?

– Киса, я Ингъар. Ксурай аялар. Рекъери ягъна галатнавайбур. Накъни йифен къуларилай алатдалди кIвачелламайбур тир къван... – кушкучзавай бадеди, накъ хъайи крар адан рикIел хкиз.

– Накъан крар абур накъ хъана алатайбур я! Къенин ихътин авадан пакама гъилияй ахъайиз гъайиф тушни?!

– Аквада ман абуруз пакамаяр! Киса! Ша, за ваз са чай цан.

– Сагърай, чаяр хъванва за... Ксурай акI ятIа... Къарагърай, чуруяр тураи. Чаяр хъурай. Са арадилаи хкведа зун.

Зун сятдиз килигайла, цIудаз кIвалахнавай. Им хуьре месикай къарагъиз лап геж вахт тир. Икъван геждалди ксуз вердиш туширтIани, жув икI дериндиз ахвари цIугуни ва мадни ксуз кIан хъуни зун жувни мяггеларнавай. Им я накъ хъвайи ичкидивайни тушир, я хтай яргъал рекъеривайни. Зун хайи чилин гъавади сархушарнавай, чандал, рикIел алай къван вири тIвалар-зварар алуднавай, гъавилияй беден ахваривай тух жезвачир. Идалайни гъейри, бадеди, зун дустарни галаз хкведайди чиз, виликамаз месер-яргъанар гъазурунини чпин кар акунвайди заз чизвай. Ада якъин вири месер ахъайни, сар акъудна абуруз рагъ гана, кек яна, пурпу авуна, хтунвай, яргъандин чинар, месерал вегъидай простынар Запун булахдилаи гъанвай це туна, жив хъиз, лацу авунвайди, уьтуьни ягънавайди аквазвай. РикIивайни, и булахдилаи гъайи це тур лацу пекер, са запун-затIни галачиз, тежер къван лацу жедай. Гъавилияй адаз Запун булахни лугъузва. Гъелбетда, бадедиз хуьруьвай яргъаз квай чуьлда авай и булахдай яд гъидай къуватар амачир. Адаз къуншидаллай жегъил дишегълийри куьмекнавайди заз чизвай. Хтулдизни адан мугъманриз-дустариз бадедин патай авай чIехи майилри гъейранарнавай са дишегълидини бадедиз ваъ лугъудачир. Абур адаз чпивай жедай вири куьмекар гуз гъазур тир. Идалайни гъейри, бадеди вичин уьмуьрдалди къазан-мишнавай гъуьрметни хуьре чIехиди тир.

* Эвел виликан нумрайра

Песенни, Андрейни, куърпе аялар хьиз, ксанвай. Песен яшдиз ч'ехиди тирвилай каравутдал ксурнавай. Зини Андреян месер чилел вегьенвай. Зи дустариз айвандихъ физвай ихтилатрин ван къевзвачир. Заз абур ахварай авуддай фикир авачир. Зун к'валинди я, заз геждалди ксун кутугнавач. Ингъар муаллим инал гъахъ тирди заз чизвай. Са мус ят'ани чи класедин руководитель хъайи муаллимдиз вичин гъа ч'аван къилинвал-ч'ехивал ва къайгъударвал зини зи дустарин «къуллугъда» эцигиз к'ан хъуни зак шадвални, хъверни кутазвай.

Зун, шалварни перем алукина, к'валяй экъеч'ина. Ахвар галамаз къарагънавайт'ани, зи чанда юргъунвиллин гелни амачир, беденди ял ягъайди, ам къезил хъанвайди за хъсандиз гъиссзавай. Вуч ят'ани анжах хайи к'вале ксана къарагъайла, ик'и жеда, патал чкайра гъикъван ксайт'ани, чанда залавал амукъда.

Бадеди айвандихъ чилин стол, к'вачер куъръу эк'ягъан акъудна, анал пакаман т'уьн-хъун эцигна гъазурнавай. Эк'ягъандин къвалавай хъуьцуьганарни вегьенвай. Вич гила, цлавай хъуьцуьгандал ацукъна, ахварай авадавай. Ам экв тахъанмаз къарагъайдал шак алачир. Ада якъин, экв жез-тежез, вичин кал ацана нехирдиз ракъурнавай, дана рачиниз янавай. Ахпа ам мугъманриз пакаман т'уьн-хъун гъазурунин къайгъудик хъанвай. Эк'ягъандаллай суфрадикай чранвай фан хуш-чимми, иштагъ артухардай ни къевзвай. Ибур агъил дишегъли патал регъят к'валахар тушир. Ят'ани бадедилай абур вири ийиз алакънавай. Адан рик'ин хцивални жумартвал дат'ана вине к'ваче хъун зун патал чешне тир, за адал рик'яй гъамиша шадвални, дамахни ийизвай. Гъикъван гъамар-дердер акунат'ани, ада садрани гардан к'ир авуначир. Вахт тахъанмаз зи диде, вичин руш рагъметдиз финин хажалатни адан къилел атанат'ани, ада заз вичин рик'и дарих хъанвайди къалурнач. Им адан рик'е т'ал авач лагъай ч'ал тушир. Адан рик'е куьгъне т'аларни, ц'ийи т'ални, тав квахъ тавуна, амазмай. Анжах ада и кар я заз, я масадаз къалурзавачир. Адаз зун Москвадай дустар галаз хтун зи дидедиз такунини рик'ин т'арвал гузвайди заз чизвай. И карди зи рик'ни т'арзавайди гъадани гъиссзавай. Чун сад садан гъавурда гафар галачиз акъазвай. Гъа и кар чун патал теселлини тир.

– Пакаман хийирар, баде чан! Яз пакамаяр амайди туш, – геж къарагъунай гъил къахчун т'алабзавайди хъиз лагъана за. – Муаллим хъфенани?

– Хийирар, чан бала... Садра къванни тух жедалди ксуникай зарар авач, – лагъана бадеди. – Муаллимдиз вуч ава къван, ам яргъал рекъерай хтанвач... Пелерал-кимерал фена, хкведа ам. – Ахпа бадедин вилера са гъихътин ят'ани гъалаба гъатна. – Ваз вуч ават'а чидани, хва? Сардар хуьрева лугъуда. Ада хъ галаз ара жемир. Гъалтайт'ани, яргъи ихтилатармир ада хъ галаз. Я къайи ихтилатарни мийир. Адан рик'е буьуьяр авайди я.

– Хъуй, баде. Заз ада хъ галаз рахадай гъяз фадлай амайди туш... Ам накъ райондиз фенва лугъузвай Хважа халуди...

– Ак'и ят'а гена хъсан я, – бадедин чинай гъалаба квахъ хъувуна. – Фена ацукърай вичин гъаким бубадин къвалав.

За чин-гъил чуьхвена куьтягъайла, Песенни, Андрейни къарагъна. Гъабурунни чинар-гъилер чуьхвена, Чуруяр туна. Чи к'вале гъамам-зат'и авачир. Зи фикирдик, мугъманриз фу-зат'и гана, абур, беденар ц'ай ягъун патал, Алид векъер лугъудай чуьлда авай гургут'идик-чарчардик тухун квай. Жегъил гадайрин, итимрин «гъамам» гатуз чи хуьре гъанаг тир. Ингъар- муаллимди, хтайла, зи план дегишарун мумкин тирди за гъисснавай. Накъ йифиз Хважа халудин к'валяй хкведайла, ада Андреяз хиве къунвай крар авай. Гъак'и хъайила, «гъамамдив» къе бажагъат агакъдай.

Чи айвандилай хуьруьн ч'ехи пайни, амай вири къуд падни хъсандиз аквазвай: Яру дагъ, Ч'ехи вац'и, Мурк'адин дагъ, Алпан дагъдин кук'лушар, яргъал чуьллер, гъвеч'и рукар...

Андрейни Песен килигна тух жезвачир. Абур бадедивай сак'ани эк'ягъандихъ ацукъариз жезвачир.

– Ина цавара лув гуз к'ан жезва! Мад са зат'ини! – лугъузвай Андрея т'ебиатдал гъейран яз.

Песенани, адан гафарал къул ч'угун яз, къил юзурзавай. Адазни лугъудай гафар авай жеде, амма адаз гъаф гафар сивяй акъудун хас тушир. Бахтатарвиллин, бубайрин чилел хтунин шадвиллин макъамри адан рик'е, руьгъда ванзавайди вилерай аквазвай.

– Я хва! – эхирни лагъана заз бадеди. – Жуван стхаяр суфрадихъ ацукъара. Тахъай-та чун айибарда, мугъманриз фу ганач лугъуз.

– Ша ацукъ, гадаяр, – лагъана за, – зи бадедин хатур хамир.

Бадедивай суфра къурмишунин карда Хважа халудихъ галаз гъужетиз тежедайди заз чизвай, амма адан гъилин ачухвилел адан чЕхи муьгъуьббат, кВализ хтулдихъ галаз мугъманар хтунни кутунвай дамах алава хъанвайди за вири чандалди, ивидалдини руьгдалди гъиссзавай. Адан суфради бадедик акатнавай лувар, ада багъа мугъманрин вилик кВалин кайваниди хъиз ийизвай вичин чЕхи жумартвал алаз хъиз къалурзавай.

Зи риклик зи къве дуст патал са шумуд йикъалай, абур хуьрухъ галаз таниш ва чкадин гвавадихъ галаз вердиш хъайидалай гуьгъуьниз, мукъва- къилияр, жуван муаллимар кВатІна, дагъвийрин жуьреда са чулав гъерни тукІуна, чЕхи дем кутунин фикир авазвай. Бадедиз и кардикай за гъеле лагъанвачир. Адахъ галаз, лезгийри лугъудайвал, мет метІе туна ацукъна рикІин вири ихтилатар, дерди-бала ийидай вахт заз гъеле хъанвачир...

Чун гъвечІи налчийрал, кІаник кутадай гъвечІи хъуцуьганрал, экІягъандихъ ацукъна. Анал бадеди дуьдгъверни, хипен нисидин чЕхи ккІаларни (ниси бадеди якъин са нивай ятІани мугъманар патал маса къачунвай, адаз хипер авачир), вечерен рганвай какаярни (верчер бадедихъ авазвай) виртни эцигна. Виртни бадедихъ вичихъ авай. Зи чЕхи буба рагъметдиз фейила, адалай амукъай куьнуьяр бадеди вичин хивез къачуна. Сифтедай бадедиз куьнуьяр маса гуз кІанзавай, вичивай абурухъ гелкъвез тежез кичЕзвай. «Чижерай, чан бала, пайгъамбардин къилни тамамдиз акъатайди туш, – лугъудай ада заз. – Куьнуьйриз килигун итимдин кар я». Зи дидедизни куьнуьйриз килигдай вахт авачир, ам колхоздин кІвалахрал жедай. Вичелай и кар, ийиз кІан хъайитІани, алакь тийидайдини ада хиве къунвай. Чи куьнуьйрин гъал чирун патал, гагъ-гагъ бадеди хуьре куьнуьяр авай итимриз эвердай, абурувай меслятар къачудай. А итимар са акъван хуш аваз къведачир. АтайтІани, абуру бадедиз куьнуьяр чпиз маса хце, «абурухъ гелкъуьн ви гъилий къведай кар туш» лугъуз жедай. Ихътин теклифри бадедиз хъел гъидай. Эхирни ада вичи вичиз къетІи гаф ганай: «Куьнуьяр за рекьидалди садазни гудач! Жувавай жедайвал абурун аявалда!» Гъа икІада вичиз куьнуьчивал чирнай. Бадедин умуд, зун чЕхи хъайила, чІижерихъ зун гелкъуьнин умуд авай жеди. Гатуз са куьнуьдай кул экъечІна багъда са тарцин хилек ккІайла, баде, къилел сеткани алуқІна, мишерни гъилеваз аниз акъахъдай, хел атІудай ва мукъаятдиз къал квай чІижерин кул виликамаз ичІи рекъерни аваз гъазурнавай цІийи къилдин куьнуьдиз кІвахдай... ХъуьтІуьз куьнуьяр картуфар хуьдай кІаник квай кВализ акъуддай, абур литералди, куьгъне кавалралди клевдай. Амма чІижериз чпин халисан иеси къейила, дарих жеда лугъуда. Бадедивай куьнуьйрин сан артухариз хъаначир. Абур къвез-къвез къери жезвай. ЧЕхи буба дири тирла яхцІуралай гзаф куьнуьяр хъайи чи багъда гила амайди са вад тир...

Бадеди суфра ахъайна: аник таза лавашар ва абурун винелайни чкалдив чІем чІугваз тунвай хъчадин афарар алай. Ида бадеди пакамахъ авур къван кІвалахрал кВалин вилик квай багъдай хъчарни кВатІайди алава жезвайди къалурзавай. Икъван крариз, гъуьрметриз къимет авачир!

– Неъ, чан рухваяр, къвез гъалал хъуй! – лагъана бадеди. Вич кВализ гъахъна, ам итимар галай суфрадихъ ацукъиз вердиш тушир.

Чкал къелечІдиз аладнавай, къене куьткъуьннавай зерзеррихъ тегъмезханрихъ (чи хуьре тегъмезханриз кІекрен мичер лугъуда), вергерихъ ва бицІи чичІекин пиязрихъ галаз таза шур какадарнавай атирлу ва дадлу къаришма гзафни-тІимилни тушиз тунвай афарри Песенанни Андреян иштагърик лувар кутунвай. Им абуру чпин уьмуьрда лезги афарар незвай сад лагъай гъилер тир. Им абур патал тарихдин метлеб авай вакъиа тир.

– Афарар гъа ибур я ман! – лагъана рахунрал са акъван рикІ алачир Песена, дудукъ хъиз элкъуьрай пипІишдиз са кІас яна, дад акуна, адан гъавурда акъурла. – Зурба нямет я! Ихътин тІеам гуз алакъун чЕхи искусство я! Уьмуьрдал цІийи жуьреда къару жез кІан жеда!

Андреяни дад акуна, фикир-фагъумна, гъадани вичин гаф лагъана:

– Зурба я! – Ахпа Пеесенахъ элкъвена: – Къе чакай халисан лезгийр хъана!

– Вун гъахъ я, – адан гафунал къул чІугуна Песена.

– Эхъ, зи баде гъахътинди я! Адан гъисабда куьн хътинбур гзаф авайди я! – зарафат кваз лагъана за. – Ахътин са виш баде хъанайга, дуьньядин са пай лезги чІалалди рахадай!

Чна фу тІуьна куьтягъайла Ингъар муаллим хтана. Ада чуру-спелни тванвай, лацу перемни алай, налугъуди, ам тарсуниз атанвай. Салам гана, чаз гъилер ягъайдалай къулухъ, чахъ галазни ам классдин руководитель хъиз рахана:

– Куьн иниз ксуз хтанвайбур яни, тахъайга дуьньядин виридалайни иер пипІехъ галаз таниш жез? – и пипІехъ галаз зи танишвал фадлай хъанвайдакай ада гъич фикирни ийизвачир. – Къарагъ! Накъ за Андрез хиве къурди я ам вичин бубайрин бинейрив тухуда лагъана.

Муаллимди и гафаралди вичи накъ Хважа халудин кІвалаяй хкведайла Андрез авур ихтилатар хъивегъна авунвайбур туширди къалурзавай.

– Ацукъ, я Ингъар! Са чай къванни хъухъ, са къас фу неъ! – теклифна бадеди. – Мад им ваз мектеб туш къван, гадайриз икІ ая, акІ ая лугъуз. – Баде чун мектебдавай гадаяр ваъ, итимар тирди муаллимдиз ишара ийиз кІан хъана.

Муаллим гъавурда акъунвай.

– Чна чайрни хъанвайди я, фарни тІуьнвайди я. Пара къван сагърай. Берекатар артух хъурай! – Ахпа, ара гана, бадедин ишарадиз жаваб яз хълагъна: – Антер зи ученик я, Андрей зи дустунин хва я, Песенни абурун дуст. Пудни жуванбур я. Бес чаз са чІехи-гъвечІивал амаиди тушни? Чаз абуруз са меслят гудай, са дуьз рехъ къалурдай ихтияр авачни, я диде! Жегъилар уьмуьрдайтІуз цІай кваз физва, яшар хъанвайбур астадаказ, акъвазиз-акъвазиз, тади квачиз. Яшара авайбуруз акъвазай затІар-крар жегъилри фикир тагана тун мумкин я. Амма а затІарик фикир-фагъум тагана тан тийидай хътин затІарни хъун мумкин я. Жегъилар акъвазарна, абуруз лагъана кІанда: «Ингъе, килиг. Ваз им акун ва чир хъун лазим я. Им флан затІ я, идахъ флан метлеб ава».

– Вун гъахъ я, Ингъар муаллим, – рази хъана баде. – Вун гафаралди садавайни тухуз жедач. Къачу твах зи гадаяр гъинихъ кІантІани. Вуна абур чІуру патахъ тухудач! Абур вал аманат хъуй, вун – Аллагъдал! Фу недай вахт хъайила, гваз хъша, гишила куьчейра тамир.

– Абурун сагъ-саламатвилини жаваб за гуда! – руьгъ акатна муаллимдик.

Ахпа чун – зун, Песен ва Андрей – муаллимдихъ галаз хуьруьк фена.

– Балакъ халу акъвазач хъи? – мягътел яз сивяй акъатна Андреем. Накъ йифиз Хважа халудин кІвализ агаиди къе акъат тавун чІалахъ тежедай хътин кар жезвай.

– Накъандакай къил тІазва жеди, – лагъана Песена, и кардихъ маса себебар ава-чирдахъ агъанвай хъиз.

Зун киснавай. Заз гъасятга аян хъайи кардикай Ингъар муаллимди лагъана:

– Куьн дарих жемир. Адан къил чкадал алама. Ам къе пакамахъ гъер хкиз ййлахдиз фенва. Куьн хътин мугъманар ада гъер хиритІ тавунмаз ахъайдайди туш!

– Куьне чи Балакъ халудикай масакІа фикирармир! – алава хъувуна за, Песенахъни Андреехъ элкъвена.

Муаллимди чун сифтени-сифте чи мягъледин кимел тухвана.

Анал пагъливан Жебес халу ва са къуд-вад яшариз чІехи итим алай. Жегъил ити-мар гатун кІвалахрал алай, гъавилай абур кимел тахъун мягътел жедай кар тушир.

Кимеллайбуру чаз хваш-беш авуна. Абуруз виридаз чун хтанвайдакай хабар авай. Хуьруьз патал фенвай хуьруьнвиар хтун ва я маса мугъманар атун чкадин инсанар патал са акъван еке вакъиа тушир. Хуьруьз гзафбур хквезвай, мугъманрикайни хуьр къери тушир. Къе хъанвай чІехи вакъиа масад тир: Андрей вичин буба рагъметлу буба Ясабаз ухшар хъун.

– Санихъни тефенвай гъа гъам я ман! – гъейранни хъанвай итимар гъа са чІавуз абуруз куькай рахадатІани течизвайди хъиз акъвазвай.

Якъин абурун виликай мад гъилера Ясабан къилел мехъерик, Андреем яхІуру югъ хъайи юкъуз, хъайи мусибатдин дуьшуьш караг хъийизвай. Абурун рикІел Арина, Ширинат, хуьруьн аялриз тарсар гайи, вири вичел къару хъайи жегъил урус муал-лим руш, адан тарих хквезвай. АкІ жезвай хъи, и чІехи итимриз, дуьньяни инсанар

акунвай, гаф лугъун патал жибинра къекъвен тийиз вердиш и ксариз, исятда, а яргал вакъиаяр рикел хквез, лугъудай гафар амачир. Абуру ахътин мусибат и хуре хъуникай чпин тахсир гьиссзавай хъиз тир. Ингъар муаллимни киснавай. Ихътин арада адаз вичин са зарафат арадла вегъин герек авачиз аквазвай жеди.

И кар къатГай Жебес халуди, вич виридалай чХехиди тирди чиз, и теспачавал алудна, кимин алагъ-салагъ гуьгуьна хтун вичин хивез къачуна:

– Ахъай кван, жегъилар, дуьньяда вуч хабарар аватГa, куь кГелунар-кГвалахар гъикГ ятГa, – лагъана ада заз килигиз, жавабни якъин завай кГанз. – Чун хуьруьн инсанар я, ина авайбур гъа са крар я: хеб-мал, ник-сал, векъ-ййлах.

– Авач ахътин къариб хабарар, – лагъана за. – Андрей студент я, Песена заводда кГвалахзава.

– Вуна дуьз карна, дустар галаз хтана. Абурукай заз Эдгъема ихтилатна.

– Хтанвайни ам?

– Са къве варз идлай вилик хтана хъфенай... Ахпа, Шуаяхъ галаз гзаф ихтилатар-рахунар хъайидалай гъуьгъуьниз мад хтанай... Шуаяхъ галаз хъана ам. Адахъ галаз Дагъдизни фена. ВачГедин кГвализ. Шикилар ягъна, кхъинар авуна... Ана гъвечГи са сандух авайди тир, къадим кхъинар-чарар авай. Эдгъемаз гъа сандух тухуз кГан хъанай. Сандух Шуая вуганачир. Анавай чарарни вугуз кГанзавачир... Ахпа Эдгъеман рикГин хчивал, адаз халкъдин, чи ватандин тарихрай къил акъудиз кГан хъунин алахъунар, адан михъивал акурла, абур илимдин рекъелди майдандиз акъудна, ахпа вичи хкана гъа сандухда эхцигда лагъайла, Шуай чГалал атана. «Гъикъван вахтунда кГантГани жував тур, вири жуван кГвалахар авурла, зун амуьк тавуртГани, а багъа чарар чкадал эхциг» тагъкимна Шуая, амма генани са вацралай хъша лагъана. Вичи сандухда авай чарар вири къилдин чарарал кхъин хъийида лагъана. Ада абур ученикрин копияр акъудна, гъабурал кхъин хъувуна, гъа са вахтунда ада птулкаярни кГватГиз хъана. Кххъей чарар-къаргъуяр ада птулкайра туна эцигнава вичин кГвале. ИкГ абур вичи къежекайни къиферикай хуьзвайди лагъанай... Адан кГвале сандух-заГ авач... Са гафуналди, Аданни Эдгъеман араяр захъ галаз авайбурулайни агатнава... Эдгъем валай гзаф рази тир. Зун шад я куьн таниш хъунал. Шуаязни вакай ада ихтилатар авуна. Гъадазни вун акваз кГанзавай.

– Шуаяз? – мягътел хъана зун.

– Эхъ, – лагъана Жебес халуди. – Ваз лугъудай гафар авалда вичиз. Вун хтун вилив хуьзвай. Эдгъемаз гайи бязи иски чарара авай кхъинар вичини кхъин хъувуна, птулкайра туна, кГвале хуьзва.

– Птулкайра? Вучиз? – залай вилик вичин мягътелвал къалурна Андрея.

– Къифери туьГуьрай лугъуз.

– Икъван чГавал птулкаяр кГватГайди, туьквендиз вахкайди тушир. Эхиримжи вахтара птулкаяр кГватГиз аквазвай, амма туьквендиз хкиз ваъ, – алава хъувуна кимел алай итимрикай сада.

– Гъа птулкайра авай кхъинар вазни гуз кГанзавалда вичиз. Ваз куьгъне алпан гъарфарни чириз кГанзавалда вичиз... Накъ вуч ятГани тади гъалда Дагъдиз фенва. Зи балкГанни къачуна... Сардар хуьруьз хтунни Шуаяк гъалаба акатна. А къанцГархъ-анди адаз къургъар ганва, ВачГедин кГвал амуькдач лугъуз... Вичиз ахарар аквазва лагъана, рикГиз залав аянвилер гъахънава лугъузвай.

Шуаяз захъ галаз рахаз кГан хъуни зун мягътеларни авунвай, шадни авунвай. Адаз зун вичиз мукъва авунин фикир гайиди са шакни авачиз Эдгъем тирди за гьисснавай. Шуаяхъ галаз рафттарвал хъуни заз тарихдин сирер, заз течидай крар ахъа хъунин мумкинвал гудайвили зи руьгъ хкажзавай. Заз дуст хъанвай алим Эдгъемани адан уьмуьрдин юлдаш Дилясади зи хиве тунвай кар, тарихдикай са вуч ятГани кхъинин мурад къилиз акъудунин мумкинвални мукъвал жезвайвилини заз хвеш ийизвай. Гъа са вахтунда икГ садлагъана Шуай Дагъдиз фини зун фикиррикни кутунвай. Гъин-вачГани ина рикГеллачир, вилив техвей са кар хъанвай.

Заз гайи и шад ва гъалаба кутадай хабардай за Жебес халуни шад авун къетГна:

– Им ви куьгъне дуст, тГвар-ван авай зуьрнечи Уьткъеман хва Песен я, Жебес халу.

– Жеч! – саки гъарай акъатна куьзуь пагъливандай. – Жеч! РикГай за хиялнай, им заз са гъина ятГани акурди я лагъана. – Къала кван, ша инихъ, – лагъана ада Песеназ. – Дустунин хва кГеме къан!

Ада Песен кIеме туна чуькьвена, адан далудиз са шумудра вичин зурба кап яна:
– Зурба кас тир, устат тир ам! Рагмет хьуй вичиз. Адан килел мусибат агайла, аз жуван стха кьейила хьайи хьтин дерт хьанай... Амай ихтилатар чна, кIвале ацукьайла, ийида... Маншаллагь, чан хва! Вун хтана хьсан хьана!

– Ваз накь йифиз зурнедин ван атанани? – хабар кьуна и арада Ингьар муаллимди.
– Атана.

– Ам язавайди вуж тиртIа чидани ваз?

– Хважа тир жеди ман, вичин магнитофон кутунвай... – лагьана Жебес халуди, накь Хважа халудин кIвале мугьманар хьайидакай хабар аваз.

– Хважадин магнитофон фадлай чIур хьанвайди я, – лагьана кимеллайбурукай са итимди, жезвай ихтилатри гевес кутунваз, вуч мад жедатIа вил алаз.

– А макьам, вични «Ялгъуз яйлах» ягьайди гьа и ви дустунин хва Песен тир! – вичи яшар хьанвай чIехи пагьливандиз тецидай са кар чирунал ийизвай дамах чуьнуьх тийиз, вичиз вичин вилералди и кар ақунални ва ван хьунални шад яз алава хьувуна Ингьар муаллимди.

Жебес халуди секиндив жаваб гана:

– Хва бубадал агайди хьана кIанда ман... Адан а алакьунизни чун, кIвале ацукьайла, килигда...

И гафарай Жебес халудизни чун илифардай ният авайди аквазвай.

Рикивайни Жебес халу зурба, жумарт, мерд, гьилни рикI ахьа кас тир. Ам буй-бедендални, рикIелдини, алакьунралдини чIехи инсан тир. Ам симинал кьугьваз аз жув лап гьвечи аял тирла ақурди тир. Адахь вичин пагьливандин махсус парталар авай. Абурул жуьреба-жуьре запабар, птикар, гьайкалар жедай. Садбурун гафарай а пуд, кьуд пипI авай бици Iи запабдин кьене кьадим лезги гьарфаралди кхьенвай дуьяр ва маса пак гафар ава лугьудай. А гафарин везифа пагьливан чIуру вилерикайни, чIуру нефес ацукьуникай хуьн тир. Са вахтара а запабра авай гафар сим кьунвай зурба ракуьн гьварарин ачадал хкаж хьана, симинал вичин алакьунар кьалурдалди вилик кIелдай. Ахпа адаз хуьруьн ва райондин партийни гьакимри а куьгьне дуьяр, абур жуван хайи чIалалди тиртIани, иски диндихь галаз алакьада авайбур тирвиляй, а пак гафар эзберун кьадагьа авунай. Амма пагьливанди симинал гьунарар кьалурдалди вилик са вуч ятIани лугьун лазим тир. Жебес халуди вичиз ахьтин гафар хьагьна. Абур Хуьруьг Тагьиран Сталиназ бахшнавай са шиирдай кьачунвай бенд хьана:

**Регьбер Сталин, чи фялейрин кьеняй
ЭкьечIнавай ширин са бегьер я вун.
Чими ракуьни хьиз, цIийи дуьньядиз
Нур гузавай са ляли-гевгьер я вун.**

Халкьди и гафар чIехи хушуналди кьабулнай лугьуда... Зурба пагьливандихь чIуру вилни чIуру нефес галуьк тавун гила тамашачийри Сталинан тIварцIин гьунар яз кьабулзавай кьван...

– Яда, – лагьана Жебес халуди Ингьар муаллимдиз, – вун и гад гьарай тир вахтунда лацу перемни алуькIна куьчейриз экьечIнава. Ваз ядай векь, ийидай кIвалахар авачни? Кье 1-сентябрь туш кьван, лацу перемар алуькIиз?

Им кьаб алай, пар квай зарафат тир. Ингьар муаллимни и кар кьатIун тийидай хьтин кас тушир.

– Зи векь, зи гад гьарай – мугьманар я, – лагьана муаллимди. – Ихьтин багьа ксар гьакI, килел кас алачиз, ахьайна жедач... Зун векь ягьиз агакьда.

– ГьикI вун агакьда? Векь цIара ягьайтIа, вучда?

– Захь авай кьван ученикар вахь авач. Эверда са юкьуз чкадал алай виридаз. Садани ваь лугьудач... – Са ара гана, гафарик са тIимил амалдарвални кваз, алава хьувуна: – Зун ви гьавурда акьунва, чIехи стха: жегьил мугьманрин кьайгьу ваз чIугьваз кIанзава. Эхь, вун залай йисаралдини, краралдини чIехи я, ваз ваь лугьудай касни жедач. Амма Антер зи ученик я, Андрейни Песен адан дустар-стхаяр я. Абур аз рухварь хьиз я. ГьакI хьайила за абур жуван кьаюмвилик кутунвайди я... Вун чи виридан чIехиди хьуй. Вавай мус ва гьинал хьайитIани ви гаф чаз лугьуз жеда, чна ам ян тагана кьабулда...

– Рахаз чида ваз, – лагъана, муаллимдин гафарик квай амардалвал гьисснаваз, Жебес халуди. – Гафарин кIватI я вун. Де хъуй, ви лам диши хъуй... АкI ятIа, алад, кIвез куь крар ава, фидай рехъ ава.

– Заз Андреяз Шуаян кIвални, вичин бубайрин кIвал къалуриз кIанзавай. Шуаян кIвал Андрей патал дидедин кIвал тирдай я... Гъайиф Шуай вич хъанайтIа, лап кIвализни фидай....

– Дуъз кар я. Вун халисан муаллим я, Ингъар. Сагърай къуьнераллай ви къилни, хура авай ви рикIни! Вуна ша лагъайтIа, ви векъ ягъиз зунни къведа!.. Шуаян кIвализ, ам Дагъдай хтайла, алад. Геж жезвай кар авач хьи... – лагъана Жебес халуди лап рикIивай. Адаз муаллимдин планар хуш хъанвайди адан чинайни, вилера садлагъана куькIвенвай экуьнайни аквазвай.

– Пара къван сагърай вун, Жебес тха! Чаз вун инжиклу ийидай ихтияр авайди туш. – Ингъар муаллимдиз вичиз къуьзуь пагъливанди лагъай гафари дериндай таъсирнавай, ам са къадар теспачани авунвай....

Чун Къацу ратIрал эвичIна. Анлай, чи мягъле муькуь мягъледихъ галаз пайзавай ва ци дерин ачI-дагъар атIана, адан лап кIаняй къванерилай хкадариз-хкадариз авахъ-завай Къаркун кIам авай. Адан чапла къерехдивай хъиз Лизе къаридин са мертебадин кIвал авай. Гила, Лизе баде амачирла, аниз Шуаян кIвал лугъузвай. Адан гъаятдал фин патал я Вини, я Агъа муькъвелай элячIна кIанзавай.

Къацу ратIрал гъарай къилеллаз аялар къугъвазвай: цIуд-цIусад йисара авай хътин къве рушни са ирид бицIек. Рушарал диде-бубайри бицIибуруз килигун ихтибарнавай ва абуру чпин хиве тунвай кар къайгъударвилелди къилиз акъудзавайди аквазвай. Са уьтери къекъез эгечIнавай гъвечIи аялар Къаркун кIамун дагъардихъ тефинал чIехи рушар гзаф мукъаят тир. Чун акурла, вири аялар садлагъана кис хъана ва жерге яна чаз килигиз акъвазна. ДатIана вичел бицIи аялар къугъваз вердиш чкадал къиле хуьруьн муаллимни аваз чIехи халуяр атуни аялар мягътеларнавай жеди.

– Ангъе, – лагъана Ингъар муаллимди Андреяз, кIамун рувал агакъайла, а пагавай секуьл кIвал къалуриз. – Им Лизе къаридинни Шуаян кIвал я. Арина Федоровна са шумуд йисуз гъа ина яшамиш хъайиди я. Адакай къаридиз руш, Шуаязни вах хъана. Лизе къариди Аринадиз лезги саягъда Ширинат тIвар гана. Хуьруьни а тIвар къабулна. Хуьруьн гзаф жегъилар Ширинатал ашукъ хъана. Муаллим руш мектебдиз ва я булахдал фирла ва я хкверла, гзаф гадаяр инал атана килигиз акъваздай, чинеба агъ аладардай.

– Вунни атана жеди инал, – лагъана Андрея, муаллимдин сефил тав квай ихтилатдик са кIус шадвал кутун патал ва ада накъ йифиз, Хважа халудин кIвалаяй хкведайла авур ихтилатар рикIел хкунни яз.

– Эхъ, зунни атанай... Зун гуьгъуьнлай ви буба хъун къисметнавай Ясабахъ галаз атанай, гъадан гуьгъуьл къун патал... Жуван рикIни Ширинатахъ кузвайди чуйнуьхиз... Заз ам амай жегъилрилай гзафни аквазвай. Мектебда. Амма Ясаба заз вич Ширинатал къару хъанвайдакай заз залай вилик лагъана. Заз амукъайди кисун хъана. За дуствал муьгъуьббатдилаь вине къуна. Гагъ фикирни ийида за: дуъз авунани-авуначни? Зун Ширинат патал Ясабахъ галаз бягъсиниз экъечIнайтIа, белки, къе Ясаб сагъ-саламат яз амукъдайтIа лугъуз фикирни ийида за. Ваъ, зи бягъсинихъ агалкъун жедачир. Ширинатан майилар тек са Ясабахъ элкъвенвайбур тирди за фадлай къатIанвай....

Муаллимди икI чаз, вичелай яшдиз гъвечIибуруз, чакай яз иллаки вичин дуст Ясабани Ширинатан хва Андреяз икI вичин рикIин сирер ахъаюни зун, заз чиз, са зунни ваъ, гъам Андрейни, Песенни гъейранарзавай. Гъавилияй чун кисни авунвай. Чавай вуч лугъуз жедай къван?.. Гъар вуч ятIани, Ингъар муаллим зурба кас я: ада дуствал хуьнин хатурдай вичин хуси гьиссер, муьгъуьббатдин гьиссер, чIехи рикIин деринра кучудна. Гила, гзаф йисар алатайла, ада и сир чаз ахъайзава. Идани муаллимдин зурбавиликай, гъакъикъивиликай лугъузва. ИкI авуналди, ада чаз, жегъилриз, вичин жуьреда тарс гузвай: килиг, уьмуьрда вилив техвей гзаф крар жеда, куьне къведакай тек са дуъз, гъалатI галачир, рехъ хкъягъна кIан жеда, пака куьн куь намусдин ва инсанрин, хуьруьнвийрин, мукъвабурун ва чарабурун вилик регъуьла яру тежедайвал.

Шуаян квал гъа заз чидайвал амай, гилигай-хкатай чка авачир. Са мертебадин аскан квал я. Виликай айван хъгин са чукни гала, ракарин квилелай къапни алаз. Адан анжах рангар алахънавай. Гъятдин са къерехда, кламун а патан руван хивел акурнавай куьгъне шалманни са патахъ ян гана акъвазнавай. Адалай квалел тухванвай къве симни къавун чередик ккурнавай, абур бушдаказ куьрс хъана аквазвай. Хуьруьнвийри чеб гуз, Лизе къариди гъар йисуз асунардай квалин чин, вилик квай кламай кых¹ къачуз асундай амай цларин къецепатар, сувагъар алатна, асунар хкун тавуна са шумуд йис хъанвайди аквазвай. Къари амайла, хуьруьн папарини адаз квал къакъажиз куьмекардай, адаз булахдилай ятар гъидай. Шуаякай, гъар вуч ятани, инсанри, гъа виликдай хъиз, вил къязавай. Шуая къунши ва я хуьруьн маса дишегълийриз квал асуна лагъанайта, ваь лугъудай садни жедачир. Аквар гьалда, Шуая вичи квалин акунриз са акъван яб гузвач. Къене падни акахънава жеди.

– Ана аваз шумуд квал авайди я, – жузуна квалин гъвечивал акур Песена. – Ана виридаз чка бес жезвайни?

– Зун ана хъайиди туш, – лагъана муаллимди, – заз Жебесавай ван хъана чида. Ана пуд бици квални са дар дегълиз хъинди ава.

– Арина Федоровна гъи квалеле хъанай? – хабар къуна зани, картуфрин фур авай квал рикел хтанваз.

– Ам агъа квалеле, рагъэкъечидай пата авай квалеле авай. Ам къайи квал хъиз тир, лугъуда. Ана Лизе къариди чпиз гузвай чепедин къазбунар ва недай-хъвадай затлар хуьзвай. Ана картуфрин фурни авай. А фур Шуая, вичин буба гъкумдин векилри ана ягъна къейидалай къулухъ, накъвадив ахцурна лугъуда. Чи хуьруьз Урусатдай жегъил муаллимар-рушар атайла, гъа квал Ширинатаз къисмет хъанай... Абур яргъал ихтилатар я... Къез абур Антеравай ванни хъанва жеди... Вахтар хъайила, абурукай за къез архандиниз ахъайда... – Ик лугъудалди, муаллимди вичиз артухан суалар гунуг исятда герек туширди къалурзавай.

Ахпа муаллимди чун вини мягъледиз, вичин бубадин квалел, вичин дидедин патав тухвана.

Гъамни Шуаян квал хътин са мертебадинди тир. Мегъежар галаз туьклуьрнавай айвандихъ цлавай, рагъ аватзавай чкадал, куьгъне хъицикъдал агаж хъанвай, гъвечи хъхъанвай, къил шуткъудив кутуннавай къари-баде ацукънавай ва вичи вичик са вуч ятани мурмурариз акъванралди гуьлуьт хразвай. Ам Ингъар муаллимдин диде тир.

– Хийрар, диде чан! – лагъана Ингъар муаллимди дидедиз.

– Абат хийрар, чан хва.

– Хийрар хъуй ваз, баде! – лагъана чна, пуд гададини саки са сивяй.

– Абат хийрар, чан балаяр... – къаридин ванце са гъихъгин ятани игътиятлувал гъатнавай. Ахпа ам хъихъ элкъвена: – Садни чир жезвач. Ибур вужар я, хва?

– Абур, диде, Москвадай лап чехида ракурнавайбур я, вун зи патав, зи кваллиз хутах лугъуз, – чаз, къулухъ элкъвена, вил акъална муаллимди.

– Твар вуж я чехидан? – игътият квадар тавуна хабар хкъуна бадеди.

– Леонид Ильич Брежнев я.

– Лап гъа гъада ракурнавайди я?

– Эхъ, диде чан.

– А Лаанидаз завай вуч канзавайди я? – суална къариди, гуьлуьт храз-храз.

– Адаз вавай затни канзавач, диде. Ада и гадайриз квелелай тагъким авунва: и къари, ингъе и вун, Ватандин чехи дяведа телеф хъайи аскердин хендеда Шагъни, вичин хайи хчин кваллиз хутах, текдиз и гъаргъардал алай иски дехмеда тамир.

Къариди гуьлуьт хрун акъвазарна.

– А Лаанидаз ни хабар гана закай? Адаз гъик чир хъана зун авайди?

– Адаз вири чизвайди я, вири аквазвайди я, диде. Гъавиляй ам и уьлкведин чехидини я.

– Ам вич вичиз чехиди я. Ам уьлкведин чехиди я. Зи квалин чехиди туш хъи! И квалихъ вичин иеси авайди я. Ам зи итим я. Ада заз лагъанва: и квал гадармир... Им ада вичин гъилерив эцигай квал я! Заз адан гаф чурдай ихтияр авач! – Ахпа ам чахъ элкъвена: – Лаанид лап вич иниз атайтани, зун инлай са чларни юзадайди туш! Ахлад, чан балаяр, гъа атайвал! Зав жуван чкадал рекъиз тур.

¹ Кых – рагъу чеб, къар.

– Я диде, кІвализ атай мугъманар чукурдани?
– Абур мугъманар хъиз атанвач ман. . .
– Мугъманар я, диде, мугъманар я. Садани абур ракъурнавайбур туш, – секинар хъувуна хци диде. – Ваз Антер чир хъхъаначни? Зи гъилик кІелай?
Къари, акъванар хъицикъдал эцигна, кІвачел къарагъна. Ам, гъил вилерин къилелай тІулаба къуна, заз килигна.
– Чир хъжезмач бадедиз. Буъркъуъ хъанва, – гъайиф чІугуна ада. Къве шуъткъвей гъиливни зи гъил къуна чъкъвена. – Вун хтуй – рагъ хтуй, чан бала!
– И Андрез килиг кван! – шаддиз ва вичин дидедик руъгъ кугазвай хъиз лагъана Ингъар муаллимди.
Къари Андрезни, гъа заз килигайвал, тамашна. Ам гъакІ къах хъана амукъна. Якъин адаз фадлай чидай са ухшарвал акунвай. Вичин къуншидал хайи, чІехи хъайи Ясабан лишанар адан хцин чинай акуна адаз гъасятда чир хъанвай. Вилерин зайифвилвайни и кардиз са манийвални ийиз хъаначир.
– Я Аллагъ, зун ваз къурбанд хъуй! – лагъана къариди. – Гъа им Москвадай я жеди. Санихъни тефей Ясаб я. – Ада къве гъиливни Андрезан гъил къуна, адаз са шумуд темен гана. – Чан бала-а! Чан бала-а! – Ахпа ам къужахда къуна шехъиз-шехъиз лагъана: – Вун хтуруай – рагъ хтуруай! Чан жуван мугъ жагъур хъувур шараг!
Ахпа къаридин къеженвай вилер Песенал фена;
– И балани чи хуърйя яни?
– Зун вини Тагъар хуърйя я, баде, – лагъана Песена.
– Вунни хвашгелди, чан бала, – гъадазни гъил яна къариди. Ахпа вичин хциз эмир квай ванцелди лагъана: – ИкІ мугъманар куъчейрал тадайти туш! Твах кІвализ! За са чаяр эцигда. Амай хабарарни кІвале къада.
– Чаяр хъваз, чун ваз гъикІ аквазва? – мад зарафатарна Ингъар муаллимди. – Ваз маса туънт затІ-матІ аватІа, гъадакай рахух!
– Ваз зун акъван зайиф яз аквамир, хва. Ихътин багъа мугъманриз туънт затІарни за жагъурда! Вал гуж акъулддач!
– Яъ! – мягътел хъана Ингъар муаллим. – Идав гвай гафар аку-е!
– Гъун бес! – лагъана дидеди. – Зи лахлах хъанвай чанда рикІ амачир хъиз авани ваз?
Къаридик рикІвайни руъгъ акатнавай. И кардин себебни, са шакни алачиз, Андрей, вичин хцин дуст Ясабан хва, хтун тир.
– Диде чан, – лагъана муаллимди вичин дидедиз, – гадаяр тІуъна-хъвана тухзавайбур я. За абуруз чеб илифарунни хиве къунва. Гъа илифарун чна ина, чи бубадин кІвале, ви гъилик кваз тухуда, диде. Чна абуруз вуна чрай фу гуда. За ваз гаф гузва. . . Къе чи Ангеран дустар хуъруъхъ галаз таниш хъурай. . . Идалайни гъейри, заз Андрез вичин бубадин. . . кІвал къалуриз кІанзавай. . . – «КІвал» гафунилай вилик муаллимди ара ганай, вучиз лагъайтІа, харапІаяр хъанвай кІвалерихъ галаз и гаф къазвачир, амма адаз абуруз «харапІаяр» лугъузни кІан хъаначир.
Дидедиз хцин теклиф хуш хъана.
– Де хъсан я, чан хва. Вуна лагъайвал хъуй. . . Феи чкадал са акъван яргъиярмир, аялдин рикІ дарих жедайвал тахъуй. . . – Вичин бубадини дидеди санал умуър тухвай, вич хайи кІвал чкІанваз акурла, Андрез дерт ийиз, адан рикІ заланариз кичІезвай къари-бадедиз.
– Ам аял туш, диде, итим я. . . Анаг такуна алатайтІа, адан рикІ гена гзаф тІар жеда. . .
Ацахъзавай кІвалерикай вуч лугъуз жеда къван? Заз инаг сифте яз къеняй мектебда амайла, Балакъ халудихъ галаз зунни, Айсамни Сардар чинеба верчер чъунуъхъзавайбур къаз феи йифиз акурди тир. Инаг гила гъа чІавалайни бетердиз чкІанвай. Къавар аламачир, къвед лагъай мертебадин чил, сад лагъай мертебадин къав жезвай чкаярни инлай анлай ацахънавай. Рақларар-дақларар ханвай, патгахъ хъанвай, къавун гъвараррикай садбурун къилер чилел аватнавай, садбур чпин чкайрал аламай. Адет яз, иеси амачир кІвалерикай бязи инсанри куъгъне рақ-дақІар, гъварар, лангатар, ма-садбууз таквадайвал, тухудай. Ясабан кІвалерик садани къагъзавачир, абурун иесидин мусибат рикІелай алат тийизвайвилай садан гъилни я инин лангатрал, я гъварарал, я рақ-дақІардал физвачир. Заз бадедин сивяй чидайвал, Ясабан дидени рагъметдиз феиила, адан рушари, Ясабан вахари (абур маса хуърериз гъуълуз тухванвай), кІвале

авай къаб къажах ва маса лазим шейэр ва аманатар хутахнай... Марфарикни живерик акатиз сувагъар алатнавай, фер-фер хъанвай цлар акурла, хаф язавай. Квалерин къене къалиндиз вергер экъечИнавай. Ина са мус ятлани инсанри уьмуьр тухвана лагъай хътин фикир ийиз жедайвал тушир, гъакъван аклахънавай. АкI жезвай хьи, гуя са низ ятлани инал квалер хкажиз клан хъана, амма адавай акъалтIариз хъанач, вичин мурад къиле тухуз хъанач. РикIивайни, ина уьмуьр тухвайбурун гзаф мурадар къиле тefена амукъайдаказ вири хуьруьз чизвай. Чазни, и кIвале хайи, амма чIехи хъун лазим тир, амма вичиз и кар къисмет тахъай Андряхъ галаз иниз атанвайбурузни, чизвай.

Андрез, вилик акагай вергер кIвачерив пуьрчуькъарна, кIвалин къенез гъахъиз, къилди-къилдин утагъар хъайи чкайриз килигиз клан хъанай, амма Ингъар муаллимди адаз ихтияр ганач:

– Герек авач, гада. Жуван рикIиз сабур це. Ина са куьлуб юзунивай цлакай лангат-затI кхатна аватун мумкин я, хата я. Гъварни аватун мумкин я...

Андрея кам къулухъ чIугуна. Ада, са гафни талгъуз, цларилай кап алтадна. Адан вилер къеженвай.

Ингъар муаллим и залан декъикъяр къезилариз алахъна:

– Инагар эцигдайла, лангатар атIузни, къавариз накъв гудайлани чна, хуьруьн а чIаван жегъилри, куьмекар гайиди я. Мел авурди я. Къавариз накъв гайила, яру-цIару шалар-тIаратIар тIваларал кутIунна, къавун къерехар тирвал акIурнай. Балакъани адан зуьрнечийри къавал макъамар ягънай, чна, гадайрини рушари, къавал куьуьлрнай, манияр лагъанай. Им гъахътин адет тир. Квалер эцигзавай вирибуруз гъахътин куьмекар гудай... – Ингъар муаллимди гъвечIи ара гана, дериндай нефес акъадарна. Якъин адан рикIел и кIвалин иесидихъ галаз алакъада авай маса гзаф вакъиарни хтана. Ахпа ада пашмандиз давамарна: – Вучда? Инсандин уьмуьрдихъни, квалерин уьмуьрдихъни чпин къадарар ава, мидаимвал садазни, са куьнизни ганвач. Са несилар хъфиз, абурун чкадал жегъил несилар хкъезва, квалерни, куьгъне жез, чкIида, абурун чкадал цIийибур эхцигда... Вун и накъвадин, и хандакIра эцигнавай къванерин иеси я, чан хва Андрей. Иски дердерни тIалар цIийи къилелай рикIе регъуьн хъувуни, тIарвилелай гъейри, са затIни гудач. ЦIийи шадвилерихъни, цIийи мурадрихъ фена клан жеда. ТахъайтIа, чилин шар ракъинал элкъуьн хъийидач. МасакIа жедач... И чил михъи хъувуна, инал цIийи квалер хкажун гила ви хиве ава, хва.

– За гъакI ийида, муаллим! – лагъана Андрея, руьгъ акатнаваз. – Чка лап хъсанди я: вири хуьрни, дерени капаллайди хъиз аквазва.

– Чна ваз къавариз накъв гуз куьмекада, – лагъана за. Ахпа руьгъ кутун яз алава хъувуна: – Песена ви къавал зуьрнеяр ягъда.

– Зун рази я! – зи далудиз кап ягъиз, лагъана Андрехани.

– Зунни гъамиша гъазур я! – лагъана Песенани.

РикIивайни, Ясабан квалер хъайи чка ягъв тир. Инлай чи хуьр, къибледихъди, шегъердин къайдада, къве чIехи куьчедин дуьзгуьнвал хвена, абурун къве-къве патарихъайни къве мертебадин чIехи квалер хкаж жез-жез гегъенш хъанвайвал аквазвай. Идалайни гъейри ягъван далудихъай хуьруьн куьгъне, гуьтIуь куьчярни, даркаларни, Варарин мягълени, гила вичикай хуьруьн медениятдин идара хъанвай мискIинни, къубадин къваларилай элкъвез-элкъвез жуьреба-жуьре эвер гунар алай плакатар ягънавай мискIин аквазвай. И чкадилаи Шуаян хъални аквазвай.

Ихтилат шадвилехъ элкъуьрун патал за, Ингъар муаллимдизни, зи дустаризни чизвай кар тиртлани, рикIел хкунриз, зи хъуси тарихдин вакъиайрихъ галаз алакъада гъатнавай чкаяр, экскурсия тухузвай гидди хъиз, гъилелди къалуриз-къалуриз, лагъана:

– АтIа мискIинда-клубда, къадим вахтара вичикай хашпара килисани хъайи и чкада Балакъ халуни, Айсамни зун БетIихаз абурдай вегъиз клан хъанай. Чун Шуая хвенанай... Сифте яз зун мектебдиз фейи юкъуз, анай зун и ягъвалай яна, агъадихъди, дар куьчярни даркалар авай патахъ катдайла, Шуая, атIа хъалдай экъечIна, зун къуна, бадедив вахканай.

– Шуая вун а чIавуз къуначиртIа, къе вун Москвадай студент яз хкъедачир, – за-рафатна Ингъар муаллимди.

Гадаяр хъуьренанай.

– Аниз, фена, килигайт!а жедачни? – суал гана икьван гагъда рахунрик са акъван хев кутан тийизвай Песена.

– Квез к!анзаваг!а, вучиз фидач! – лагъана Ингъар муаллимди. – Тарихдин имарат я. Амма анал фидайвал хъаначир.

И алахъай, цавар тежер къван вили ва къакъан тир, я Алпан дагъдин, я Мурк!адин дагъдин, я Гетин, я К!елет, я Яру, я амай са кук!ушдин къилелни цифедин са гъабни алачир, цава рагъ ргазвай и юкъуз вири дерада садлагъана дагълар чк!ай хътин, ц!ай-лапанар ягъай хътин къати, хци ванер гъатна. Ванер къвез-къвез хци ва къати жезвай.

Хуъруьк, вичик хкуърай ч!ижерин къунуъдик хъиз, къал акатна. Инсанрин к!ерет!ар сифте чпин мягълейрин майданрал, кимерал, ч!угуна к!ват! жезвай. Хуъре ч!ехи къурху гъатнавай. Инсанар и ч!ехи сирдин, зурба, хаф ягъиз тадай хъин ванцин вилик вучдат!а течиз амай.

Агъада авай Варарин мягъледин, накъ йифиз чун Хважа халудин к!валъй хъфей рекъай т!уз са к!ерет! дишегълийри, гъвеч!и аялрин гъилерни къуна, лап биц!ибур к!уларал алаз, миск!ин галайвал чукурзавай. Папари, звериз-звериз, са гъилив мет гатаз, гъараярзавай:

– Цавар уьц!езва! Къванер аватзава! Я Аллагъ, вакай чара!

Къакъан вили цавар, чилел гуя са зат!ни тежезвайди хъиз, киснавай, алахънавай, абуруз са къайгъуни авачир.

За жув рик! хуруда чкадилай юзанвайди хъиз гъиссна. Песенни, Андрейни чинин рангар ат!анваз аквазвай. Чун къуд пата вуч хъанват!а гъавурда акъазвачир, амма хъанвай кар зурбади, гафаралди лугъуз жериди тушир. Чаз Ингъар муаллимдивай тедбир к!анзавай. Ам киснавай, чиник са къурхуни, рик!ик са гъалабани квачиз яргъаз килигиз акъвазнавай.

Чун акъвазнавай чкадални, къуд пад хъсандиз аквадай пел тирвиляй, садлагъана гзаф инсанар к!ват! хъанай. Бязи итимри, Ингъар муаллимдин секинвилел мягътелни жез, адакай и кардай хъелни къвез, ам муаллим тирвиляй, ам т!ебиатдин вири крарикайни сирерикай хабар авайди яз къабулуналди, адавай хабар къазвай:

– Ина вуч хъанвайди, я муаллим? Вун вучиз киснавайди? Къве гаф хъайит!ани лагъа, залумдин хва!

Ингъар муаллим киснавай.

Виридан вилера кич! авай. Гъарда, теспача яз, вичи вичик, я патав гвайдаз са вуч ят!ани лугъузвай. Анжах биц!и аялар, дидейрин к!вачерив игисна, киснавай. Садни шезвачир.

Мад зун са карди аламат ийизвай. Садазни яргъай хтанвай чун – мугъманар аквазвачир. Чун виридахъ галаз, какахъна, сад хъанвай. Къиле физвай аламатди хуъруьз яргъай мугъманар атун, Ясабан хва Андрей хтун садлагъана къерехнавай.

– Мусибат жезва! Эхирзаман алуькзава! – гъарайзавай са дишегълиди къилни хур гатаз. – Я Аллагъ! Са чара! Хуъх на чун! Чан пак Дагъ, алуд чалай чал къвезвай балай!

– Цавай къванер къвезва! Гъабур сад сада акъаз акъатзавай ванер я! – итимрикай са ни ят!ани лагъай гафарни теселли гудайбур тушир.

Са нин ят!ани рик!ел исятда Шуай атана:

– Шуая мад чи патара къванер ават хъийидач лагъайди ялдай... – ибур бедбахтвал алатна финин умуд гудай гафар тир. Инсанри умуд квадарзавачир.

– Ам вич гъинва? Гъада белки са тедбир гун?..

– Хъалда ам авач.

– Хъалда авачг!а, Дагъда ава...

Эхир ч!ехи йисара авай мад са итимди, хъел кваз, Ингъар муаллим къуънерилай къуна зурзурна:

– Лагъ т!ун са гаф, я лацу перемар алайди! – лагъана ада, гуя лацу перемар алайбуруз вири чир хъун, абуру вири крарин баян ва жаваб гун лазим я. Адаз жаваб муаллимдин савадлувиливай к!анзавайди якъин тир. – Ина вуч жезвайди я? Вуна к!елай ктабри вуч лугъузва?

Эхирни Ингъар муаллимдай гаф акъатна, адан вилери шадвилини ц!арц!ар гузвай:

– Ванер агакъзава, къванер агакъзавач! – лагъана ада. – Секин хуъх вири! Килиг Мурк!адин дагъдиз! Дат!ана ракъинал мурк!ари ц!арц!ар гузвай дагъ къец!ил хъанва! Ам рагъул хъана, ранг, рек!в алачиз акъвазнава!

Риктивайни, МуркIадин дагъ чаз пакамахъ акурвал иердиз, дамахар гваз аквазма-чир, ам, къуьнер куьрс хъанвайди хъиз, аскIан хъхъанваз аквазвай.

– Хъурай ман, – лагъана муаллимдин къуьнер къуна зурзурай итимди. – Им вуч лагъай чIал жезва?!

– Им лагъай чIал я хьи, чан хуьруьнви, муркIар хана, абурун къаябар Чехи вацI тирвал агъадалди къевезва. МуркIадинни, селдинни, чеб чпе акъазвай дагъларин къ-аябринни вацIун къерен къванерин ванер я къевезвайбур.

Инсанрилай регъятвилин агъ алахъна.

Аялрик садлагъана гьерекат акагна, абурун гъарай-эвер, хуьруьннин ванер акъат-на, ахпани абурукай са къадар чIехибурун кIеретIди руг килеллаз Чехи вацIухъди чIугуна чукурна.

Садни акуна чаз, Чехи вацIун, чи хуьрйй аквазвай адан вини къилий, сел акахъ-наваз, алабар жезвай, цIарцIар гуз-гуз агъадалди къевезвай зурба къаябар пайда хъана. Агъадай чаз аквазвай къван саки вири инсанар, вуч хъанватIа гъавурда акъунваз ва и кардикай луварни гъевес акагнаваз, вацIухъди ахмиш хъана. Чи патав гвайбуру-кайни гзафбур вацI галайнихъ эвичIна. Ихътин зурба алапат мус хъайитIани жедай ва аквадайди тушир.

– И кар вуч ятIани вахтундилай фад хъана, – лагъана Ингъар муаллимди. – Заз чIехибурун сиверай МуркIадин дагъдин «япунжи» кукIвар хъун виш йисалай садра жезвай кар я лугъуз ван хъанай. Виликдай и кар хъайи вахт 1930-йис тир, лугъуда. А йисуз чи мискIиндикай клуб авуналдай. Бязибуру а сел атун Чехи вацIуз мискIинда авай ктабар гадарун хъана лугъудай... Амма а чIавуз а муркIарин сел виликандалай са виш йис алагъайла, яни вичин тIебии вахт алукуьайла, атанвайди тир...Къенин сел гъич тахъайтIа са яхцIурни ругуд йисалай хъун лазимди тир. Адет яз, дагъдал кIватI жезвай муркIалан хъана хадалди сагъ са асир гьерек жезва. Зурба залзалаяр хъайилани, вахтундилай вилик муркIар хайи дуьшуьшар хъаналда... МуркIар, белки, дагъдал чи асирда гзаф хъана жедай, чи асирдин вири дердер хъиз... Эхиз хъанач жедай... Я туштIа къуьзуь хъанва чи МуркIадин дагъ... Чилер юзай кар авач къван...

– Накъ йифиз Алпан Дагъдай са вуч ятIани хъиткъинарай ванер акъатна ван хъайи-бур ава, – лагъана са ни ятIани. – Ялгъуз яйлахда хиперив гвайбуруз ван хъана лугъуда.

– Накъ зун райондиз фенвай... – ихтилатдик экечIна са масадни. – Няниз, анай хкведайла, автостанциядал ван хъайи суьгъбет я: бес райондин чIехида Дагъдиз, ана авай мусурман пIирер чукIурун патал, комсомолрин са кIеретI ракъурналда. Ахпа райондин чIехидаз вуч ятIани садлагъана пис хъаналда, Махачкъаладиз тухудайвал хъаналда. Гъанай зенгиз туналда ада, бес Дагъдиз ракъурнавай гадаяр элкъвена хту-рай, пIирерик къгъ тавурай лагъана.

И хабарди Ингъар муаллимдик гъалаба кутур хъиз тир.

– Сардар накъ райондиз гъавая фенвачир... Адан ниет аян хъайи Шуайни Дагъдиз фенва... Ади хъсан аквазвач заз и крар... – фикиррик акатнай муаллим.

– Комсомолриз элкъвена хъша лагъанва къван? – лагъана за, муаллимдин гъалаба алудиз кIанз.

– Комсомолар хтун мумкин я... Сардар угъраш я...

Чун Чехи вацI галайвал эвичIдайвал хъана.

Хуьруьн кIвачи-кIвачи къекъевез жери къван вири халкъ вацIун къерех тирвал чка-чкадал кIунтIарал, пелерал кIватI хъанвай. Гъарай-эвер къалин тир. Инсанри са вуч ятIани лугъузвай, амма садани абурун гафарин манадиз фикир гузвачир. Виридан вилер вацIув гвай гурвилелни пехъивилел алай.

ВацIун эрчIи пата, чи хуьруьн къаншарда экIяй хъанвай хуьруьн агъалиярни вири вацIун къакъан къерех тирвал ахмиш жезвайди ва анилай килигиз акъвазнавайди аквазвай. Абуру гвилер юзузавай, гъараярзавай, уьфтер язавай.

Чун Лахаман регъуьн килел алай кIунтIал фена. Анални гзаф инсанар кIватI хъанвай. КIвачерик чил зурзавай, амма садани и кардиз фикир гузвачир, виридан вилер вацIа авай «къияматдал» алай.

ВацIа сел гзаф хъанвай, рагъул яд йигиндиз регъуьн вилелай алахъиз физвай. МуркIадин къаябар вацIайгъуз заландиз ва явашдиз, амма зурба гугрумар-пахърахъар ийиз, цин зурба стIаларни, муркIарин кIусар цавуз акъудиз, юзаввай. Цавуз акъатай

муркIадин кIусари ракъинал цIарцIар гуз, куьлуь хважамжамар куькIуьриз, иер нехишар арадал гъизвай.

– Исытда регъв тухудайди я... – гъайифдивди лагъана чи патавай са ни ятIани.

– Къве виш йисан къене адалай гъич тухун тавурди къени тухудайди туш! – лагъана са куьзуь итимди. – Адалай садра ихътин сел алахъна фейиди я. ЗатIни адахъ хъанач. Ам мягъкемдиз эцигнава, вич алай къванни зурбади я. А къван юзун тавуртIа регъуьз затIни жедач.

МуркIадин къаябарни гъварар (аквадай гъаларай, абур винидихъай хъиз вацIал алаз хъайи къве муькъуьк квайбур тир) вацIун цин сиве дагълар хъиз хкаж жез акъвазиз, зурба бандар арадал гъиз, ахпа кIватI хъайи цин хура гъатна виликди гадар жез-жез агъадалди къевезвай. Лахаман регъуьн патавни гъакI хъана. Зурба са тIулаба къаяб, бандунин килелай гурлу хъайи селдин винеллаз са патахъди гадар хъана, йигиндиз регъуьн къавалайтIуз фена. Регъуь са къвалахъди ян гана. Ам са къадар вахтунда цик акатна. Ахпа, муркIадин къаябар агъадихъди алатайла, регъуьн къилин са пIипI цикай хкатна аквазвай.

– Акунани?! – шадвилелди ва ванци дамах кваз гъарайна регъуьн тарифарай къуьзуь итимди. – Регъв тухванач! Ада са къвалахъди ян ганва! Аквар гъалда, ам алай къванцивай дурум гуз хъанач, ам чкадилай юзана.

Амма ада лугъузвай гафар дуьзбур яни-тушни лугъун четин тир. Регъв михъиз цикай хкатнавачир.

Анжах сел агъадалди фена алатайла, вацI, яд иликъна, вичин адетдин юндиз хтайла, инсанар гъейран хъана амукънай: Лахаман регъв, къав селди тухванвайтIани, цларин сагъ кIалубдалди са патахъ ян гана, вич алай зурба къванцел саламатдиз аламай. Ам алай къван, вири патаривай накъв ци тухвана, къецIил хъанвай, ам зурба гирде цIалцIам са къаяб тир. Регъуьн чIутхварар селди тухванвай, регъуьз вичиз гъахъиз жедай мумкинвал амачир, аниз хкаж хъун патал гурар кутуна кIан жедайвал хъанвай. Регъуь кIвалахун патал бинедин къван виликда авай гъалдиз хкун герек жедай, амма им къилиз акъудиз жери кар тушир. «Гъайиф хъи, гила регъв текдиз, садазни бакара техквез, ина хъайи селдин гъакъиндай шагъидвалзавай гуьмбет хъиз амукъда», – хиял фена зи рикIяй.

Аламат жедай кар ам тир хъи, рагъ алай, алахъай гатун юкъуьз хъайи, виш йисалай садра жезвай и зурба вакъиади кIвалерай акъудай къван халкъдикай садани яргъай хтанвай мугъманриз – Андрезни Песеназ са фикирни ганачир, хуьруьнвийриз тIеби-атдин и вакъиадин вилик мугъманарни чкадинбур сад хъанвай. Эгер куьчедал санал чун, зунни зи мугъманар, гъалтнайтIа, жузунар-качузунар ийидай, кIвализ ша лугъуз алахъдай, чпин майилар къалурдай, амма къе хъанвай ихътин къетIен карди абурук гъейранвални, хата галаз атун мумкин тир кар икI са чIехи зиянни тагана алатуни (муькъвер тухунни Лахаман регъв ян гана акъвазун абуруз чIехи зиян яз аквазвачир) шадвални кутунвай. Абур тадиз-тадиз вацI аквадай чкайрал фад-фад кIватI хъайивал гъакI тадиз кIеретI-кIеретI кIвалеризни чкIин хъувуна.

Зунни зи дустар къатIай са касни хъанач лугъунни турус яз акъатнач. Чак вил хкIур сад пайда хъана. Ам, чиликай хкатайди хъиз, атана Андрейан вилик акъвазна. Вич чандалди къурана агаж хъанвай, патахъ ягъи лаш хъгинди хъанвай, ранг фенвай, амма экъис хъанвай вилера диливилини хъилен лишанар аваз, ада Андрей килелай кIвачелди алцумна. Ахпа мад адан вилера вичин вилер кIвенкI алаз атIумарна. Андрей гъавурда такъаз акъвазнавай. Авайвал лагъайтIа, гъавурда ам масакIа акъунвай. Адаз вичикай и яшара авай къуьзеказ чидай касдин ушар къевезвайди къатIанвай. Гъавилияй Андрейан сивел хъвер акъалтна. Ада якъин вичин хъуьруьналди «Зун гъа ваз чидай ушаррикай я» лугъузвай. Амма и къурай касдин чандай зурзунар фейила ва ада, са вуч ятIа мурмурни ийиз, сасни регъвейла, Андрейан чинилай хъвер алагна.

Гъелбетда, заз ам чир хъанвай. Гъикъван адан кIалубарни акунар дегиш хъанвайтIани, БетIих заз чир хъхъанвай. Зи хура адакай заз хъайи куьгъне хъилер юзун хъувунвай. И кар къатIай Ингъар муаллимди, БетIиханни Андрейан арада гъахъна, БетIих хъуьчIуьккай къуна, къерехдихъ ялна:

– Вуч вилер экъиснава?! – гъарайна муаллимди адаз, япарал залан хъанвай касдиз хъиз. – Ахлад жуван рехъди! Ахлад кIвализ!

БетИха, саймазда хъиз, мурмурарна, гьилералди Андей къалуриз, са вуч ятІани лугъуз алахъна:

– За ам... Му-му... За ам... Им...

– Ахлад! Ахлад! Им ам туш! На лугъузвайди туш...

БетИх муьтІуьгъвилелди, гагъ-гагъ вил къулухъ ягъиз, хуър галайнихъ хъфена.

– Им вуж я ихътинди? – хъуьрез-хъуьрез жузуна Андрея.

Заз жаваб гуз кІанзавачир, заз и кар Чехи касди, Ингъар муаллимди, авуна кІанзавай. Адаз лугъудай дуъз гафар жагъидайди заз чизвай.

Сифте жаваб Песена гана:

– Хуьруьн дилиди я жеди ман... Акуначни ваз?

– Ахътин дилиди туш ам... Гъахътинди яз аквазватІани, – лагъана, гафар хкъагъиз, Ингъар муаллимди, БетИх садрани такунвай ва течизвай, амма ам вуж ятІа чизвай Андрей вичиз чир жедай кардиз гъазуриз эгечІун яз. – Анжах эхиримжи вахтара йифериз къув ядай хесет акатнава. Вири хуьруь негънавай кас я ам, чан хва. – Тек са Шуая адахъ галаз рафтарвал ийизва. Са Шуая ада авур къандилай гьил къахчуна. Вичиз гузвай садакъайрикай ада гъа и бахтсуз касдизни кІус-тике гузва. ТахъайтІа адаз и хуьре фу гудай касни жедачир... Вичин багърийрини ам чпикай атІанва... – Ахпа са къадар ара гана, алава хъувуна: – Ам БетИх я...

Муаллимдиз Андреян рикІ тІар хъана, фад хъана алатнавай мусибатди адан гъуьгуьлдал цІийи хирер авуна кІанзавачир. Гъавиляй муаллимди Шуай чешне яз гъанвай. «Шуая гьил къахчунва, вунани къахчу. Жуван рикІе душманвилез душманвал хъувунин гьисс туналди къулухъ элкъуьриз хъижедай са карни авач, ви душмандиз уьмуьрди, къисметди къиникъилайни зурба бала ганва» лугъузвай.

ЗакъатІайвал, Ингъар муаллим дериндай дегіш хъанвай. Хуьруьн клубда, БетИхан шагидвилелди чун верчер чуьнуьхайбурай къуна, чи суд-дуван ийидайла, муаллим маса гафар рахазвай, ам БетИх кІус-кІус ийиз гъазур тир. Гила ам алатай вакъийариз масакІа, маса къакъанрай, вичин яшдинни тежрибадин, гзаф крар тупІалай хъувуна вич агакънавай гъакъикъатрин кукІушрилай килигзавай. А кІукІушар камалдинбур тирдал са шакни алачир.

Андрейни акъуллу гада тир. Ам Ингъар муаллимдин дерин келимайрин гъавурда дуъз акъунай:

– Я, гъакІ я. Адав вичи авур зидвилелайни зурба жаза агакънава. Амма адаз вичиз идакай хабар аваз аквазвач эхир?..

– Ам дили хъанва, – лагъана Песена. – Адан вахтар акахънава. ГъинвачтІани, адаз, вун акурла, ви буба акур хъиз хъанвай, и карди ам къарсурнавай...

И юкъуз хуьре вири ихтилатар МуркІадин дагъдин «кавал» галатуникайни, Чехи вацІа хъайи селдикай тир. Хуьруьз инсанриз гайи зиянар авачир. ВацІаллай мукъкъвер тухванвай ва Лахаман регъв гуьнгуьнай акъатнавай. Мукъвер эхцигиз жедай, регъв туьхкІуьриз жедайвал тушир...

Няниз кимел Жебес халуди вичин балкІан текдиз, ам Дагъдиз тухвай Шуай гала-чиз хтайдакай лагъанай. И хабарди виридан рикІик гъалаба кутунвай. Вири итимрин рикІера са пашман кар хъанвайвили аянвал туна.

И хабарди МуркІадин дагъди, вичин муркІар галудна, Чехи вацІуз гъайи селни къулухъ авуна, кимел са легъзеда яд иличайди хъиз секинвални акъалтна.

БалкІан селдин вахтунда, вири жемят Чехи вацІуз килигиз фенвай арада хтанай, гъавиляй ам хкъедайла акур касни авачир. Шуай хтанвайтІа, ада вичи балкІан иесидив вахкудай.

– БалкІан секин туш, – лагъана Жебес халуди, кимеллай лал-къиникъ чІуриз. – Адаз са вуч ятІани лугъуз кІанзавай хъиз я. Кек язава.

– Бес ваз ви гъайвандин чІал къени чир хъанвачни? – зарафатдин тав кваз рахана Балакъ халу.

– ЧІал чизвайвиляй за лугъузва: Шуаяхъ са кар хъанва! – гъяз атанач къуьзуь пагъливандиз Балакъ халудин зарафатдин тавуникай. – БалкІан текдиз хтун лазим тушир. Шуая вич ВачІедин кІвализ фена хкъеда лагъайди я... Ада балкІан гъакІ ахъай хъийидачир.

– Дагъдиз финиф герек яз аквазвани ваз? – ихтилатдик экечІна Ингъар муаллимни. – Физ хъайитІа, пакамахъ экуьн къиляй чкадив агакъдайвал, фена кІанда...

Дагъдиз фин Балакъ халудини Ингъар муаллимди чпин хивез къачуна. Жебес халу атуник абуру хев кутунач.

Жебес халудин суалри абур са къадар къеве туна:

– Куън ВачЕдин кВализ садра къванни фейибур яни? Квез аниз фидай рехъ чидани? Квез чизвайди са Чепедин фура л фидай рехъ я.

Я Ингъар муаллим, я Балукъ халу садрани ВачЕдин кВализ фенвачиз хъанай.

– Хважадиз чизвачни бес? – лагъана Ингъар муаллимди. – Дагълара жезвай кас я.

– Дагълара ам вичин машин физвай къван чкада жезва, анилай винидихъ ам бажагъат акъатна. Зун татана жедач. Ам зи буржи я. Къейитла, къирай зун гъана. Гъана кучудни ая куъне зун.

– Кучудунар ийиз фад я, я тха! Тади къачумир! – Балакъ халудиз Жебес халудин яшар Дагъдиз фин патал къадардила алатнаваз аквазвай. – Ви яшар Дагъдиз ялиз жедайбур туш. Зунни Ингъар фида. Рехъ чна жагъурда. Чи Дагъди вичи чаз къалурда ам.

– Квез рехъ зи балкІанди къалурда. Заз хъайи къван вири балкІанриз ВачЕдин кВализ фидай рехъ чидай. Шуая абуруз чирнавай... Аллагъди яргъазрай, белки, балкІан пашман кар патални виже къвен... Кутур вилик балкІан, ам вич фида ВачЕдин кВалел... – лагъана Жебес халуди, вичин рикІиз ихътин фикир атунал шад яз.

– Жегъил итимарни галачиз жедач, – лагъана Ингъар муаллимди. – И жегъиларни атурай, – ада зунни, Песенни, Андрей къалурна. Муаллимдиз чаз и кар хуш жедайди чизвай.

– Абур мугъманар я, аквазрай, – адан фикир къулухъ ийиз кІан хъанай Жебес халуди. – Абурун кІвачер гуьтІуь-тик жигъирра къекъевез вердиш туш.

– Вердиш туштІа, чна вердишарда! – руьгъ кутадай тегъерда лагъана Балакъ халуди. Адан ванчай чІуру са кар хъанвайвилехъ чІалахъ жез кІан тахъун аквазвай.

Адан тереф Ингъар муаллимдини хвена:

– Атурай. Жезвай къван тади вакъиайри абур мугъманвилин мудгъардай акъуднава.

Абур чкадин итимар я.

Хважа халуни кимел алай. Икъван чІавал ам кисна аквазунал зун мягътелни хъанвай, вучиз лагъайтІа ихътин крара ам садрани къулухъ жедайди туш. Гена за авур фикир дуъзди хъаначир. Хважа халуди вичелай чІехибуру вуч лугъузватІа килизавай. Ахпа ада лагъана:

– Я чІехи тхаяр! Квез вуч я, зи машин гъисаба авачни, тахъайтІа зун? Ялгъуз яйлахдиз къван, машин агакъзавай чкадал къван куън за тухуда! Анлай анихъ яхдиз фида.

– БалкІанни машинда аквадардани? – ягъанатдин тав кваз жузуна Ингъар муаллимди.

БалкІан гвачиз физ тежедайди муаллимдизни, амайбурузни чизвай. Шуаяхъ са кар-затІ хъанватІа, ам Дагъдай, тик цІарарайгъуз, машиндал къван гъилераллаз хкун четин месэла жедай.

ТІал алай кар хъанвайдал шак аламачир. Шуай Жебес халудин балкІанни гваз хтана кІанзавайди тир.

– Вун балкІандаллаз алад. БалкІандин пурарни муаллимдин стул сад садавай акваан яргъа затІар туш. Къведни къевибур я. Гъинал ацукъайтІани, ваз са гафар я. Вавай жедачтІа, гице балкІан и зи миресдив. Антерав. Вердиш хъурай. Писатель ацукъдай стулни акваан хъуьтуьлди жедай туш. Хъуьтуьлди хъайитІа, кхъидай затІанри гъуьргъуьбур жеда.

Макъамдихъ галат са акваан къазвачиртІани, Хважа халудин зарафатдин гафарик, фикир гайитІа, къел квачиз тушир. Иллаки ада гузвай месляти зак шадвални руьгъ кутунай. Хважа халуди заз ийизвайди чІехи ихтибар тир. Ингъар муаллимни, адан акунрай, и меслятдал рази жедай жеде, и арада Жебес халуди лагъаначиртІа:

– Ам шегъердай хтанвайди я, жегъил я. Мумкин я, балкІанди ам къабул тавунни. Зи балкІандиз вич чидай, вичиз чидай, чкадин ял галай итим герек я. Жува гъала ам, Ингъар. – Ахпа, зи хатур амукъуникай ихътият авун яз, алава хъувуна: – Антер вичин мугъманривай чара авун дуъз кар жедач. Абурув за зи балкІан ахпа, чпиз чуьллериз сейрдиз физ кІан хъайила, вугуда. Гъа чІавуз гъалрай чпиз кІамай къван.

И меслятни дуъзди тир. Жебес халудикай зи хатур амукъдайвал тушир. Заз жуван дустариз дагъдин рекъерай винелди ялиз-ялиз, алуькыз-къудгаз фидай машиндин ку-

зовдай чи дeредин мензeрeяp, ачIарни кIунтIар, булахарни тIебиатдин маса имаратар кьалурдай, абурукай сугьбетардай мумкинвал жезвай.

Пака, экуьнин сятдин кьудаз, рекьe гьатдайвал меслят хьана.

Амма пакаман тайинарнавай вахт алуькьдалди жeдай вакьияр мад амай.

Чун лап геж ксанай. Пакамахъ чун бадеди, кал нехирдиз акьуддайла, ахварай авудун герек тир. Хважа халудин машин чна Яру ратIрал вилив хуьн, Балакь халуни гьанал атун, балкIандаллаз рекьe гьатдай Ингьар муаллимдихъ галаз пака чун Ялгъуз яйлахдин патав, Буьлуьл вирел, сад садал гьалтун икьрар хьанвай. Анилай виниз машин фидай рекьер авачир. Авайбур тик сувар, кьериз-цIаруз чIуру цIвелерин бици гапалалар, мертерин кулкусар тир. Векьер ядай чкайра векьерихъ галаз эфферин кьаларни экьечIна жeдай. Векьер ядайла и чкайрал векьин ниэдилай гзаф эфферин атир гьатна жeдай. Векьин уьруьшрин кьерехра са мус ятIани кIватIнавай кьванеринни чиргьерин хараяр авай. Абурал, чпин сармашухар алчудна, мерeярни ципезанар экьечIдай, налугьуди, кьванер хьаначиртIа, и ширин ва назик набататар инра тахьунни мумкин тир. Буьлуьл вирин кьерехрани мертеринни кьвакьварин кулкусар авай.

Иифиз, лап геж, ахвар лап ширин хьанвай береда, зи кьвала Андрея гьуд эцяна. Ада Песенни гьакI ахварай авудна. Адан ванчик гьалаба квай:

– Ван кьезвани?

– Вуч хьанва? – лагьана за.

– Кьувдин ван кьезвани?

РикIивайни, ахьа дакIардай яргьалди чIугваз-чIугваз кьувдин ван кьезвай. Им я кицIин, я жанавурдин, я чакьалдин кьувдиз ухшар тушир.

– Накьан дилиди туштIа низ чида? – лагьана Песена вилер тIушуниз-тIушуниз.

– Ингьар муаллимди ада кьув ядайди я лугьузвай кьван...

– БетIих я лугьузвани вуна? – зун, Яру ратIрахъ акьатнавай дакIардай кьил акьудна, килигна.

РикIивайни, кьувдин ван чандай зурзунар раькурдайди тир.

Варз акIидай вахт хьанвачир. ЯтIани агьада авай кIвалерал са гьихьтин ятIани яру тав алай, вацрандаз ухшар тушир, юазвай экв алаз аквазвай. Гьахьтин уьтери тав йифени кьачунвай.

Андрейни дакIардай килигна.

– Са вуч ятIани кузвай хьтинди я. Пожар я жал? – лагьана ада.

Чна тадиз парталар алуькIна. Ван акьуд тавуна кIвалай экьечIиз кIан хьайила, мукь кIвалай баде экьечIна. Ам кал ацаз кьарагьнавайди тир.

– Куйн БетIихан кьувди ахварай авуднани? Бахтикьара инсан я, чан балаяр. Яб гумир, ксун хьия. Гьеле фад я.

– Баде хуьре са вуч ятIани кузва, – лагьана за.

Айвандихьай килигайла, чаз Яру ратIралай Кьацу рат галайвалди инсанри чурзавайди акуна.

Чнани тади кьачуна.

Кьацу ратIрал агакьайла, чаз акуна хьи, Шуаян кIвалер кузва. КIвалер вири кьуд патахьай цIа авай. Кьав ацахьна, кIвалерин кьеняй цIай акьатзава. КIвалеривай винидихъ, гьиле ведрени аваз, БетIих акьвазнавай ва ада кьув ягьун давамарзавай.

– Яраб цIай ягьайди гьам ятIа? – лагьана чи кьвалавай са ни ятIани.

Адав гвай ведреди гьахьтин фикир гьанвай.

– Дили хьанвай угьраш я, адай такьатдайди жeдач, – хьлагьна сада жаваб яз, хьел аваз.

КIамун а патай атай са кIеретI итимри БетIихан патав чукурна. Адан кьув атIана.

– Зун туш! Зун туш! – садлагьана гьарайна БетIиха. – Заз туьхуьриз кIан хьана. Хьанач-а-ч!

Аквар гьаларай, адаз амукьайди кьув ягьуналди инсанриз хабар авун тир.

Чунни а патаз элячIна. Кьуншидаллай кIвалерай папар-итимар ведрeяp, маса кьапар гваз кIватI хьана. КIамай яд кьачуз, гьилерай-гьилериз вугуз, кана куьтягь жезвай кIвалер туьхуьрна. Ана такана амукьай затIни амачир.

– Гена хьсан хьана, Шуай кIвале авачиз! – лугьузвай инсанри.

Квалери цай кун инсанри квалин кавухъ галкјурнавай токдин симеривай хъйиди яз кбабулнаи. Вучиз лагайтла хурун монтер га ихтин фикирдал ата-най. «Токдикни гатун раквиник ифенвай симери кавун чередик тухванвай шнурни ифирна, ам црурун ва идакди адан къеневай симер чеб чпик хкјуна, цай акъатна», – хъйи бедбахт кардин себег га им тирди лагъанай монтерди.

– Са ни ятлани цай ягун мумкин тушни? – жузуна за монтердивай.

– Ваъ, – лагъана ада. – Адан квалев аваз вуч авай, са ни ятлани цай ядайвал? Шуаякай низ зиян авай? Низ хъел авай? Садазни. Цай ядайди я дилиди хъана кланда, я кимиди.

– Бес авачни хуре ахтинбур?

– Эгер вуна БетИх я лугъзватла, ам акъван дили хъанвач. Цай кърдакай хабар гайиди гъам я... Адан ведреда яд авай, вичивай тухуьриз тахъайла, кув ягъиз эгелна. Шуаяхъ галаз акахъни авунвайди я ам...

Цай кунвайди сифте яз акурди БетИх тир. Хважа халуди (ам БетИхахъ галаз са мягъледай тир) адавай хабарар кунвай. Ада вич накъ йифиз Шуай хтанватла чириз адан квалел атайла, са къралту агъа цахъай тадиз катна хъфена лугъзвай. БетИх хъфейла, га «къралту», вичин цуру фикир кылиз акъдун патал, элкъвена хтунни мумкин тир. Хважа халудин гафарай, га фикир рикле аваз, БетИх квед лагай гъилера Шуаян квалел хтанай. А члавуз квал илигна кузвай. БетИх ведре хкиз квалез фена хкведалди цай генани гзаф яцла гъатнавай.

Амма я инсанар, я хабар кър Хважа халу БетИхан, адаз цай тухуьриз клан хъунин гафарилай гъейри, амай ихтилатрин члалахъ хъаначир. Абурун виридан рикел ада Балакъ халу, Айсам ва зун хурун клубда верчер чуьнуьхзавайбур я лугъз авур тапан шагидвал рикел аламай. Гъавилей инсанри негнавай, вич вичел аларчиди хъиз рахазвай, гафарни галклиз-галклиз, ага-патадаказ лугъзвай БетИхан гафарихъ и гъилерани садазни агъаз клан хъанач. Амур монтердин фикирдихъ алгъанвай.

Вучиз ятлани заз БетИхан члалахъ жез кланзавай. Хуре дилибур авачиртлани (ихтин хиянат дилибуруни ийидай кар туш эхир!), Шуаяз, са Шуаяз ваъ, гъадаз авуналди адан майил авайбурузни, гъатта вири хуруьзни душманвал ийиз кландайбур авайди за гъиссзавай. Ахтин сад хтанвайдакай заз ван хъанвай, игъгит хуьнин паталай бязи тагъкимарни агакънавай эхир.

Цай тухуьрайдалай гуьгуьниз за зи фикир Хважа халудиз лагъанай.

– Цай ягъайди Сардар лугъудай ваклан хва я лугъз фикирзавани вуна? Сифтедай зани гъак фикирнай. За, цай акурла, сифтени-сифте абурун квалел чукурна. Варарал къеделай дапар ала. За эверни авуна. Жугъундилай къенезни килигна. Са гъерекатни авачир. Квалев касни авач... Абурун хзанди районда уьмуьр тухузвайди я. Гъанани квалер авайди я. Къериз-царуз хквезвайди я. Чи булахрак кефер цугъаз... Сардарни, и йикъара кимел вичин мацлахавилер квалурна, квахъайди я. Ам хуьряй хъфидайла, заз акуна... Абурун сихилар чилерин кланикай фидайбур я. Чинеба хтана-хъфенатла, заз чидач. Акур касни авач...

Шуаян квал михъиз канай: ракарни, дакарарни, каварни. Вири цлар чулав рухъведай хъанвай. Цай амачиртлани, гъеле ифей невни члухадин ял къвезмай квалин къенез гъахъдай жуьрэт садани авуначир. Агъа патан дакардай къенез вил вегъейла, заз пасди кунвай птулкайрин хараяр акуна. Абурукай са пай хъиткын хъанвай. Хъиткын хъанвай птулкайрин къеняй члух хъанвай чарар аквзвай. Амур Шуая хъин хувунвай къргуьр тир...

Кххенвай чарар птулкайра тунин макъсад сад тир – чарар цур хуникай, ламувикай, киферикай хуьн. Вичив гвай къадим сирер хуьнин ихтият хъйи Шуая бур цук акатуникай, вичихъ душманар жадайдакай фикирначир...

6-кыл

Хважа халудин машин Яру ратрал атайла, Балакъ халу кабинада ацукъна. Адан гъиле ружа авай. Къуьнени чанга авай. Ана, аквар гъалда, патронар авай.

– Вун гуьрчез физвайди яни? – яганат кваз хабар кюна Хважа халуди.

– Акъвзра ви зарафатар, яда, – хълагъна Балакъ халуди, суалдикай хуш атанвачиз.

– Чун физвай чка дагъ я, белки, герек атайтла лагъана кунвайди я. – Ахпа, рак акъал тавунмаз, кърудакъ лагъана: – Ингъар муаллим рекъе гъатнава. Гъала.

– Кевиз акъваз, гадаяр, борт гъилерай ахъайиз тахъуй, – лагъана чаз Хважа халудини. – За машин рикI залан яз гъалзава. Куьн галтадиз хъайитIа, кваз къамир. – Ахпа Балакъ халудихъ элкъвена: – Туб шейтIандал эцигна къаз тахъуй гъа! Ви тфенгди ксай чкадални ягъдайди я лугъуз ван хъайиди я заз.

Балакъ халуди чуькъни авунач. Наразивилелди къил галтадна.

Песенни, Андрейни зун кузовда акъахна. Рахадай гъяз садазни авачир.

Пакаман экв ачух жезвай. Цавар алахънавай. Гъетер хкахъзавай. РагъэкъечIдай патаз яр янавай.

Машин алуькъиз-къудгъуниз рекъе гъатна. Хуьряй экъечIунни кумаз рехъ тикди ва къекъвейди хъанай. Къацу кIунтIарилай кIунтIарал физ, гагъ кефер патахъ, гагъни къибледихъ чабал ийиз, фур-фурар ийиз, вичел алай азаб чуьнуьх тийиз, Дагъдихъди хкаж жезвай машин рикIивай са къадар яшар хъанвайди тирди чир жезвай. Заз гагъ-гагъ акIни жезвай хъи, чун кIвачи-кIвачи фенайтIа, фад чкадив агакъдай хъиз. Яз им тапан фикир тир. Винелди тик къваларай, пелерин хурарай хкаж хъун са акъван регъят кар туш. Идалайни гъейри гагъ чапла къвалахъай, гагъни эрчи къвалахъай дерин тик рувар пайда жезвай машиндиз чиргъ квай дар ва фурар авай рекъай, вични къудгъун жез-жез физвайла, тади къачун ади герек кар туш. Икъван лишанрин винел Хважа халудин ва адан пассажиррин рикIерни эхиримжи хабаррикди залан хъунухъни алава хъижезвай.

Экв фад-фад ачух жезвай.

Яргъай, хуьруьн къилихъ галай маса тик уьруьшдай хшкадаказ винидихъди виликди физвай къуьнерихъ япунжи галай мяха акурла, чи рикIерик са гъихътин ятIани шадвал акатнай. БалкIандаллайди Ингъар муаллим тир. ИкI устадвилелди ада балкIан гъалда лагъана за садрани фикирначир. Я заз яда балкIан гъализ садрани акунни авурди тушир.

– Валлагъ, аферин! – лагъана Песена, Ингъар муаллимдал гъейран яз.

– Уникальный кас я! – алава хъувуна Андреяни, лезги-урус гафар какадариз.

Абурун гафарин ван атайди хъиз ва абурал къул чIугун хъиз, Хважа халудини машиндив ванер асунай хътин са яргъал чIугур сигнални ягъиз туна.

Ингъар муаллим и гъуьрмет вичиз авурдан гъавурда акъуна ва ада гъил хкажна юзурна.

Винедай чаз векъер янавай чуьллер, инал-анал эцигнавай марквар акъвазвай. Эферрин атир къезвачир, вучиз лагъайтIа, векъер ягъна, абур маркара твадалди вилик маргъарай итимри ва я папари эферрин къалар кIватI хъувуна абурун несивалнавай.

Хуьряй чуьллер галайвал маларин нехирар, данайрин рачар экъечIнавай, абур са шумуд мягъледин бур тир. Гъар мягъледин маларизни данайриз абур хуьдай къилди-къилдин чуьллер ава. Нубат-нубатдалди нехирарни рачар хуьзвай хуьруьнвийриз чпин чуьллерин часпарар хъсандиз чизвай.

Зи дустар иллаки хуьр элкъуьрна къунвай, къацу экв ацалтна акъвазнавай келемрин никIери, абур дуьм-дуьздаказ тире-тире яз пайнавайвили мягътелни, гъейранарни авунвай. И вири никIер хуьруьнвийрин хсуси никIер тир.

Чун хкаж хъанвай кIунтIарай агъадихъди Чехи вацI галайвал авахъзавай кIамар акъвазвай. Абурукай са шумуд чи хуьруьн – Мамухдин юкъвайгъуз физвайбур тир. Абур, сад квачиз, вири Дагъдай къезвайбур тир. Са кIам Буьлуьл вирикай авахъзавай...

Ингъар муаллим чкадив – Буьлуьл вирив чалай фад агакъна.

Ада балкIан, цив агат тийидайвал, мертин валал кутIуннавай. Четин рехъ атIанвай гъайвандиз садлагъана къайи ккIал хътин яд гана жедачир, адав ял акъадариз туна кIанзавай. БалкIан патал рекъин четин пай вилик кумай. Машиндиз винелди фидай рехъ вирин къилихъай галай Ялгъуз яйлахдал къван авай. Анилай виниз я рехъни авачир, я, авайтIани, Хважа халудин «ЗИЛ-дивай» тик рекъериз дурум гуз жедачир. Гъавилай, хуьремаз меслят хъайивал, машин вирив тадайвал тир.

Шуаян кIвал куни, адан вичин къисметни гъихътинди ятIа чир тахъуни чи виридан гуьгъуьлар серинарнавай, гъавилай рахадай гъяз садазни авачир.

Буьлуьл вирин иервикай, ам къакъан пелен ценерив гвай тIулал арадал атанвай-вили чун гъар сад рикIай гъейранарзавай. Идакай гафаралди лугъун герек жезвачир.

Чиляй яд акъатиз, ада и тѣбии зурба фур ацѣурзавай ва Чехи вацѣ галай кѣрехдилай хвал авуна ам агѣадалди авахъзавай. Вирин кѣане, кѣзилдин кѣаябар хъиз, яру чиргѣ экѣяй хъанвай. Акѣ тир хѣи, вир са акъван деринди туш, кѣан хѣайитѣа, вавай гѣил яргѣи авуна анай са кѣѣал регѣятдиз кѣачуз жеда. Амма яз акѣ тушир. Алцифай, халисан ми хѣи буѣлуѣл хѣтин ци вичиз килигзавайдан вилер алцурзавай. И кар чаз виридаз чизвай. Песеназни, Андреязни за Москвада и вирикай суѣгѣбетарнавай.

– Акъалтѣай Вачѣе-хва хѣун патал, вирин и кѣиляй а патаз, анайни ини хѣди сирнав хѣувун герек я, тушни? – садлагъана суал гана Андрея, цик гѣил кѣадиз. – Идан кѣайивал вуч я!

– Гѣакѣ я лагъайтѣани жеда, – жаваб гана Ингъар муаллимди, Андреян рикѣик са вуч ятѣани квайди гѣисснаваз. – Исѣтда герек авач сирнавар. Яд тежер кѣван кѣанвайди я, кѣвачерал-гѣилерал таб акъалтун мумкин я. Сирнав авун патал виликамаз гѣазур хѣунухъ, жув вердишарун лазим я.

– И московѣгѣлийриз чи вир муѣтѣуѣгъариз кѣан хъанва жал? – ихтилатдик эчекѣна Хважа халуни. – Авурай са эхѣунар. Килигин абурун кѣурсахда вуч аватѣа.

Хважа халудиз, аквар гѣалда, хѣуѣрунардай са багъна кѣанзавай, адаз сад лагъай гѣилера вириз гѣахъна, адан са кѣиляй муѣкуѣ кѣилиз сирнавиз хѣун кѣиле тефидай кар тирди чизвай.

– Герек авач! – кѣетѣидаказ лагъана Балакѣ халудини. – Чи вилик маса рехъ ква. Вире са эхѣуналди Вачѣе-хваяр жезвайди туш, маса крарни авуна кѣанзавайди я... Чиниз гѣакѣ са шупѣар ягъа...

Чиниз ягъай цин шупѣари чандай зузар ракѣурзавай. Гѣилин тупѣара тѣал гѣатзавай.

Балакѣ халудини, Ингъар муаллимдини, Хважа халудини и вире са мус ятѣани, жегѣил вахтара, чпин эхѣунар авунвай. Хважа халуди исѣтдани, са патай муѣкуѣ патаз сирнав ийиз жуѣрѣт ийизвачтѣани, векѣер хутахиз суваз атай вахтунда вире игѣтият хуѣн яз кѣрехдиз муѣква чкайра куѣруѣз-куѣруѣз эхѣунар ийизвайди лагъанай.

– Сирнавзавайдав са хѣи са затѣ хъана кѣанда – чукѣул, риб. Таб акъалтай гѣиляй, ам алудун патал, садлагъана иви акѣуддайвал. Тахѣайтѣа фида вирин кѣаниз. Масадан куѣмекдал вил алаз акѣвазна жедач... Вирин кѣаневай кѣванер аквазвани, абур цин кѣайивилияй яру хъана мермердиз элкъвенвайди я... За дуѣз лугѣузвани, Ингъар муаллим? Физик я кѣван вун, ваз чир тахъана, низ чир хѣуй и кѣванерин ярувилин сир?

– Акѣ яни-тушни завай кѣетѣидаказ лугѣуз жедач, – куѣрелди жаваб гана муаллимди. – Чи Дагѣдин гѣаф кѣванер яру мермер я, авахъна жеди ман абурун кѣусар виризни...

Балакѣ халуди и гафар лап рикѣивай кѣабулнаваз, вичин фикирни хѣлагъна:

– Вире Вачѣе-хваяр жез кѣан хѣайи гѣикѣван рухвайри сирнавна... Таб акъалтavar садни хѣайиди туш... Вал акъалтначни таб, Ингъар муаллим? Акъалтайди я. Иллаки кѣвачерал. Зални акъалтайди я. Вални акъалтайди я, Хважа. Чна вучна а вахтунда? Дуѣз лугѣузва вуна. Чна жувай иви авадарна... И кѣванер яру хѣун Вачѣе-хвайрин ивидивай я, абурук чи ивини ква... И вире сирнавайбурук ина хѣайибурун руѣгъ, абурун чандин лигѣимвал акатзава...

Зи рикѣел Арина Фѣдоровнади вич Ясаба и ажайиб чкадал гѣайивиликай ва, сиве хенжел кѣуна, вирин и кѣиляй а кѣилиз, а кѣиляйни и кѣилиз сирнав авурвиликай ва, адан кѣвачерал таб акъалтнатѣани, хенжел виже татайвиликай ихтилат рикѣел хтанай. И ихтилат Андреязни чизвай. За адаз вил акъална. Ам гѣавурда акѣуна. И ихтилат чизвачир Песенни чи гѣавурда акѣуна. Чна пудани цавун кѣиле перемни шалвар алудна циз хкадарна, вирин а кѣил галайвалди сирнавна. Ци, налугѣуди, хенжелди хъиз, атѣузвай, гѣавилияй гѣедди, яни гѣерекат, йигинди хѣун герек тир. Чна пудани вири кѣуватар кѣватѣна абуруз звер гана. Чи тѣем чаз а кѣилиз акъатдалди бес хъана, зангарал, кѣурарал таб акъалтнаваз, бегѣемдиз кѣвачел акѣваз жедайвални авачир. Чна пудани, тѣал эхиз, гагъ са кѣвачел, гагъ муѣкуѣ кѣвачел хкадариз хъана.

Хважа халуди, чи парталарни гваз, чи куѣмекдиз чукурна.

– Квез садлагъана вачѣе-хваяр жез кѣан хъанани? Ам регѣятдиз жедай кар туш! – ада нубат-нубатдалди чи кѣвачер, далуяр тѣушунна. Парталар алукѣиз куѣмек гана.

Пакаман шагѣвардини чанда зузар твазвай. Ятѣани чи пудан чинани са зурба кар авурвилин хвеш гѣатнавай. Рикѣе са гѣихѣтин ятѣани цѣйи гѣисс, цѣйи цѣай

куькѐнвай хъиз авай. Гъар вуч ятІани, чун вачѐ-хваливили са паюнив агакѐнавай.

Чун, кѐецІивал ийиз-ийиз, Балакъ халудинни Ингъар муаллимдин патав хтана.

– Квез, аквар гьалда, Дагъдиз къвез кІанзавай хъинди туш, – гафарик наразивилин тав кваз лагъана Балакъ халуди. – Куьн, кІвачер кІакІайбур, гила и тикдай виниз яхдиз гьикІ хкаж жеда?

– Иви авадарайтІа жедачни? – лап рикІивай лагъана Андрея, Дагъдиз финикай хкатунин кичІ хъанвай хъиз.

Ингъар муаллимдин чинал хъвер алай. Адаз чна авур, и макъамда вилив техвей кардикай хуш атанвай хъинди тир. ИкІ тирвили чи рикІиз теселли гузвай.

Муаллимди лагъана:

– Са ивиарни герек авач. Тикдай винелди физ-физ, куь таб вич вичелай алатда.

Хважа халуди машиндин кузовдай кІватІнавай цІилни къачуна, вичин къуьнуьхъ вегъена. Машин туна, чун, винелай алукІдай чими парталарни къуьнерилай вегъена, вирин кьилел, Ялгуз яйлахдиз экъечІна. И чуьл са алгъайвал авачиз экІяй хъанвай чІехи сув тир. Ина векъер яна марквара тунвай. Инлай алаф Хважа халудин ва колхоздин маса машинра аваз фермадал хкида. Чуьлдин юкьвайтІуз Дагъдихъди думма-дуьз жигъир фенвай. Адан дуьз, линейка эцигна чІугунвай хътин цІар чуьл куьтягъ хъана ахпа садлагъана тик жезвай суван хурайни къекъвез-къекъвез физвай шуькІуь цІарцІиз элкѐвена аквазвай.

– Ингъе, – лагъана Балакъ халуди Песеназ, – Вуна чаз Хважадин кІвале ягъай макъамдин тІвар гъа и чуьлдилай атанвайди я. Ина чІехи тарихар авайди я, гадаяр. Шуаяз абур хъсандиз чида.

– Вачѐ пачагъди вичин кума эцигайди я лугъуда инал, чи вирин кьилел. Вирни гъа чІавуз хъайиди я лугъуз ванер хъайиди я зазни дидедивай, – лагъана Ингъар муаллимдини. – Са вахтара ина хипер хуьдай, гила колхоз патал векъин чка хъанва. Хипер маса, генани яргъал яйлахриз акъудзава.

– Белки, чи вилик квай жигъирни гъа вахтара арадал агайди ятІа?.. – лагъана Андрея. – Дагъда Вачѐдин кІвал туькІуьрдайла...

– Мумкин я, – жаваб гана муаллимди. – Гъар вуч ятІани и жигъир векъив къаз вугун тавурди Шуай я.

ЖигъирдайтІуз цІиргъина аваз фена кІан жезвай. ЦІиргъинин кьиле Балакъ халу акъвазна. Авайвал лагъайтІа, адаз ихътин теклиф Хважа халуди гана:

– Вун, дуст кас, коммунист я. Къуьне тфенгни авай кас я. Вун чи жергедин кьиле акъваз. ТахъайтІа пака ЦК-дай чаз туьгъметдайди я коммунист кІвенкІве тунач лугъуз. КІандатІа жуваз балкІандал акъах, жигъир гъеле тик тахъанмаз.

Балакъ халу, зарафатдикай гъяз атанвачиртІани, кисна ва вилик экечІна. Ада икІ, Хважа халуди лагъаначиртІани, ийидай хъиз тир. Ада балкІандал акъахуник хев кутунач:

– БалкІандал, ам нел ихтибарнаватІа, адан жаваб ни гузватІа, гъам акъахрай.

Балакъ халудиз Жебес халуди балкІан вичив вуганач лугъуз са куьлуь бейкефвал авай хъиз тир. Амма Жебес халуди Ингъар муаллим вичин къунши я лагъана гъадав балкІан вуганвай жеди. Адаз, Жебес халудиз, балкІан нив вугайтІани са гафар тир.

– Ваъ, – лагъана Ингъар муаллимди, зунни и тик хурарай балкІандал акъахдач. Чарадан балкІан я лагъана, жувахъ инсаф тахъун дуьз жедач... Адал анжах зи япунжи вегъейтІа жеда... Герек хъайитІа лагъана къурди я...

– Дуьз гаф я, – муаллимдин гафарал къул чІугуна Хважа халуди. Ахпа алава хъуьна: – Вун муаллим я, интеллигент я, чан хуьруьнви.– Вун коммунистдин далудихъ галаз хъуй... Партиядин далу интеллигенцияди техвейтІа, вай-гъал жеда... БалкІан ви гуьгъуьналлаз твах. Пагъливандин балкІан я. Ам аскерни я, сенгерни я, фялени... Зунни – фялени я, лежберни, къведни санал. Зун куь гъуьгъуьналлаз къведа. Партиядинни интеллигенциядинни армиядин гелеваз. Ибур, – ада чун къалурна, – жегъилар я. Комсомолар я.

– Зун комсомол туш, – лагъана Песена, Хважа халудикай зарафат авунин ният аваз, ада вуч лугъудатІа чириз кІанз.

– ЯтІа вун зи гуьгъуьнал жеда. Зунни вун хътинбур идеологиядал мягъкембурун юкьва хъана кІанда. – Ахпа зазни Андряз лагъана: – Куьн цІиргъинин эхирда тунал

бейкеф жемир гъа, гадаяр. Квез чир хъана кIанда: коммунистри виликди тухуда, комсомолри кyuлухъ жез кIан хъайибурун рехъ къада, виликди рум хгуда. Куьне садаври кyuлухъди катиз тамир... – Ахпа заз лагъана: – Чан мирес, вун эхирда акъваз. Андрей московзгъли комсомол я, ам жувалай вилик жедайвал ая.

– Эхъ, эхъ, – лагъана за. – ТахъайтIа чаз ЦК-дай туьмбуьгъда. Ваз лагъайтIа, кьилдин махсус сагърай лугъунин чар хкведа, кIвачерал таб алайбур эхирда туна лугъуз.

– Комсомолриз кIвачерал таб жедай ихтияр авайди туш! – лагъана Балакъ халуди, вич вилик кутунал шад ва рази яз, ружа кyuьнерихъ кyuлайдиз акал хъийиз. – Анжах виликди! Ни шагу назад! Таб и жигъирри алудда, анжах татаб жез тахъуй!

Им халис коммунистдин эвер гун тир...

Ингъар муаллимдини чаз, жегъилриз, са меслят ганай:

– Дагъдиз хкаж жердавай гъава кьери жеда, нефес къачуз бес жедач. Куь рикIик гъалаба акатиз тахъуй. Жуван кьил кьилел хвена, ара гуз, дериндай нефес къачуз хъухъ.

Гъа икI чи цIиргъ яваш-яваш, саки кам-камунаваз Алпан дагъ галайвалди юзана. Дагъ са акъван мукъув гвачиртIани, гзаф зурбадаказ, къакъандаказ, гзаф вине аваз аквазвай, налугъуди, исятда адан еке къаябарни хци кукIушар са цал хъиз сагъдиз агъадалди аватда. Муькуь патахъай, акI тир хъи, адан агъадихъди куьрс хъунухъ уь-цIуьн паталди ваъ, агъадихъай вич галай патахъ къвезвайбур вичихъди ялун-чIугун паталди авунвай алгъун хъиз тир. РикIивайни, Дагъди вичихъди ялзавай! РикIикни, кIвачерикни лувар кутазвай. Чун вуч паталди аниз физвайди тиртIани рикIелай алудиз тазвай хъиз авай...

Балакъ халуни, Ингъар муаллимни Хважа халу са акъван рахазвачир. ГъикI хъана сад-къве келима лагъайтIани, амай вахтунда сабурудаказ кам камуна аваз, лезгийри лугъудайвал, кIвачерик килигиз, физвай. Абур хиялрик квайди, абуру Дагъдин вилик са гъихътин ятIани къетIен фикирар ийизвайди, адан вилик адаз, чан алай са къуватдиз хъиз, чпин патай авай гyuьрметни хатурлувал къалурзавай.

Песенни вичин кьилдин хиялрик квай. Ам, гагъ акъвазиз, гагъ са патахъ гагъ муькуь патахъ яргъариз вил вегъиз, мад физвай. Са гафни лугъузвачир.

Андреяз рахаз кIанзавайди аквазвай. Мумкин тир, ам гзаф рахунни, аквазвай къван гуьзелвилерикай вичин фикирар лугъуз, абурал ийизвай гъейранвал къалуриз кIанзавай, амма, вилик квай чIехибурун кисуниз гyuьрмет авун яз, ам вичин вири гафарин къадар тIимилариз, ванни явашариз алахъзавай.

– Лекъер аквазвач хъи? – лагъана ада захъ элкъвена.

– Абур садлагъана, хабарни авачиз, акъатдайди я. Аквада ваз.

– Чепедин фур гъи пата авайди я? – кушкушдалди хабар къуна ада мад.

– Ам Дагъдин кьибле патахъай, къванерин къаябар аскIан ва кьери жезвай атIа кьерехда ава, – къалурна за.

– Чепедин фуралай анихъди ви бубайрин хуьр галайди я, Песен. Тагъар хуьр. – Вичин гафни сухна чи ихтилатдиз Балакъ халуди. За ада зини Андреян рахуниз яб гузва лагъана фикирнавачир.

Песена са гафни лагъанач. Ам вичиз къалурай патахъ са легъеда къван килигиз акъвазна. Вич акъвазунни жерге къатIзавайди къатIай ада, вилера гъам, рикIени, низ чида, гъихътин пашман фикирар аваз, гъа патахъди са хейлин вахтунда килигиз-килигиз, виликди камар вегъена, вичинни Хважа халудин арада авай мензил гуьтIуь хъувуна.

– Мусурман пIирер гъина ава? – мад суал гана Андрея.

– Абур Дагъдин кефер патахъай гала.

– Гъанагни акунайтIа кIандай.

– Гунагъар алцумдай къванцизни килигдай, – вичизни анаг акваз кIанзавайди къалурнай Песенани.

Абуруз къведазни бубайрин ватанри зурбадаказ кфет гузвай.

– Фида ман гъанизни, вахт хъайитIа. АгакьайтIа... И мукъвара инсанар аниз хкаж жедай бере алуькда. Август варз аниз фин патал виридалайни кyuлайди яз гъисабда. Гатун амай варцара вилив техвей марфар, тIурфанар хъун мумкин я. ЦIайлапанар жеда...

– Куьне пIирерал финикай акъван хиялармир, чи коммунистдиз хъел къведа, –

зарафат яз, Баллакь халудик ктадиз кІанз, лагъана Хважа халуди. – Адаз ЦК-дай туьмбуьгъарда жегилар дуьз рекъе тваз хъанач лугъуз.

Балакь халудиз хъел атаначир, адаз Хважа халудин амалдар ниятдикай хабар авай. Гъавилай ада, са зарафат-затІни галачиз, лап рикІивай жаваб ганай:

– Фикир це, юлдаш механизатор, чи Дагъда мусурман пІирерни, хашперес ВачІедин кІвални ава. Абуру садани Дагъ акІадарзавач, адан дережа хкажзава, адак сирлувал кутазва. Чи коммунистрини гзаф лишанар-затІар, ягъ-намусдин, инсанрин уьмуьр къайдада тунин рекъай гзаф насигъатар гъа и къве диндай къачунвайди я.

– Лугъуда гъа вунани! – мягтел хъана Хважа халу! – Килиг гъа, къарай атІай кас, вун партиядай акъудда, библиотекадилаини алудда! Мехъеррикни ваз далдам ягъиз эхвердач! Ви балаяр гишила амукъда. Я ВачІедин кІвалини, я муькуь пІирерини ви балайриз фу гудач.

Балакь халуди балкІан вичелай виликди ахъайна, лагъана:

– Вач, чан гъайван, ваз чун физвай рехъ чалай хъсандиз чизвайди я.

БалкІан, вичиз дагъай гафарин гъавурда акъурди хъиз, кьил эяна, винелди фена.

Балакь халуди, лагъайтІа, чкадал акъвазна (ада икІ чи гъвечІи жергени акъвазар-най), вич вичихъ агъанваз давамарна: – Зун партиядай акъуддай хва дидеди ханвач! Ваз чи Советрин Союздин герб акурди яни?

– Ам такур вуж ама?

– Адал алай кІашунини мукалди вуч лугъузватІа чидани ваз, юлдаш механизатор?

– КІутади «зун фяле я», мукалдини «зун лежбер я» лугъузва. Мад абурувай вуч лугъуз жеда къван? – Хважа халудик Балакь халудин гафари рикІивай тихтих кутун-вайди аквазвай.

– Эхъ, са патахъай гъакІ я, вун гъахъ я. Амма и къве лишандихъ муькуь падни ава, гзафбуруз течизвай.

– Лагъана тур ман, къарай атІайди! Инсанрин чан акъудмир! – Хважа халудиз тади жаваб кІн хъун вини кІвачиз акъатнавай.

– Муькуь пад ихътинди я: кІашуни лугъузва: «Зун хаш я», мукалдини лугъузва: «Зун цІийиварз я».

– Ам вуч лагъай чІал я? – гъавурда акъуначир Хважа халу.

Балакь халуди Ингъар муаллимни вичелай вилик ахъайна, вич Хважа халудин вилик чин чинал акъваз хъана.

– КІаш хашуниз ухшар яни? Хашпара дин гвайбурун кьилин яржуниз? Я! Мукал мусурманрин диндин лишан тир зуракІ вацраз ухшар яни? Я! Вацран патав гъед ваз герек ятІа, гъамни чи гербда кьилелай хъиз алазва.

Хважа халудиз Балакь халудин гафари дериндай таъсирнавайди аквазвай.

– РикІивайни, гъакІ я-е! Залумдин хва, ви къеневай къванди вуч я! Ваз чидай къванди вуч я! Ибур на Сталинан ктабрай кІелайди яз тахъуй?!

– Ваъ, гъакІ тирди заз сифтени-сифте чи Дагъди заз ачухайди я... Ахпани заз маса коммунистривайни ван хъайиди я...

Хважа халудик и ихтилат давамарунин гъевес акатнавай, адан кьилиз цІийи фи-кирар, маса ажайиб сулар къвезвай.

– АкІ хъайила, куьне, яни коммунистри эцигзавай коммунизм атІа къве динди чаз цаварал жеда лагъана гаф гузвай женнет я ман?

– Ай, ви бубадиз рагъмет хъуй! Гила вун гъавурда акъунва! – шаддиз саки гъарайна Балакь халуди. – Цавара вуч женнетар авайди я? Килиг! – Ада, гъил хкажна, цавара вил екъуьрна. – Ана гъава авайди туш! Гъава авачир чкада инсанривай, чеб гьикъван михъибур, пакбур хъайитІани, уьмуьр тухуз жедани?

БалкІан, вичихъ галайбур гуьгъуьна амуькзавайди чиз, кам явашарна, физвай. Ингъар муаллимни са къадар чавай къакъатнавай. ЯтІани адан яб рахазвайбурун гафарал алайди аквазвай.

– Я Ингъар муаллим, ваз ида вуч лугъузватІа ван къвезвани-е? Ваз гьикІ аквазва идан гафар?

– Адан гафарик къел квай хътинди я, хуьруьнви, – гзаф крар чизвайда хъиз секиндив жаваб гана муаллимди. – Яда, жуван кьил тІармир ахътин фикиррив! – Абуру секиндив, вилик са птулкани эцигна, къулай кІвале, я цуькверин юкъвал алай са

булахдив ийидай ихтилатар я, ина, и чун физвай хьтин рекъе ийидай гафар туш.

– Женнет агъзур-агъзур йисара са гъахъни авачир дуьньяда ажуз хъанвай, гуж гъилевайбурун зулумдик, са эквни такваз хъайи ва зулумдик кумай инсанрин гъаклан къуру мурад яз, къилиз такъатдай умуд яз арадал атанвай са хиял я... Ана некӀединни, виртӀединни чехирдин вацӀар авахъзавалда... Женнетдай авахъна, абурун атӀа къил гъиниз физвайди ятӀа яраб? Авахъзавай затӀуниз акъваздай чкани кӀан жедачни бес? Агъадавай чка жегънем жезва, гъакӀ хъайила, а вацӀар гъаниз авахъун мумкин я... – муаллимди вичин фикиррал къул чӀугурди акур Балакъ халуди ванцени, вилерани эрк-суй гъатнаваз, гзаф крар чидайда хъиз вичин виликан гафариз къуват хгана.

– Жегънемэгълийризни пис жедай хъиз аквазвач, гадаяр, – чахъ, гугъуьналлай пуд жегъилдихъ элкъвена Хважа халу, налугъуди адаз чун пудни жегънемдиз ават-дайбурукай хъиз аквазвай.

Чна пудани, виликамаз икӀ ийида лагъана меслят хъайибуру хъиз, са гафни тал-гъана, къуьнер агажна.

Хважа халу генани секин жезвачир. Ам, Балакъ халудин гафари алакъарнаваз, абурук квай фикирар давамариз, гегъеншариз алахъна:

– Женнетда ахтин зурба тӀуьнар-хъунар, гугъруь-перийрихъ галаз кефер чӀугунар хъайила, бес а тӀуьр къван няметар иливарайла, бедендикай хкатзавай затӀар гъиниз фида? Якъин ана гъажетханаярни хъун герек я. А гъажетхаяр ни михъда? Женнетэ-гълийри михъдач къван?!

– Га месэлани ава! – лагъана Балакъ халуди.

– Ингъар муаллим, вун нагъахъ къерех хъанвайди я чна къарагъарзавай месэ-лайривай! – тугъмет квайдиз хъиз луькӀвена Хважа халу. – И жегъилриз, – ада мад Песеназни, Андреязни заз килигна, – механизатординни далдамчидин гафарикай гъяз татунни мумкин я, абуру ви гафариз яб гуда, ви чӀалахъ гзаф жеда. Лагъ ви фикирни и чун рахазвай жигъетрикай! Вун кӀелернавай муаллим я, физик я. Птулка за ваз са маса гъилера эцигда.

Ингъар муаллим чав агат хъувуна:

– Ядаяр, суалар гзаф ава. Жавабар жагъурун четин месэла я. Инсандин акъул, зигъин агакъ тийизвай крар, сирер дуьньяда, алемда гзаф ава. Амма инсандин хиялар, фантазия акъулдилаини зигъиндилай йигин я, абурун вилик пад къаз жери са затӀни авач. Женнетни, эхирзаманни, къияматдин югъни акъулди ваъ, фантазияди арадал гъанвай затӀар я... Къияматдин югъ къачун хъайитӀа, вири къейибурал чан къведа, лугъуда. Вири, суарай, кӀарабрал як хтана, чпин дуван къабулиз са чкада кӀватӀ жеда лугъуда... Гила куьне фикир це: дуьнья, инсанар арадал атайдалай инихъ миллион йисар алатнава. Икъван йисара гъикъван инсанар, хана, къенва? Миллиардар?... Триллионар?... Исятда чилел вад миллиард кас ала. Виш йисан къене и вад миллиард рекъизва. Хъайи къван инсанринни феи къван йисарин къадарар зарб авуна, са тахминан гъисабар къуртӀани, чӀехи къадарар акъатзава... Къияматдин юкъуз абуру вири са майдандал гъакъдани? Виридаз акъваздай чка бес жедани? Чилин шардин къурамат чкаяр анихъ хъуй, цин винелни инсанар акъвазарайтӀани, виридаз чка бес жедач... Идалайни гъейри, чилин шардиз вичин заланвал ава. Ам тахминан гъикъван ятӀа алимриз чизва. Къияматдин юкъуз чан хтай къван инсанрин виридан заланвал чилин шардин заланвилелай артух хъайитӀа, ана вуч жедатӀа, лугъуз фикирзава за... Физикадин вири законар пунай акъатда... Чил вичин орбитадилай алатун мумкин я, каинатдин къайда, эфлакърин-планетайрин кадгъайвал-дигайвал чӀур хъун мумкин я... А чӀавуз чан хтанвай вирибуруз – женнет къисметнавайбурузни, жегънем къисметнавайбурузни атӀудай кар сад хъгинди жеда...

– Яда, бес куь, коммунистрин, Аллагъ вуж я? Маркс? Энгельс? Ленин? Сталин? Хрущев? – генани суалар гунивай тух жезвачир Хважа халу.

– Аллагъ партия вич я, вирина авай, вири аквазвай, вири алакъдай... Маркс – Аллагъдин хва я, хашпересриз Иса Месигъ хъиз. Энгельс – чӀехи адан пайгъамбар. Ленинни Сталин абурун шагирдар я, асхабар я. Совет халкъдихъ гъа и къведаз тен-ба-рабар цӀикъвед шагирд хъайила, коммунизм эцигна куьтягъ жеда. – Балакъ халу гила вич пайгъамбар хъиз рахазвай, адаз вичиз яб гузвайбур чӀалахъ жезвани-жезвачни къайгъуни авачир. – Ахътинбур мад хъжедани-хъжедачни – гъадал кар ала.

– Шумуд Ленин хътинбур? Шумуд Сталин хътинбур? – Балакъ халудин ихтилатар мистикадин хъендик акатзавайди гъисснаваз, адак мадни дериндай хкуърун патал, давамарна Хважа халуди.

– Шумуд гъм хътинбур хъунихъ метлеб авач. Вири – цѝикъвед, анжах гъахътинбур!

– Вучиз цѝикъвед, яда?!

– Цаварин КъачІарагдин цѝикъвед ярж къалурун яз, цаварин къанунриз мукъва хъун яз! Абур, чи уълкведин къиле жедай ксар, цаварихъ, тѝебиатдин чѝехи къуватрихъ галаз алакъа авайбур, гъанай ракъурнавай хътинбур хъун лазим я!

– Са куъруъ вахтунда акІ жеч эхир! Яргъал девирар кІан жедачни? – алатзавачир Хважа халу.

– Ваъ! Марксни Энгелъс са девирда хъаначни? Ленинни Сталин са девирда хъаначни? Хъана! Вучиз ятІа чидани? Миллионралди дарвиле авай, азадвилекай, бахтуникай, факай, гъахъуникай, ихтияррикай магърум инсанриз абур вири гун цаварин къуватрин ният я, мурад я, тѝебиатдин къанун я. Гъавилай цавари гана! Мадни гуда! Гъавилай ахътин ксар мадни жеда! Гъайиф хъи, абур маса гудай хаинарни жеда! Халкъ халкъ хъана кІанда! Халкъ цаварин беден я! Цавар халкъдин руьгъ я! Гъада хвена кІанда вичин халисан регъберар, тапанбур гъиссиз ва вахтундамаз жувакай, халкъдикай, атІуз алакъна кІанда!

– Яда, вун лап яргъариз акъатна... АкІ хъайила, чаз аквазвай гъакимриз килигайла, коммунизмдин женнет чилерал тахъунни мумкин я ман? – Балакъ халудин бязи шаклувилер вичи гъисснавайди къалуриз алахъна Хважа халу.

– Ленинни Сталин хътинбур тахъайтІани, абурун кар вафалудаказ давамардай михъи регъберар кІанда. Хаинвал тийидайбур... Коммунизм халкъди эцигдайди я, вич дуъз рекъай тухвайла...

– Бес Хрущѝв куъ вуж я? – алатзавачир Хважа халу.

– Хрущев – хашпара динда Ягъуд вуж ятІа, гъам я. Сталин русвагъуналди ада вири партия маса гана. Ам аси хъана.

– Хрущев атІа вуна лугъузвай Ленинни Сталин хътин цѝикъведак акатзавани?

– Ваъ.

– Яда, а ви Сталина тахсир квачир инсанар миллионралди къазаматра туна! Шумудни са халкъ суъргуънна! Ибур чѝехи зулумар я эхир!

– Женнет ийизвай чкада жегънемни герек жезва. – Мад рикІивай, къетІидаказ рахазва Балакъ халу. – Совет властди къазаматра тунвайбур халкъдин вилик чѝехи гунагъар хиве авайбур я – капиталистар, помещикар, кулакар, чѝехи руьгъанияр, фекъияр, кешишар, халкъ алцуриз, ам, лукІ хъиз, гъиликна, адалай ирид хамар алажайбур ва амай маса хаинарни халкъдин душманар. Гъахътинбур патал жегънем герек жезвачирни къван? Жезвай... Гунагъар квачирбур фляеярни лежберар я, къил агъузна йифиз-юкъуз са кап фу патал гъалал гваз кІвалахзавай. Чи гъукуматни гъабурунди, эцигзавай женнетни гъабур паталди я! Вучда, ахътин вахтара гагъ-гагъ, къурубуук ицѝибурни акахъна, куда.

– Ада суъргуънай къван халкъарин тахсир вуч тир?

– Ам а халкъарилай фитне авурбурун тахсир я... Ватан зурба хатадик квай арада ада игътиятвал къалурна, вичив хабарар агакбайбурун чІалахъ хъана...

– Вичин кІвале картуфрин фура ягъна къеи Чайгъунни, чи Шуаян буба, гунагъкар тирни?

– Ваъ. Халкъдин юкъва вичин ми хъи иман гвай агъзурикай сад тир... Ада а рехъ, вич ядайвал авун, вичи хкъягдайди я... Ахътинбур тапрукъ фекъийрикайни кешиширкай туш.

Хважа халу генани алатзавачир.

– Яда, Сталинан девирда, ви йисни тахъанвайла, хуъруън гвена цуьлерни хутахнавай мезредай къуьлуън къве къил къачуна лугъуз тухвай ви жегъил-жаван буба гъиниз хъанатІа ваз къени чизвач, – Балакъ халудин тІал алай чкадик хкуърна Хважа халуди.

– Зи буба тухвайди Сталин туш, райондин военком хъайи Велихан лугъудай ламран хва я! Шуаян буба кІвале, картуфрин фура, адан папав лампа къаз туна, гуьлледилай авур фашист! Гъайиф хъи, гъам къадай садни хъанач! Адан вири тухум гъахътинди я! Адан хвани, хтулни! Гъахътин акъалтІай хаинар гзаф хъана! Агъзур чин алай абуруз

чилерикай физ, чпин гаф ише фидайвал ийиз, партияни чпин чАлахъариз чидай-
бур! Гъахъгинбурун чАлахъ хъана Сталин! Адаз партиядиз, жасусар яз гъахъна, чеб
коммунистар я лугъузвайбурухъни вичин хътин экуь рикI авай хъиз хъана. Сталиназ
гъинай чир хъурай лезги дагълара авай са хуьре Велихан хътин чЕхи угъраш авай-
ди?! Ахътинбур гъар са хуьре, гъар са идарада хъана! Исятдани ава!.. – Балакъ халу,
хълени, рикIин тIални акахъна, чинизни яр яна, рахазвай.

– Килиг гъа! Вун партиядай акъуддайвал тахъуй! – Балакъ халудин гафарихъ са
акъван агъун тавунвай хъиз, тагъким ийиз рахана Хважа халу.

– Зун партиядай акъуддай кас дидеди гъеле ханвайди туш! – къетИдаказ, са
къадар хълени кваз, ванни хкажна лагъана Балакъ халуди. – Зун гъавайда къапарай
акъудмир, юлдаш механизатор!

– Сабур ая, секин хуьхъ, я чан тха! – милаимдиз теселли гана Ингъар муаллимди
Балакъ халудиз. – Хважа стхадиз ихтилатралди рехъ куьруь ийиз кIанзавайди я...
Машинада аваз къекъез вердиш кас я. Гила яхдиз фин хъанва. Ви ихтилатрикай машин
авунва ида вичиз... Ихтилатар куьне физ-физ ийизвайтIа писни тушир, куьне акъвазна
ийизва... – Ахпа секиндиз, къве хуьруьнвидин арада хъайи ихтилатар акъалтIарун
патал, вичин рикIе, за къатIайвал, фадлай авай веревирдер акъудна: – Тарих, гъам
цIийиди, гъамни къадимди, пара муракаб затI я, аниз гъахъайдавай къилни, рикIни тIар
тахъана экъечIиз жедач. Анай чпиз хуш, чпиз хийир авай куьруьркар къачуз, кфетни
хкудиз, дамахарзавайбуру табзавайди я. Тарихдиз акъулни намус гваз гъахъна, анай
абур квадар тавуна куьлухъди хтана кIанзавайди я. Амай гъарай-эверар, эмоцияр
герек авайди туш. Хъайи крар хъана алатнава, абур дегишариз хъжедач. МичIи, къил
акъудиз тежезвай вакъиайрай къил акъудиз кIан хъайитIа, таб акъатунни мумкин я.
ГъакI хъайила, тарих, адан экуь-мичIи патар гъа авайвал тун гена дуьз жезва, адак
ктадна, мадни рагъулар ийирдалай... Заз чидайвал, гъакI я.

– РикIивайни, птулка галачиз къиле иливариз четин месэляяр я, – агъ аладарна
Хважа халуди. – Зун ваз къве птулка коньяк буржлу я, муаллим.

Чи кIеретI агъадал эглеш хъанвайди акур балкIан, къил агъадал авуна, акъвазнавай.
Ада чна кам къгъун вилив хуьзвай.

– Ви птулкаяр ваз амуькрай, дуст кас... Ибур куьтягъ тежедай ихтилатар я... Ша
фин. БалкIандикай айиб я, чун вилив хуьзвай. Ада чун физвай рехъ чалай жавабдар-
даказ гъиссзава...

Вирида кам къана.

Хважа халуди, физ-физ, чаз – Песеназни, Андрезни заз, лагъана:

– РикIел хуьх, жегилар, чи хуьруьн философринни коммунистрин веревирдер.
Квез ахътинбур Московра жагъидайди туш... – Ахпа, Андрея мусурман пIирерикай
вугай суал рикIел хкиз, алава хъувуна: – Хаш алай чкадал куьн къе физва, цIийива-
цран чкадални куьн алад... Партиядин, комсомолдин, кIашунинни мукалдин вилик
куь чинар михъи жеда. Партиядин акъалтIай иманиди (и ибара ада Балакъ халудиз
талукъарнавай) квез рухсат гузва...

– АгакъайтIа, фида чун, Хважа халу, – куьруьдаказ лагъана за, ада мад маса яргъ-
ияр тийидайвал, адаз гафарай тIеквенар акъуддай, и къил а къил тежедай ихтилатар
мадни яргъал вегъидай мумкинвал тагудайвал.

(КъатIама)



Шицрат



Аллагъяр
АБДУЛГЪАЛИМОВ

КЪУГЪДИН ЭХИРИМЖИ МАНИ...

(Баллада)

Куьпчи зулу
Рангар вичин,
Захадаказ
Хъиченавай,
Чуьллерални тамарал.

Тамун юкьва,
Чанахдавай
Еке вирел,
Хважамжамди,
Рангар пайиз,
Нур къугъвазвай ятара.

Бушлухра генг,
Авай хъиз женг
Къалабулук квай,
Ванер авай сесерин.

Вилер тухуз,
Циз килигиз,
Ихтиярда
Гъатнавай зун
Рикеллачир гъиссерин.

Уях хъана,
Зун къах хъана,
Тамун къилел,

Вирин винел
Чарх язавай
Къугъдин десте луж хъана.

Са-сад, са-сад,
Къуд патахъди
ЧукIуриз яд,
СтIал цавуз акъудиз,
Чиб-чпинди
Низамдаваз,
Къилевайда
Хкажиз сес,
Гузвай буйругъ, агудиз.

Тек пуд амай гуьгъуьна.
Юкьвавайдан
Гуя къунвай
ХъуьчIерикай...
Алатзавач вилер зи.
Фикирзавай:
Бягъсебдаказ,
Лагъ и къушдив
ГатIунайди вуж хъана?!
Белки, къугъри
Чпин жуьре,
Тухузвай жед тIерикъат?
Тек нахуш къуш,

Лувар хъанвай
Зайиф ва буш,
Вирин юкъвал
Ала, хъана ферикъат.
И къугърикай
Элкъвей къеле,
Бедел авай
Абрун къиле,
Юкъни юкъвал
Лацу елкен къугъ ала.
Заз акI хъана,
Авай хъиз зун желеда,
И къеледай
Хкажна ван легъзеда,
Кутаз басрух,
РикIиз савух къув ала...
Заз ван хъанай...
Хуъруън кимел
Къуъзекривай:
Ажал мукъвал хъайила,
«Къугъди яда манияр»...
И аламат
Къисмет хъайи шагъид я,
Са ахвар хъиз,
Акур кардин сагъиб я...
Кар я мумкин,
И къушразни аянда,
Вичин вахтар, вичин чIав,
Циф хъиз перде вилерал,
МичIи жезвай экуъ цав...
Тамун юкъва дегънеда,
Хат-хат хъанвай
Гуъзгуъдал цин,
И «межлисдин» сегънедал,
Къугъди вичин къуълуънал,
Алайди хъиз симинал,
Калтадзавай,
Секинвал квай
БицIи-бицIи лепейри,
Чун галай хъиз,
Сефил-сефил манида,
Къахлурзавай
АтIай яргъал мензилар.
КIамар, чуплах дереяр,
Яд уълквейрин
Чими ятар,

Къерехдаллай къелеяр,
Хъийизвай жед
Вичин дердер къезилар...
Тек амайди
Са мурад тир:
Ахквадач жал?!
Гегъеншлухар,
Вили цавар вилериз?!
Кихлигдай зун,
Аршдай къакъан,
Жумма алам
Ийиз гъейран,
Жуван хайи чилериз...
КIватIна къугъди къуватар,
Экуънин хуш сегъерда,
Хкаж жез кIанз цаварал,
Эхиримжи сеферда,
Гар тур хъиз лувара,
Манидин къатI атIана,
Къудгун хъана вирелай,
Амма хъанач,
Ахватна ам зайифдиз...
Къвалахъди са
Куърс хъана къил,
Акъал хъана
Мержан къве вил...
И мярекат
Акур рикIиз,
Къарсурна зи
Руъгъни беден гъайифди...
Буълуъл шуъше
Хътин месел,
Аквазвай ам
Вирин винел,
Лацу агъдин ястух хъиз.
Куътягъ хъана
Адан уъмуър,
Заз акурди
Хъана суъгъуър...
Къугърин къифле
Кихлигзавай язухдиз...
Хкаж хъана,
Гъатиз рекъе,
Белед кIвенкIве...
И дестеди
Элкъвешдай хъиз, пIирелай,

Пуд сеферда
Чархар яна вирелай,
Сад хъиз къугъри
Къачуна ван къагъурдин,
Рикъиз къайи
И ятарин къилелай.
Заз акъ хъана,
А сесера авай хъиз,
Къугъдин руьгъдиз гъарай хъиз:
– Вун бахтлу я,
Жагъанвай пипъ,
Хайи чилин ятара!
Гъар гатфариз
Хкведа чун,
Ви сергъатрал къил чугваз,
Секин хъухъ вун,
Алад ширин ахварал...

Тухум-тара
Хуьда чна,
Гуда сабур,
Чирда-чирда,
Пак фикирар, къарай хуьз...
Къугърин десте
Яваш-яваш гуьнгуьна,
Пуд пипъ алаз
Гъат хъийизвай циргъина.
Къилевайди
Чемерукдин хъел хъана,
Туйкъуьмай хъиз,

Циферини гъуьмери,
Къатгузмачир
Дестедин циргъ вилери,
Акахъ хъуна.
Заз ахкурди
Лацу-лацу сел хъана...

Баллададиз
Яб гайи кас...
Гъа икъ я чун
Инсанарни...
Лацу къугърин жуьреда...
Тек са къугъри
Рекъир къилихъ
Хкажда сес,
Чпин чалал – авазар...
Амма чна...
Аквас-таквас
Фейи уьмуьр,
Тавур таъхир,
Къечъ хъийиз
Гъар са жигъри,
Икъван гагъди
Агал хъайи,
Ахъайда чаз дарвазар...
Секинарна
Чаз багъри кас,
Къил хураваз
Чугвада яс,
Тазиятдай хкведа...

*19-21-апрель 2021-йис.
Кастийск шегъер.*



Нариман Ибрагимован 70 йис



УЪМУЪРДИН МАКЪСАД ЖАГЪАНВАЙДИ

Нариман Ибрагимов Къурагъ райондин Хпежрин хуьре Исакъ Бирегъиман хва Меликан хизанда дидедиз хъана. Ада хуьруьн 8 йисан, Къурагъа юкьван школа, Махачкъалада культурно-просветительное училище, Дагъустандин госуниверситетдин филологиядин факультет куьтягъна. Белиждин консервирдай заводда, Избербаи шегъердин библиотекада, ДагЗЭТО заводда кIвалахна. Къве йисуз Киевдин военный округда ПВО-дин частара къуллугъна. 1982-йисан 1-октябрдилай Нариман Меликович «Лезги газетдин» къуллугъчи я. Эхиримжи цIуд йисуз ада сиясатдин отделдиз регъбервал гузва.

Ингъе инсандин уьмуьрдин куьруь таржумагъал. Амма и вахтунда адаз гъикъван вакъияяр, инсанар ахуна? Ам гъикъван агъвалатрин, крарин шагъид, иштиракчи хъана? Ада гъихътин четинвилериз, азиятриз таб гана? Ам гъихътин агалкъунри, гъалибвилери шадарна? Гъихътин татугайвилери, нукъсанри перишан авуна? Адалай гъихътин крар алакъна? Ада уьмуьрда гъихътин гел тазва? И ва мадни маса суалриз гайи ва жувааз малум тир жавабрикай кхъейтIа, чарар гзаф герек къведа. Гъавилай чун къе жуван дуьстуникай куьрелди рахада.

Заз Нариман Ибрагимов чиз хейлин йисар я ва ам зи лап хъсан дуьстари-кайни сад я. Вучиз лагъайтIа адахъ дуьстуниз хас ерияр ава: итимвал, намуслувал, вафалувал, герек вахтунда эвердиз гъай лугъун, вичел тапшурмишай кар къилиз акъудун...

Чун са райондай, къуниши хуьрерай ва таяр-туьшер ятIани, сад-садаз анжах 1980-йисара чир хъана. Сифте нубатда «Коммунист» газетдай кIелзавай Нариман Ибрагимован къул алай макъалаяр, очеркар, зарисовкаяр, фельетонар, сатирадинни юмордин эсерар сеbeb яз. Ахпа чун редакцияда (а чIавуз Пушкинан куьчеда авай) таниши хъана ва гъанлай инихъ чна дуьствал хуьзва.

Пудкъанни цIуд йис. Им фейи уьмуьрдин нетижаяр къадай вахтни я. Разивилелди къейд ийиз кIанзава, Меликан хци и вахт гъакI ракъурнач, ам неинки вичин хуьруьнвийрин, районэгълийрин, гъакI лезги халкъдин виликни уьзгъ я. Зи гафар тестикъардай делиларни тIимил туш. Абур Ибрагимован яратмишунрин гъебейра ава. Мадни лагъайтIа, адаз вичин уьмуьрдин макъсад жагъанва ва ам ада хушвилелди, менфятлувилелди, секинвилелди къилизни акъудзава.

Виридалайни вилик къейд ийиз кIанзава, Н. Ибрагимова советрин девирда «реакционный шаир» лакаб эцигна, литературадин тарихдай квадрай Хпеж Къурбан цIийи къилелай дуьньядиз ахкъудна. КIелзавайбурув 1994-йисуз шаирдин сад лагъай ктаб, 2006-йисуз «Техквердай хтайди» тIвар алаз монография ва 2016-йисуз «Пуд асирдин эдебиятдин пуд кукIуш» ктаб агакъарна.

Зи дуьстунни сифте яз Къурагъ ва Сулейман-Стальский районрикай (тарих, къенин югъ, яшайиши, вири хуьрерикай баянар, дяведин йисар, илимдин, литературадин, спортдин агалкъунар) ктабар акъудна. Хайи райондикай ада мадни алаваяр кухтуна, гъалатIар туькIуьр хъувуна, рангунин ши-

кирлалди безетмишна гъар сада дамахдай къве ктаб ахкъуд хъувуна. Им район патал авунвай зурба ва тарихда амукъдай кар я. Хайи хуьруькай «Хпеж-бубайрин ватан» ктаб акъудна.

Лезги халкъди вичин арадай баркаллу пара рухваярни рушар акъуднава. Н. Ибрагъимова абурун тIварар, крар ва уьмуьрдин рекъер яргъалди тарихда ва инсанрин рикIера амукъун патал ктабрин жилдера туна. КIелзавайбуруз Россиядин Федерациядин Госдумадиз чибурун арадай эвелни эвел депутат-виле кандидат яз къалурай Арсен Байрамовакай, Советрин Союздин Игит, «афгъанви» Абас Исрафиловакай, Азербайжан Республикадин Игит Сергей Муртузалиевакай, алим Идрис Оружсевакай, машгъур манидар Суьлгъуьят Гъажиевадикай, Россиядин Игит Радим Халикъовакай, государстводинни жемиятдин деятелар Шамсудин Агъмедовакай, Къафлан Хидировакай, Зейдуллагъ Мегътиевакай, ватанперес полковник Масуб Магъмудовакай, машгъур пагъливан Артур Муталибовакай кIелдай мумкинвал хъана.

Чаз халкъдин сеняткарвиллин, культурадин, искусстводин, фольклордин ирс гъикI квахъзаватIа аквазва. Н. Ибрагъимова Мегъамед Магъмудован куьмекни галаз мад халкъ ва къвезмай несил патал хийирлу кар авуна. Малум тир ва тушир вири хкетар кIватIна «Лезги халкъдин махар» тIвар алаз чIехи ктаб акъудна. Мегер и кар алакъдай маса ксар авачирни? Авай, гъелбетда. Амма жуванбурухъ рикI кузвайвиляй Нариман Ибрагъимова садани гъиле къан тийизвай крарик къил кутазва, абур уьмуьрдизни кечирмишзава.

Гъелбетда, Россиядин журналистрин ва писателрин Союзрин член Н. Ибрагъимова республикадин ва милли пресса, эдебият вилик финик кутазвай пайни виле акъадайти я. Гъар йисуз печатдин изданийриз адан вишелай виниз макъалаяр, репортажар, интервьюяр, очеркар, гъикаяяр акъатзава. Чебни жуьреба-жуьре хилериз талукъбур, халкъдик секинсузвал кутазвай месэляяр къарагъарзавайбур, руьгъдиз таъсирдайбур, фикир желбдайбур, итижлудаказ кIелдайбур.

ТIварар къадай, рикIел хкидай чешнелу макъалаяр гзаф ава, амма чи везифа абур тикрар авун туш, чаз лугъуз кIанзавайди сад я, зи дустуни вичин хивез къачунвай четин ва жавабдарлу кестидин везифа намуслувилелди, бегъерлувилелди, халкъдиз хийир хкатдайвал бегъемарзава. Абуру кIелзавайбурун рикIера гел тазва, абур къелем гъиле къуна тема давамардай чкадал гъизва. Гъавиляй яратмишунрин конкурсериз ракъурзавай адан эсерар премийралди къейдзава. РД-дин культурадин лайихлу работник «Къизилдин къелем», «Къизилдин лекъ», «Дагэнергодин», РД-дин Избиркомдин, КаспНИРХ-дин (Вирироссиядин конкурс), «Шарвили» фондунин, РД-дин миннацдин, РД-дин дяведин ва зегъметдин ветеранрин Советдин, «Лезги газетдин» Гъажибег Гъажибегован ва са къадар маса премийрин сагъиб я.

Эхъ, чи дуст галатун, кIвалахдин, яшайишдин четинвилер кваз такъаз алахъна зегъмет чIугъазвайбурукай я. Чун мукъвал-мукъвал милли редакциядиз фейилани, ватандаширин хийир-шийирдин мярекатрани гъалтзавайди я. Заз адан инсанвиллин, пешекарвиллин ерияр хъсандиз чир хъанва.

Эхиримжи йисара Нариман Ибрагъимова милли прозадин, сатирадинни юмордин эсерралди милли литература вилик финик аквадай хътин пай кутазва. «Зун итим я, итим», «Гъурбатдикай игитдизни ватан жедач», «Худа-Верди – Буда-Верди», «Къуьлуьн къилер», «Бахтунин шив» «РикIин кIусар», «Ватандиз рехъ» ктабра гъатнавай адан гъикаяйра ва повестра чи халкъ ва гъар са инсан патал важиблу месэляяр къарагъарнава.

Чаз якъин тирвал, лезги прозада сатирадин, юмордин къулугъзавай авторар сад-къвед я. Белки, гъавиляй Н. Ибрагъимова гъа и зайиф патак ви-

чин къуьнни кутуна жеди. Адан критикани, зарафатни, айгъамдин хъверни хъуьтуьлди, рикIе раб сух тийидайди, майилвал артухарзавайди, гъахълу рекъихъ элкъуьн теклифзавайди, жемият патал хийирлуди я.

Писателдин гъикайрай, къаравилийрай, мезелийрай аквазвайди чи хуьрерин инсанрин кьилел къевзвай адетдин агъвалатар ва гъа са вахтунда абурун къуьруькар, фендигарвилер, пехилвилер, писвилер, уьмуьрдин татугайвилер, къарсатмишунар я. Сатирикдин-юмористдин къелемдикай хкатзавай эсерриз художественный рангарни вахкайла, абурун таъсир масад жезва. Лап куьлудь ва чIехи эсер къачуртIани, абуру кIелзавайдан лап деринра авай гъиссерал чан гъизва. Сад ажугъламишзава, масад руфунин хамар тIа жедалди хъуьруьрзава, пуд лагъайди фикирдик кутазва...

Газетдин къелемдар тир касдин яратмишунин кIвалах акъвазнавач. Адан гъиликай пара итижлу повестар «Бахт я хуьреда, я шехъда», «Я эвел, я эхир», «Зегъерлу къисас», «Зи суьгъуьрчи», роман «Къисметдин къекъуьнрал» хкатнава.

Автордин сиясатдин, ватанпересвилин тах квай махар лезги литературада пайда хъанвай сифтегъан эсерар я лагъайтIа, белки, чун ягъалмиш тежен. Абуру кIелдайла бедендиз жанг акъатзава, рикIин тIарвал артух жезва.

Мадни са хийрлу кардик кьил кутунва. Ленинграддин областда яшамии жезвай филолог, шаир, таржумачи Гюзеля Гъасановадихъ ва Голландияда авай педагог, шаир Гуьлжагъан Мисрихановадихъ галаз яратмишидайбурун «Булах» тIвар алай кIватIал тежилна. Адан таждик республикадилай къеъез акъатнавай чи втанэгълияр ва жегъил шаирар, писателар эчекIнава. Эхиримжи пуд йисуз «Булахдин» къаюмвилек кваз абурун са шумуд уртах ва кьилди ксарин ктабар акъуднава.

И йикъара, юбилейдин вилик, дуьстуну чун мадни шадарна: ада чаз вичин цIийи «Зегъерлу къисас» ва «Къисметдин къекъунрал» ктабар багъишна. «Тапаррин къармахра» тIвар алай цIийи роман кхъена куьтягънава. Ана гъахълу, дуьзгуьн, къени рекъелай алатнавай жегъил несилдин татугай къисметдикай ихтилат физва. Лугъун хъи, эсерар ктабар гъилий эциг тавуна, кIелдай ашкъи гъидайбуру я.

Лугъуда хъи, далу пад мягъкем итимди дагъларни юзурда. Зи дуьстунин далу пад марифатлу, ихтибарлу, кIвалин халис кайвани Эгълихан ва вафалу, акъулу, чтихъ кьилин образование, сагълам хзанар авай веледар я. Абуру чи дуьстуниз яратмишдай гъевесни, датIана кIвалахдик жедай къуватни, уьмуьрдин асайишвални гузва.

Заз чизва, дуьстунин гъиле кхъизвай эсерар, ктабар мад ава. Къуй Сад Аллагъди адаз абуру кIелзавайбурув агакъардай сагъвал гурай!

Шагъабудин ШАБАТОВ,

Дагъустан Республикадин культурадин лайихлу работник,
РФ-дин журналистрин ва писателрин Союзрин член,
«Шарвили» фондунин премиядин сагъиб.



Нариман ИБРАГЪИМОВ

ТАПАРРИН КЪАРМАХРА

(Романдай кылер)

Ракъун квал хътиндаз ушар дустагъар тухудай автомашиндай къецеп акъудай члуав партал алай, гъилер далудихъ кутлуннавай дишегълиди вилер акъална. На лугъуди, ам мичи цурай рагъ аватнавай гъаятдиз акъудна. Къакъан, яхун дишегъли гъа эвичай чкадал акъвазна. Вилер ахъайиз, акъал хъвуна. Адаз акуна, вич са дараматдин вилик ква. Инал гзаф инсанарни ала. Гъатта телекамераяр, фотоаппаратар гвайбурни. Абур рахазва, хъурезва, сада-садаз суалар гузва. Бейнида са гъихътин ятлани фикир арадал къвез гатлунна, амма полицейскийрин гъерекатри фикирдин юкъвалай къатлна. Атлугъай чинра регъимлувилини клусни авачир къведа, къуьнелай къуна, дишегъли дараматдин къенез тухвана. Гурарай виниз къвед лагъай мертебадиз хкаж хъана, куьруь-гуьтлугъ дегълизрайтуз фена ва полицейскийр 11 нумра алай кабинетдин вилик акъвазна. Сад, къвед, пуд, къуд секунд алатна. Сада раклар ачухна ва къенез вил яна. Къил акъуд хъвуна, «ша» лагъана буйругъна. Полициядин партал алайбуру дишегъли кабинетдиз тухвана ва ракларин патав ракъун тваларикай туьктуьрнавай къефесдиз яна. Къандаврикай гъилерни азадна. Адалай са жуьредин ухът алахъна ва ада члудгунар аладарна, гъилер вилик гъана сад-садай экъягъиз, туплар къайдадиз хкиз алахъна. Ам, са куьнинни гъавурда авачирди хъиз, дараматдин къенепатаз килигна. Адаз кинооператорар, шикилар ядайбур, ракларин къвалав гвай полицейскийр акуна ва ада гъасятда вилер акъална, чин капашралди клевна. Бейнидай суалар фена: «Ибурун ина вуч йикъ авайди я? Пайзавайди авани? Фидай маса чкаяр къегъят хъанвани? Яклун нидал къведай чакъалар, пехъер, кускафтларар хъиз, клватл хъанва».

Шикилар язавайбурун аппаратрин такъ-такъдин, кушкушдал рахазвай инсанрин сесерин арадай дишегълидин япарихъ шелдин ван агакъна. Бегъем ван акъуд тийиз шезвай сес. Аламат. Дишегълиди чинилай гъилер алудна, вилер ахъайна. Анжах гила ада вич гъиниз гъанватла къатлай хътинди я. Ада залдиз вил яна. Чин тийидай инсанар. Са вуч ятлани гуьзетзавайбур. Чехи пай итимар я. Гъа ибурун арадай адаз вичиз килигзавай вилер акуна. Хъалхъамдиз фенвай еке, сефил вилер. Вири инсаниятдин дерт члугвазвай хътин вилер. Рикли гъарайна: – Диде! Диде-е-е! Вакай хъанвайди вуч я? Са вилер я

амайди. Рагъул фитедикай рехи, лап лаз янавай чІарарни хкатнава. Диде-е-е!
Зи гуьзел, зериф, шумал, назик диде! Мегер вун икІ кьуьзуь жедай, гьалдай
фидай вахт хьанвани?

Адан дидедин чинин кІарабрал алкІанвай хамунилай агъуз накъвар авахъ-
зава. Акъваз тийиз. Адан вилер, вагъши хъиз, кьефесда тунвайдалай алатзавач.
Адан килигун эхиз, жаваб гуз тежедайди я. Кьефесда авай жегьил дишегъли-
дин рикІиз пис тІал яна ва ам табуреткадал ацукъна. Веледдин тІалдикай аян
хъайиди хъиз, диде кІвачел къарагъна ва ацукъ хъувуна.

Хамни кІарабар хъиз аквазвай дишегълидин патав дах ацукънавай. Къилни
михъиз кьуьнера туна. Виридахъай чуьнуьх жез кІанзавай сад хъиз. «Гъа им
зи дах я жал? – суал гана вичиз клеткада авайда. – Такабур, уьтквем, вичин
гаф гвай, инсанрин арада къил вине къуна кьекъвезвай, гьуьрметриз лайихлу
итим. Зун, зун-н себеб яз, зи кІамашвал, къайгъусузвал, терсвал себеб яз абур
къе ихътин вижесуз, беябурчивилин гьалдиз атанва. Я Аллагъ, вучиз, вучиз
зун бахтикъарадик акатна? Вучиз зун ахътин къанчанахдал гьалтна? Вучиз
зун къе ихътин чкада ава? Вучиз?! Гъи, нин гунагърай?! Вуч патал? Заз ва
зи багърийриз и гуьзел, нурлу дуьнья чІулавар авун патал? Лагъ, лагъ! Ни
лугъуда заз? Я Аллагъ, зун и къал гъайибурун гум атІурай!

Кушкучдин сесери агъавалзавай залдиз «Суд кьезва!» ван чкІайла, кье-
фесда авайдини, адан дах, дидени кьудгана, рушалай зурзунар алахъна. Абур
чеб-чпиз килигиз амукъна.

Суд кІвалахдив эгечІна. Рахунар, суалар, жавабар, залдай шелдин , гъайиф
чІугвазвай сесер... И мусибат пуд юкъуз давам хъана. Кьефесда авайда вичин
къилел атай ва я гъайи вири бедбахтвилер ахъайна, прокурордин, судьядин,
защитникдин вири суалриз жавабар гана. Вичиз рахадай эхиримжи гаф гай-
ила, ам судъядихъ, залдихъ элкъвена. Икъван гагъда ада вич ахвара авайда
хъиз гъиссзавайтІа, гила дишегълиди вичин рахунрилай гзаф крар аслу жеда
лагъана фикризавай. Гъавилай ам гъар са гаф фагъумиз, рахана.

– Гьуьрметлубур. Регъимлубур. Инсанвал квайбур. Гунагъкардин гъавурда
акъадайбур. Закондин тур гъилевайбур. Куьне вирида залай гъил къачу, зун
и ракъун кьефесда ва куьн а пата хъунал. ИкІ жедайдакай, уьмуьрдин рекъер
къвалра-хъутІалра гъатдайдакай, зун ихътин яцІариз аватдайдакай садрани
фикир авурди туш. Гъар са жегъилдин хъиз, зи рикІени хуш, экуь, къени
мурадар авайди тир. Амма абур вири квахъна, цІрана, чІух хъана. Жуван
дугъривал, авамвал, къенивал, гъатта кІанивални себеб яз. Инсанрай хаин-
вал, фендигарвал, алчახвал аквадай вилер тахъун себеб яз. Эгер акунайтІа,
зун къе и ракъун тІваларин зумулда жедачир. КъатІайлани геж хъана, зун са
куьнивни агакъ хъувунач.

Зи жегъил, цуьк хъиз, михъи уьмуьр терсеба, гунагъкарвилин, ахмакъвилин
патахъ элкъуьн алдатмишвилелай, тапаррилай ва са бязи инсанрин иблисви-
лелай гатІунна. Жувахъ хъиз ихтибар авур ксари зун гъич руьгъдизни хабар
авачир дестейрин, жаллатІрин гапІалдиз чІугуна. Зи гъуьл, аялрин буба хъайи,
зун вичел ашукъар авур иблисди гъа бинедилай алдатмишна. Тапарарна Баку-
диз, анай Туьркиядиз, анайни Сириядиз, гъахъсуз дяведин цІай куькІуьрнавай
къазаматдиз тухвана. Вири алемда чешне къачудай гъахълувилин, адалатлуви-
лин Исламдин Республика арадал гъида лугъуз. Женнетдиз ухшар, пак макан
я лугъуз. Ана чи куьмек герекзавай стхаяр, вахар ава лугъуз. ЦІийи уьмуьрдин
иессияр жеда лугъуз. Гьуьрметлубур, зазни зи аялриз ана женнет ваь, жегънем

акуна. Чан аламаз. Къадим макан дяведин цун ялаври алугарзавай. Жаллатар лугъудайбуру садазни инсафзавачир. Я чпинбуруз, я патанбуруз, я уьлкведин аслу туширвал хуьзвай гьукуматдин аскерриз. Мусурманар я лугъузвайбуру са зеррени инсаф кумачир вагъшияр, кускафтIарар тир.

Жегъеннедин цуз аватай пуд йисалай зи иблис итим квахъна, телеф хъана. Зун са ихтиярни авачир, далудихъ жуван тереф хуьдай касни галачир бендедиз элкъвена. Ахпа, ахпа лагердиз, дустагъдизни аватна. Зун хъиз алдатмишна, тапарарна, гужуналди аниз тухванвай дишегълияр гзаф тир. Абурун къисмет виридалайни татугайди я. Абуру са тахсирни квачиз тахсиркаррин жергейра гъатнавай бендеяр я.

За садахъ галазни дяве авунач. Яракъ лугъудай затIни гъиле къунач. Зун садрани гьукуматдиз, халкъдиз, чи законриз акси экъечIнач. За са касдиз къванни писвал авунач. Зун жуван итим лугъудай авам алчахрин къармахрай ахкъудиз алахъна, амма зи тIем акакънач. И кардин шагъидар инсанарни ава. Эгер зи вири гунагъар террористдин паб хъунихъ галаз алакъалу ятIа, и кар за хиве къазва.

А жегъеннема за вири эхна, амма жуван аялар хвена. Абуру патал за инлай къулухъни женг чIугвада. Гележегда, абурни зун хъиз, маса шейтIанрин желеда гъат тийидайвал. Абуруз обществодиз менфятлу инсанар хкатдай тербия гун патал. Гъавилий метIер чилиз яна тIалабзава, зун аялривай къакъудмир. Зун гъихътин жаза хъайитIани къабулиз гъазур я, анжах зунни зи балаяр санал аламукъдайвал ая. Абуру за а жегъеннедин цIаярикай, вири азабар, магърумвилер эхна, хвена. Гила куьне, гъурметлубур, зун абурувай къакъудмир. ЖедатIа, гъил къачу, гъурметлубур, регъим ая. Зи балайрин язух ша...

Жегъил дишегълидиз мадни са вуч ятIани хълагъиз кIанзавай, амма адай сес ахкъатнач. Ам вичин дахдилайти дидедай вилер алуд тийиз виняй агъуз ацукъ хъана ва ярх хъана. Залдиз инсандин зегъле ракъурдай хътин ван чIкана: – Азор-р-р-а-а-а!

ЖАВАНВАЛ, ЖЕНЖЕЛВАЛ

Азора ахварикай кватна. КIвал йикъан экуьнив, форточкадай къевезвай гавилив, нуькIверин хурам сесерив ацIанвай. «Яраб геж хъана жал?» – фикир фена гъасятда бейнидай. Ам зирекдиз, къезилдиз меселай къарагъна. Къве дакIардин арада цIал алай сятдиз килигна.

– Я-я-я, тамаш гъа, къуд. Белки, сят акъвазнаватIа? Ваъ, кIвалахзава. Йикъан са пай хъайиди хъиз авайни? – Азора ачухдиз, шаддиз хъурена. Са-къве легъзени алатнач, ам кроватдал ярх хъхъана.

– Нурари, сесери зун ахварай акъудна. Вилер лагъайтIа, ахварихъ кузма, – руша цуру хъвер авуна. – Вучиз лагъайтIа, вун геждалди ксанач. Ахварин хиялдиз физ, ахкъатиз, датIана университетдик экечIун патал вахкай имтигъанрин нетижайрикай фикир ийиз. Я Аллагъ, я Аллагъ, къенин югъ зун патал хъсан хабарринди хъурай. Зи мурад къилиз акъатдайди хъурай!

Рушаз месел къарай атанач. Ам мад къарагъна, кIвале къекъез гатIунна. Лап жаван руш. Таза къелем хъиз шумалди. Жейрандин шараг хъиз зирекди, гуьрчегди. Лацу пIини хътинди. Далудилай авахънавай ипекдин чIарари мадни чIагурнаваз къалурзавайди. Чулав вилера женжелвал, гъевеслувал ргъазвайди. Гъикъван килигайтIани, вилер тух тежедайди. Художникди чIугунвай ала-

матдин суьрет хьтинди. Ада фикирзавай, ам вич-вичив рахазвай, хьуьрезвай, мад бейнидиз имтигъанрин йикъар хквезвай. Экзаменар ада вичин кьилелди, зигьиндалди, чирвилералди вахканвай. Ам вичин алакьунрихь агъунни авунвай, амма тамамвилелди вич университетдик акатуни инанмишвал авачир. Вучиз лагъайтIа, имтигъанрин вахтунда адаз гъа вич хьтинбурувай, гъатта абурун са бязи диде-бубайривай ван тахъай ихтилатар хъанач. Абурун манани сад тир: эгер пул ганвачтIа, куьмекдай талукъ кас авачтIа, виликумаз туькIуьрзавай ректордин сиягда тIвар авачтIа, куьтягъ, вири алахъунар гъакIанбур я. Акатдач. И делилди рушаз йифди бегъем ахварни гъаначир. Вичиз ван хъайи къундармаяр хьтин ихтилатри шаклувилел гъанвайтIани, рикIин лап деринра са куьлуь умуд амай. Белки, абуру лугъузвайвал тежен. Хъсан чирвилер авайбур къабул тавуна жеч.

Азора дакIардихь фена, хел ахъайна, ада гъаятдиз вил вегъена. Экуьн сегьер тиртIани, инсанар гьерекатдик акатнавай. Гъаятар миьхзавайди вичин кардал машгъул тир. НекIер маса гузвай халани атана, вичин чкадал ацукънавай. Спортдин партал алай са шумуд кас стадион галай патахъ катна. «Такси» автомашин атана, адай къве руш эвичIна, къаншарда авай кIвалерин къвед лагъай подъезддиз гъахъна. Са подъезддин вилик «тади куьмекдин» машин квай. «Экуьн кыляй духтур низ гьрек атанатIа?» – фикирна руша ва дакIардин хел акьал хъувуна.

Къе еке къулунал университетдик акатайбурун сиягъар алкIурда. Абурукай сада зи тIвар хъунихъ, тахъунихъ еке метлеб жеда. Эгер Аллагъдин патай заз бахт аватIа, зи тIвар а сиягда кхьида. ТахъайтIа, куьтягъ ман, зи вири рекьер агал жеда, анжах сад квачиз. Гъеле школада ам аз илчийр атай зун гъасятда гъуьлуьзни гудайди я. Гуьгъуьна авай вахазни шегъреяр ачухдайвал. Рушар авай хзанрин адет гъам я. И экуьнин сегьер хъиз, хъуьруьрай заз къенин югъ. Зи бахтунин куьлегар гъилевай малаикдин рикI регъимлу хъурай! Зи тIвар акатайбурун сиягда хъурай!

КIвале къекъез дуьаяр ийизвай рушаз эверна.

– Азора чан, вун къарагънавани?

– Эхъ-хъ, – жаваб гана руша ва явашдиз вич-вичив рахана. – Эме-е. Яраб адаз зи рахунрин ван атана жал?

– Икъван фад?

– Зун нуькIверин авазри ахварай авудна е, эме чан, – Азора, ракIар ахъайна, дегълиздиз гъахъна.

– Хуьре экуьнин сегьерчийр кIекер ятIа, чи гъаятда экв хъанвайдакай нуькIвери хабар гузва, чан эмедин. Де акI ятIа, чин-гъил чуьхуьх ва и банка гъаз фена, гъа ваз хуш хъайи халадивай некни къачу. Чна ахпа какаони гъазурда.

– Исятда, чан эме-е, – лагъана Азора гъамамдиз гъахъна.

Руша чин-гъил чуьхвена, некни гъана, эмедиз экуьнин суфрани къурмишиз куьмекна. Са вуж ятIани калтугзавайда хъиз, тадиз-тадиз са кап фал чIем эляна какаодихь галаз тIуьна ва сятдин муьжуьд тахъанмаз ам кIваляй экъечIна.

– Килиг гъа, – таъкимарна эмеди ракIарилай, – хъсан хабар гъаз хъша, хъсан хабар.

Университетдин приемный комиссия авай дараматдин вилик пад инсанрив ацIанвай. Чехи пай жегъилар, гадаярни рушар. Дамахлудаказ алуькIнавайбур. Рахаз-хъуьрезвайбур. Винелай къайгъусузбур хъиз аквазвайбур. Куьчедин къве падни автомашинри къунва. Веледрихь рикI кузвай диде-бубаярни тIимил

туш. Абур кѳефле-кѳефле хъана акъвазнава, ихтилатрал машгъул я. Азорадиз дуст рушар акуна ва ада гъа терефдихъ гъерекатна. Сада-сад къужахламишна, теменар гана, гъалар хабар къуна. Винелай шад тиртлани, жегъилрик таквадай хътин гъалаба квайди къатгуз жезвай. Виридан вил сиягъар алкгурунал алай. Сятдин кгуьдаз имтигъанрин нетижаар чир жеда лагъайди тир, амма гъеле ван-сес авачир.

Гъаятда яру-цлару къезил партал алай жегъилар къвердавай гзаф жезвай. Инсанрик са гъихътин ятлани гъалаба, юзун акатзавай. Инлай-анлай наразивилин сесер агакъзавай. Сятдин цлудан зуралай алатнавай, сиягъар авачир. Инсанри чпин къундармайризни рехъ гузвай: «Абуруз вуч ава къван, жибинар пуларив ацлурна, гила чпиз гъикл кландатлани хъуй лугъуз ацукънавайди я. Чун инихъ экуънилай галайдакай гъич фикирни ийизвач».

– Тади къачумир, я дустар, хъелни къемир, абур исятда лап клева ава, эхирдай пулар гайибурун, ректордиз зенгер ийизвай вине авай хахайрин аялар гъикл сиягъра твадатла лугъуз, – ван къана са итимди.

– Валлагъ дуъз гафар я, гъавиляй списокарни гъизвач, – итимдин тереф хвена са дишегълиди.

На лугъуди, инсанри гъа и жуьредин ихтилатар гуъзетзавай къван. Гъарда вичин фантазиядиз рехъ ачухна. Фена гъа негъилар вузрин ректорри гъар сезондиз кватлазавай къван пуларикай...

Азора дуст рушарихъ галаз махлукъатдин юкъва авай. Адаз япарихъ агакъзавай ихтилатри дад гузвачир ва ада къерехдиз экъечлдай фикир авуна. Адан тереф Надирадини хвена.

– Я кьейбур, – рахана ам шаддиз, – чун лап челегда тунвай афнайриз ухшар хъанва, къуд патяхъай чуькъевезва. Дуъз лугъузва Азоради, экъечлин и фурай.

– Бес чи вил алай списокар? – суал гана Тажума.

– Абур санизни катдач, – мад рахана Надира. – Зи далудай гъекъ авахъзава. Низ чида абуру списокар мус гъидатла.

– Ша, ша, экъечлин инай, зи туфлийриз са шумуда клур гана, – мад теклифна Азоради.

– Ятла хъуй, ша, са морожнир неда чна, – Тажум вилик экъечна ва рушарни адан гуьгъуьна гъатна.

Къерехдиз акъатайла Азоради вичи-вичиз суал гузвайда хъиз хабар къуна:

– Яраб чун акатдатла?

– Куьн заз чидач, насчет меня папади ректордиз лагъанвайди я. Зун с марта списокда авайди я, – къайгъусуздаказ малумарна Тажума.

– Вунни списокра авайди яни, Надира? – хабар къуна Азоради.

– Гъакл лагъайтлани жеда. Вахъай чна чуьнуьхзавай кар авач къван. Депутат халуди насчет меняни декандихъ галаз гъафа-сафа авурди я. Ада дахдиз месэла гъялнавайдай яхъ лагъайди я.

– Кеф квез, кьейбур, ректорар, депутатар авай, месэляар гъялнавай. Квевай къе татанайтлани жедай.

– Ваъ, Азора чан, а ламран рухвайрай нин къил акъатзавайди я. Къе сад лугъуда, пака масад. Пуларни къачуда. Хивени къада, ахпа карни туькгуьртавуна амукъда. Ихътин мисаларни кламай къван ава, – сесиник векъивал кваз рахана Надира. – Чалай вилик вун акатда, вун, на ви къилелди экзаменар лап хъсандиз вахкана къван.

– Чидач мун, гъакл жедатла...

– Жедайди я, – къл хчІун хъвуна Тажумани. – Слушай меня, рушар, захъ са хъсан предложение ава. Эгер чун пудни поступатнаваз хъайтІа, идем в кафе, обмоем чи агалкъун.

– Зун рази я, – шаддиз ван акъудна Надиради.

– Зунни, – лагъана Азоради. – Анжах акатнаваз хъурай.

– Я къе, килиг гъа, килиг, кІеретІ юзана, чІутхъунна.

– Списокар эцигай хътинди я. Идем, – Тажума саки чукурна. Надиради, Азорадини адан гуьгъуьниз гъерекатна.

Сиягъар алкІурнавай чІехи къулунив гатІумдай мумкинвал авачир. Рушари гъикъван алахъунар авунатІани, абурулай вад камунин виликни физ хъанач. Инсанри чпизни хабар авачиз сада-сад чъкъвезвай. ТІарвал гъиссайбурай гъараяр акъатзавай. Вилик жергейра авайбур садбур шаддиз, муькуьбур пашмандиз, себ гуз, къаргъишиз инсанрин юкъвай экъечІзавай. Эхир рушаризни къулунив агатдай мумкинвал хъана. Азоради вичин тІвар жагъурзава. Адалай вилик акагай Тажума гъарайзава: – Муштулук, муштулук Азора, ты поступила, поступила.

– Зун-н-н?

– Да, да, танцуй. Гъа инал, виридан вилик. Радуйся.

Азоради Тажуман гафариз ябни ганач, сиягъдиз вил яна. Лап сифте киле адан тІвар авай. Акимова Азора Саидиновна. Руш вичин вилерихъ агъазвач. Ада мад ва мад сеферда вичиз фадлай таниш гафар кІелзава ва рикІ, вири беден лугъуз тежедай шадвилив ацІузва. Ам далудихъ касни галачиз университетдик акатнава. Садазни пул тагана. Дагъустандин квайни квай вуздик. Рушаз гъа и гафар виридаз ван жедайвал гъарайиз кІанзава. Патарив гвай къванбур къужахламишиз, абуруз пІагъар гуз кІанзава. Мурад къилиз акъатна. Ам университетдин студентка я. Къисметдин куьлег гвай малаикди адан бахтунин вилик ракІар агалнач.

«Я Аллагъ, ви патай регъимар мадни гзаф хъурай! Диде, дах шад жеда. Зун акатнава. Зи вилик пад къун тавур куьн Аллагъди хуьрай! Зун квелай пара рази я, кІанибур, масанбур. Куь рикІ тІардай, куьн сефилардай са карни за ийидач, азизбур», – беденда шадвилин миже къекъвезвай рушаз вири дуьнья къужахда къаз кІанзавай. Надиради гъа япал гъарайна:

– Чунни акатнава. Чун студентар я! Мубаракрай!

Тажумани Азора къужахламишна. Гъа икІ, сад-садан къужахда аваз абур инсанрин арадайни экъечІна. Абурун шадвал са куьнивни гекъигиз тежедайди тир.

– Рушар, – иер, цІалцІам чин хъвердив ацІурна сес акъудна Тажума, – гила вперед! Дуьм-дуьз кафедез!

– Только вперед! – тикрарна Надиради.

«Дустарин суфра» тІвар алай кафедез гъахъай рушар Тажума кабинадиз тухвана ва гъасятда хабар къуна: «Квев гъикъван кепекар гвайди я?»

– Аникай фикирмир, вуздик экечІун чъухъудайди акъакъда чаз, – жаваб гана Надиради.

– АкІ ятІа, занимай места, будем отдыхать, кейфовать. Ацукъ, амай крар за ийида.

Имтигъанар вахкудай йикъара санал агатнавайтІани, Азорадиз дустар я лугъузвай рушар са акъван чизвачир. Тажум шегъерэгъли тир. Меркезда хана, чІехи хъанвай. Ада малумарайвал, прокурордин руш. И кардал ада дамахзавай

ва и гьал адан рахунрайни, гьерекатрайни, вич тухузвай тегьердайни аквазвай. Адав кстахвални гвай. ЯтІани ам рушарихъ галаз ачух тир. Кьиле ялар твазвачир. Зарафатрал, хуьруьнрал рикІ алай. Рушаз хас дамахарни ийизвай.

Надира, Азора хьиз, хуьряй атанвайди тир. Амма адаз шегьердин уьмуьрдикай хьсандиз хабар авай. Меркезда авай халуьрихъ, халайрихъ мукьвал-мукьвал илифзавай. Адаз хуьруьн руш лугьуз жедачир. Дамахрал, чиниз-пӀузарриз, кикериз пудра-мудра, ранг-манг ягьунал рикІ алай. Гадайрихъ галаз таниш хьуниз, рахаз-хуьринизни акси тушир. Ада лагьайвал, дахди райондин администрацияда кІвалахзавай.

Азора хуьруьн кьеняй акьатнавай руш тир лагьайтІа, жеда. Адан дах Саидин хуьруьн медпунктунин заведующий, диде Рагьимат сифтегьан классрин аялрин муаллим тир. Халис интеллигентрин хзан. Абурухъ хьсан кІвалер, сал, багъ авай. Чехи хзан, пуд велед, кьве рушни хва. Абуруз кІвалин вири крар, кьайгьуяр чирнавай. Гьарда диде-бубадиз сала, багьдани чпелай алакьдай куьмекар гудай. Гьелбетда, кьилин чкадал кІелунар алай. Хьсандиз кІелун абурун везифа тир. Азорадиз математика, физика чирун четин акьваззавай. Гьавилий абуруз гзаф вахт серфзавай, гьатта тарсарилай гуьгьуьнизни акьвазна, муаллимрихъ галаз чирвал артухардай.

Школа ада вични, диде-бубани, муаллимарни рази жедайвал куьтягьна. КІелдай, кеспи кьачудай вуздин гьакьиндай ихтилат кватайла, теклифар гьар жуьрединбур кьеззай. Дахдиз вичин акьуллу, кьастунал кІеви рушакай духтур хьана кІанзавай. Дидеди Азорадиз университетдин филологиядин факультетдик экечІун меслятзавай. «Алай вахт экономистринди, юристринди я» лугьузвай юлдашри. Азораци виридахъ яб акална ва технический университетдин социальный факультет хьяна. Имтигьанарни ада лайихлувилелди вахкана. Гила ингье вуздик акатун чухьуьз кафедни ава. Накъ адаз ихьтин югъ аквада лагьанайтІа, агьунни ийидайди тушир. Амма им гьакьикьат тир ва ада рикІивай шадвалзавай.

Недай-хьвадай вуч кьачуда лугьуз гьуьжетзавай юлдашриз килигиз Азораци фикирзава: аквазвайвал, пис рушар туш. Хьвер-зарафатни кІанда, жумартни я, чпин патай галайвилерни ийизва, амма кьведавни са тІимил кьван дамах гва. Чидач, дахар чІехи кьуллугьрал алайвилай яни? ТахьайтІа, кІвалерин кстахар яни? ЧІагай, иер парталарни ала абурал. Пулдикайни кьитвал гьиссзавач. ВикІегьдиз таксийрани акьахзава. Дуствал давамарайтІа жеда абурухъ галаз...

Официантка атана ва Тажума гьасятда малумарна:

– Сифте нубатда чаз са кофейр гьваш. Ахпа балугьдин, лапагдин шиш-кабабар, пистолетикар, шкаладдин плитка, лимон ва зур литр коньяк.

– Вуч? Коньяк? Адакай вучзавайди я? – Азора тажубвилелди Тажумаз килигна.

– Бес ваз чизвачни адакай вучзавайди ятІа? – Надирани Тажум чеб-чпиз килига пу-пу авуна хуьрена. – Я чан Азора, коньяк галачиз, де лагъ, гьихьтин чухьуьнар жедайди я?

– Куьне рикІивай лугьузвайди яни?

– Ваъ, дуркІунривай кье-е.

Официанткади вични авайди рикІел хкана, хабар кьуна: «Коньяк гьмаркадаинди?»

– «Багратион», – лагъана Тажума.

– Лап хъсан, гуьзета. Куьне лагъай вири шейэр гьида за, – кутугай форма-партал алай руш тади кваз хъфена.

– Я рыш-ш, – гуьгъуьл цуру хъанвай Азорадихъ элкъвена Надира, – вуна икъван гагъда ички лугъудай затI хъвайиди тушни?

– Ваъ.

– Чехир, пиво къванни?

– Са затIни. Абур чи кез я? Лезги рушариз?

– Вуча, лезги рушар къетIенбур, кукIушрал къизилдин куркурар алайбур яни?

– Белки, я жеди. Гена чи адетар, къанажагъ масадбур я эхир.

– Кис, кис чамма-а, – Надиради Азорадив рахаз тунач. – Чаз адетар хъсандиз чизва. Коньяк я зегъер, я агъу, я тукъуьл дарман туш. Ширин, михьи ципицIрикай гъазурнавай женнетдин шараб я. Са вад грамм хъуналди барбатI жезвай чкани авач. Чи гуьгъуьлар мадни ачухарда ада, чаз къенин югъ мадни шадлуди ийида. Тунши гъакI, Тажумка чан?

– Ну да, гъакI я. Аквада хьи, шкаладдихъ, лимондихъ галаз ам акъван кутугай затI я хьи. Тебе понравится. За вири проба авунвайди я. Амма коньяк маса миже, ширбет я. Вуна, подружка, са фикирни ийимир, все будет оккей-й. Официантка кофейр гваз хтана.

– Так рушар, – рахана Тажум, кофе авай къапар гъардан вилик эцигна, – гила куьне заз лагъ, сентябрдиз хтайла, куьн халуьрин, эмейрин кIвалера амуькзавайди яни? ТахъайтIа, общежитиеда чкаяр къадани?

– Валлагъ чидач, – кофедиз хупI ийиз шуькIуь сес акъудна Надиради, – Дидедиз зун гъана акъвазна кIанзава. Амма за фагъумна, халудсуса чин чIурзава. Адаз зун са акъван хуш туш.

– Халу ятIани, чужая квартира. Абурулай аслу жедалди лучше быть свободной. Гъавиляй за теклифзава, къведани сними угол. Зунни мукъвал-мукъвал квехъ илифда.

– Зун эмедин кIвале амуькда хътинди я, – лагъана Азоради. – Арзадани за общежитие герек къведа лагъана кхъенвайди я. Эмеди лап къетIивилелди малумарна: «Са общежитиярни, вун чахъ галаз жеда».

– Рушар, рушар, послушай меня, мукъвайрин кIвалерикай дад авайди туш. Куьн гъамиша контролдик жеда. Квевай кIвале свободно къекъвезни жедач. Зачем вам это? Только одни мучения будут.

– Чан жуван кума. КIан хъайила ксус, кIан хъайила къуьлер ая, жуваз хуш мугъманар къабула, – хъвер кваз лагъана Надиради.

– Вот это да, так и правильно. КIан хъайила, маса крарни жеда, – сив алахъна хъуьрена Тажум.

– Маса крар гыхътинбур я, я къе-е? – юлдашрин къалп рахунрин мана къатIуз алахъна Азора.

– Маса крар я ман, жаванвиллин, женжелвиллин, – Надира мадни хъуьрена.

– Агъ ягъсузар, – вич гъавурда гъатайди къалурна Азорadini.

Гележегдин студентар шад тир ва абуруз вири дуьнья чпин гъилера авайди хъиз авай. Минетар-сирветар авуна, хуш тостар эзберна, Тажумани Надиради Азорадивни коньяк хъваз туна. Садрани ички ишлемиш тавур жаван беденди ам стIал-стIал физвайвал гьиссна. Ахпа и стIалри бедендиз чим, чиниз яр акъудна. МефтIера икъван гагъда таниш тушир гъерекат къиле фена. Руша

гъиссна, ам хуш гъалдиз къвезва. Кефи авайдалайни ачух, хъуьтуьл жезва. Адаз аквазва, Надира, Тажум шад я, абур хъуьрезва, амма экзаменрин вахтунда акур хътин рушар яз амач. Азора вичин вилерихъ агъазвач. Абуру вич квазни такъаз гъаясузвилини тах квай ихтилатрик, гъерекатрик, къаб алай гафарик кекаянава. Тажума сумкадай пIапIрусрин пачка акъудзава ва пIапIрусдиз цIай язава. Азорадин вилер къецел акъатна.

– Я рыш-ш-ш, на вучзавайди я?

– Кис ман вун, чан Азора, что за возгласы? Къе наш день я, вуч рикIиз кIандатIа гъам ая жувани. Зав гице, са гумар зани акъудин, – Надиради Тажумал гъил яргъи авуна.

– На, чIугу са кеф жувазни.

– Адак маса затIар квач хъи? – килигна Надира юлдашдиз.

– Ваъ я къе, ты меня за кого принимаешь? Хуш атир галай шей я. Азорадивни гице.

– Заз герек авач. Коньяк хъвайди бес я.

– Са гум къванни акъудур я къе, алааматдин атир галайди я.

– Атирарни, кеферни вири квез хъурай, анжах зун секин тур. ЧIагънакъа зун квехъ галаз атайди я.

– Что? ГъакI яни? Ваз чун бегенмиш туш ман? Если так, вставай, иди отсюда, – Тажума сес хкажна.

– Къваз кван, я къе, акъван хъел къвемир, – пIузарик ягъанатдин хъвер кваз рахана Надира. – Чи дуст халис сельская недотрога я. Ихътин кафеярни, кеферни адаз акунвайди туш. Вири сад лагъай сеферда я. Гъавилай адан гафарикай хъел атун лазим туш.

– А-а-а, гъакI лагъ ман, прости дорогая, за са тIимил грубитна. Ина авай ахътин са алааматни авайди туш. Арабир сад-къве рюмка коньяк хъуналди, пIапIрусдай гум акъудуналди чавай я рушвал, я лезгивал къакъатзавач. Просто одно баловство. Вуна акъван рикIик къамир. Ведь также, я Надира?

– Ну да, гъакI я. Чибур къуру къелетар я, са зиянни квачир.

– Эгер дахриз, бахриз чир хъайитIа?

– Ваъ, я рыш, абуруз гъинай чир хъурай?

– Са танишдаз, мукъвадаз аквада.

– Акурай ман. Родителар чахъ ягъун тавуна чарабурухъ ягъадач къван. Успокойся, Азора, чна ийизвай са чIуру карни авач. Анжах ял язава, къенин йикъакай кеф хкудзава,-хушвал кваз лагъана Тажума ва бокалриз мичIивални шуьтруквал квай шире хцана. – Сагърай чун! Чаз мадни гегъенш, бахтлу, гъалибвилерин рекъер ачух хъурай! Давай поднимем бокалы, – эмирна суфрадин шагъ вич хъиз тухузвай руша.

Юлдашрин яр къекъифнавай вилери цIарцIар гузвай, чинри гуьгъуьлар къумбар тирдакай хабарзавай. Парк галай терефдихъ физвай ва ван алаз рахазвай, хъуьрезвай рушари куьчедавайбурун фикир чпел желбзавай. Эркекар абуруз, къулухъ элкъез, килигзавай. Авайвал лагъайтIа, гатун къезил партал алай, къене иви ргазвай, беденрай тазавал, назиквал, иервал аквазвай рушар килигуник квай.

Паркунив агакъдалди са виш кам амаз «Тажка, Тажка-а-а» тIвар къуна эверуни Тажум акъвазарна. Ада ван атай патахъ къил элкъуьрна. Рушарин къаншардиз къе гада къвезвай. Абур агакъна.

– Тажка, вун гъиниз я? – хабар къуна хилер галачир яру перем, джинсдин шалвар алай къакъан, шумал буйдин, чинал куьруь чуру алай гадади. – Салам.

– Салам, Алик. Чун паркдиз физва.
– Гьун, экзаменар вахканвайди яни?
– Эхь, чун уже студентарни я.
– Студентар? Мубаракрай! Чуьхуьдай хабар я хьи хьсан. – Гадади вичин шадвал къалурна. – Тажка, исятда чун ресторандиз фида.
– Ваь, ваь, – виридалай вилик Азоради теклифдал наразивална.
– Огь-гь, я Тажка, икьван иербур заз вахь галаз мад акурди туш эхир. Абур вужар я?
– Чна санал экзаменар вахкайди я. Мои новые подружки, студентки.
– Хьсан я, хьсан я. Квезни студентвал мубаракрай! Я Тажка, вуна чун танишар вучиз ийизвайди туш?
– Ам чи гьилий къенвай кар я хьи, я Алик. Исятда. Им Надира, имни Азора я. Хуьрерай атанвайбур я. Им Алик, яни Алимегьамед я. Чи къуншидал яшамиш жезвайди я. АтГамни адан дуст Шарафудин. Кьведни университетдин юрфакдин студентар я. Вот и все.
– Пара сагьрай, Тажка, чаз пара хуш я. Зи теклиф къуватда амайди я гьа. Куьн университетдик экечЧун чуьхуьн зи патай.
– Чан Алик, анжах кье ваь, са маса юкьуз, чаз исятда чарасуз фидай са чка ава. Анжах бейкеф жемир.
– Ваь, я Тажка, ничего, вач куь дердияр ийиз. На гьи юкьуз лагьайТани, зун гьазур я.
– Сагьрай, сагьрай Алик, гьелелиг.
– Гьелелиг.
Гадайривай са тИмил яргъаз къакъатнамазди Надира Тажумал элкьвена.
– Я рыш-ш-ш, я кье, а ваз Тажкаяр лугьузвай симпатяга вуж я? Ресторандизни теклифзава гьа.
– Лагьайди вуч я къван, соседи.
– Кьуншидин руш, вун я заз хуш. Тушни гьакIа? куь алакьяр гьихьтинбур я?
– Чи алакьяр чаз амуьрай, чамма, вуч я, рикIи чIугунани?
– Эхь, нани лугьуда гьа. Зун дустаривай гадаяр къакьуддай стерва туш. Дуьз лагь, кье, ам види яни?
– Я рыш-ш, вун адал вуч лугьуз гьавалат хьанва? – Тажуман тереф хуьз ихтилатдик экечIна Азорани. – Чеб чпиз хушзаватIа, мубаракрай. Вижевай гада я. Чун паркда гьикьван гагьда кьекьвезвайди я?
– Хьвайи коньякдин эсер хкатдалди, – гьасятда жаваб гана Тажума. – Ша, за куьн цIийи аттракциондиз тухуда. Ана акьван аламатдин шейэр ава хьи.
– О-о, очень чудесно, – шаддиз разивал къалурна Надиради, – заз ахьтин чкаяр кIандайди я. Анра вучар авайди я?
– Фейила, аквада чаз. – Тажум вилик акатна, рушарни адан гуьгьуьна гьатна.
Аттракционда акур аламатри Азора гьейранарна. Авай къван инсанар вуч я? Иллаки аялар, абурун диде-бубаяр. Вири аттракционар гьерекатда авай, акьвазнавай садни аквазвачир. Жуьреба-жуьре перпилагар, самолетар, вертолетар. Поезд, автомашинар, зурба ва къакьан шейтIандин чарх (чертово колесо), виняйгуьз авахьзавай хьутIалар, чкаяр... Азорадиз ибур сад лагьай сеферда аквазвай машгьулатар, къугьунар тир. Гьавилий адан иштягьни ачух хьана.

– Гъан рушар, хягъа квез кІанибур.
– Машинар, зарбдиз элкъвезвай каруселар, луеткве-перпилаг, – лагъана Азоради.
– Зазни гъабур. Мадни колесо, атІа ракета хъиз физвайбур, – диде-бубадин вилик кстахвилер ийизвай тегъерда малумарна Надиради.
– Мад вуч? – вири вичин гъиле авай регъимлу шагъди хъиз, – хабар къуна Тажума.
– Анра садра катацияр авурдалай къулухъ чун гъи гъалдиз къведатІа акван, ахпа килигда ман, – лагъана Азоради.
– Лап хъсан гъалда жеда чун...
– Эгер къил элкъвейтІа?..
– Са затІни жедач, акъван кичІе жемир, зун ахътин чкайра акъахайди я.
– Билетар гъинай къачузвайди я? – хабар къуна Азоради.
– АтІа самолетдин патав гвай будка-кассадай.
– Лап хъсан, – лагъана, Азора фена.
Рушари вири рикІелай ракъурна, шад югъ кечирмишзавай. Абур, лап кІелер, баціяр хъиз, къугъвазвай. Азадвал маса затІ я. Ада инсандив хиялра бушлухра лув гуз, дагъларин кукІушрал хкаж жез, фикирдиз атай крар ийиз тада. Гележегдин студентриз вири дуьнья чпин гъиле авайдай тир. Абурал саданни гуьзчивал алачир. Гъавиляй рушарин шад женжелвилерни акъалтІ-завачир.
Амма и хуш гуьгъуьлар Надиради чІурна. Лап йигиндиз элкъвезвай каруселда Надирадиз пис хъана. Анай эвичІнамазди руш тарар авай пипІехъ катна ва ада къусмишна. «Алаз хъиз хъвайи коньякдин эсер я» фикирна Азоради. Надиради цайи-цайиди хъванай ва гъа са вахтунда «вун гъакъван слабак яни, родителриз чир жез кичІезвани?» лугъуз Азорадин дамаррани эцянай. Ингъе гила «викІегъ» руша вуч авунатІа...
– Вун адан къилихъ акъваз, за фена, яд къачуда, – лагъана Азоради Тажумаз.
– Вач, вач, аватІа, салфеткаярни къачу.
– Хъурай.
Яд, салфеткаярни гваз хтай Азорадиз дуст язух атана. Адал килигдай гъал аламачир. Хъипини лацу хъанвай чин, накъвар авахънавай вилер, вичиз вичихъай утанмиш хъанвай килигун, кутуг тавур гъал.
Рушари тадиз серенжемар къабулна. Чин, гъилер чуьхвена, сиве яд экъуриз туна, паркдиз килигзавай са дишегълидивай пер гъана, къусмишнавай чка накъваралди кІевна.
– Рушар, – виликан шадвал кумачиз рахана Тажум, – уьмуьрди чаз мад сеферда къалурна, вири чаз кІандайвал жезвайди туш. Шадвилихъ пашманвални гала гъавиляй лугъузвайди я. Къенин чи югъ акъалтІна. Вуч лагъайтІани, ам чун патал писди хъанач. Нерар куьрсармир, гуьзел ханумар. Теперь можно и по домам. Надира за рекъе хутада, Азора чан, ваз остановка алай чка чизвани?
– Эхъ, эхъ, де сагърай.
– Акъваз, акъваз, захъ пакадин планни авайди тир.
– Гъихътин план? – яваш сес акъудна Надиради.
– Гуьлел фидай, ял ядай, загаратдай...
– Квевай физ жеда, рушар, зун пака хъфизвайди я, – лагъана Азоради.
– На хуьре вучзава, я къе-е, амуьк ина, кефер чІугу жуваз. Зунни акъваз-завайди я, – рахана Надира.

– Ваъ, ваъ, завай жедач, кВалевайбурун вил алайди я зал.

– ЯтГа, хъвач чан, – секиндиз лагъана Тажума, приветар лагъ чи патай кВалинбуруз. Сагърай, хъсан рехъ хъурай ваз. Хъша Надира. Пока, дорогая, чун хъфена.

– Гьелелиг, сагърай.

– Сагърай, сагърай...

Саидинан кВале шадвал авай. Бубади рушан агалкъунал дамахзавай. Хва Тилиба бубадин умудрикай лайихвалдай багъ кутунач. РикГивай кЕлнач, школадилай гуьгъуьниз шофервилин курсар куьтягъна. Инсанри лугъудайвал, таксоватзава. Гьелелиг вичин ва хзандин кьил хуьзва.

Азорадиз аферин! Ам бубадив кьил цава кьаз тадай бала я. Гуьгъуьлди бушлухра лув гузвай бубади руш университетдик акатай хъсан хабардикай багърийризни, дустаризни раижнавай. Ихътин шадвикай мегер кьилди лезет хкудиз жеда жал? Гъавиляй кВале межлис ава. Саидинан хизандихъ рикГ кузвай кьени ксар атанвай. Тебрикдин гафари, тарифри бубадин, дидедин вилерал накъвар гъизвай. Алай вахтунда веледар вуздик экечГун адетдиз элкъвенвай кар ятГани, Саидиназ им кьетГен вакъиа тир. Гъавиляй ада вичиз хуш инсанрихъ галаз шадвилини дем яргъалди давамарна.

ДЯВЕДИН ЯЛАВРИК

Саидин вичин бубадин чин такур, етимвилин, гишинвилин, четинвилерин кьармахра гъатай дяведин аялрикай тир.

Колхоздин чуьлдин бригададин бригадир, коммунист Тилиб 1943-йисан зулуз фронтдиз фенай. КВачел заланзавай Гъалимат пуд йисавай руш Эслини галаз амукънай. Тилиба вичин къуллугъни Гъалиматан хиве тунай. Чара авачир, Ватан душмандикай хвена кВанзавай. Фронт патал суьрсет гъасилун эвелимжи везифайрикай сад тир. Гъалимата хуьруьнвийрихъ галаз югъийф талгуьз кВалахна. Аялар галай дишегълияр фикирда къуна, колхоздин правленидин кьарардалди бицГи аялриз бахча кардик кутунвай. Эсли йиферизни гъана амукъдай. Гад кВатГ хъийидай вахтунда колхозчийри варз алай йиферикайни менфят кьачудай.

1944-йисан июлдиз Гъалимата дуьньядиз хва багъишна, адал Саидин тГвар эцигна. Са вацралай дишегъли хендедадиз элкъвена. Почтальонди вахкай кагъазда кьужахдиз хва атанвай дидедиз вири алем чГулавардай кьанлу хабар авай: «Акимов Тилиб Саидиновича, Яру Армиядин жуьрэтлу аскерди Пруссиядин чилел душмандихъ галаз кьиле фейи женгера вич халис игит хъиз кьалурна. Ам стхавилин сурара кучукнава...»

Хажалатди кьур, вилерилай накъвар кими тежезвай йикъар, варцарни алатна. Дерт гьикъван заланди, мусибатдинди тиртГани, ам тек тушир. Хуьре дяведай чГулав хабар агакъ тавунвай сад-къве хзан амай, белки. Бязи хзанрай дяведиз фейи къвед-пуд эркек телеф хъанвай. Кьурбандрин дерт вириданди тир. Гъавиляй ам алудун патал сада-садаз куьмекни авуна. Дерт алудиз куьмек гузвай кьилин себебрикайни сад кВалах тир. Колхоздин никГера, багълара, фермайра, чГурара ва эхир кВалени. Бязи йикъара акъван галатдай хьи, бедендихъ гьич хуьрек гъазурдай такъат амукъдацир. Къве аялни кьужахда къуна гъа ацукъай чкадал ахвариз фидай.

Варцар, йисар акваз-такваз акъатзавай. КІани касдихъ галаз са вад-Цуд йис къванни санал акъудиз тахъай хендедади, адалай амай ядигарар рушни хва, кІвачел акъулдун патал вичелай алакъдай вири крар авуна.

Са йикъан экуънахъ булахдилай хквезвай вичин гъар йикъан куъмекчи руш акурла, Гъалимат тажуб, гъейран хъана амукънай.

– Я Аллагъ, Вуна хуъх зи бала, адан вилик бахтунин варар ачуха, – дуъа ийиз, рушаз килигиз давамарзавай. – Я чан Эсли, вакай чІагай руш хъанва хъи. КІевера чун гзаф гъатнатІани, йисар фена гъа, ингъе вунни агакънава. Къе-пака кІвализ илчиярни атун мумкин я. Я къинтур Гъалимат, рушаз жигъизар гъазурдай вахт я, а ваз гъич хабарни авач. Я Аллагъ, Вакай са куъмек, – мад дуъа авуна дишегълиди. – Жувазни дарвал гана гъазурвилер авуна кІанда, – къетГивилелди вичи-вичиз буйругъна Гъалимата.

Са акъван вахт алатнач, хендедадин фикирар гъакъикъатдиз элкъвена, ам гарал къугъвазвай фарфалаг хъиз, юрга, гъерекатда гъатна. Вири туъкъульвилер, дердисервилер, яшайишдин азиятар рикІелай алуддай шадвилини мярекат, Эслидин мехъер, миресрин, къуншийрин куъмекни галаз ахътин мехъер авуна хъи, гъафтеяр алатайлани, багърийри, хуъруънвийри адаз аферин лагъана. Ватандин азадвал патал чан къурбанд авур ТІилибаз вафалу яз амукъайвиляй, гзаф четинвилериз дурум гана, веледар кІвачел акъулдарайвиляй, колхоздин лежберни, малдарни, хипехъанни хъайивилияй.

Ихътин дидедин хвани къилихрал, крарал, инсанвилини ерийрал гъалтайла, гъадаз ухшарди, барабарди хъана. Дидедиз куъмекар гуни адаз майишатдин, яшайишдин гъар са кар чирна. КІвалахдикай ада баштанни авурди туш. Хуъруънвиди тапшурмишай, тІалабай карни гъасятда бегъемардай.

Гъалимата хъиз гъеле ругуд лагъай классда кІелзавайла лагъанай:

– Чан хва, дидедай вун еке кІелунрик кутаз жедач, гъавилияй жезмай къван хъсандиз кІела ва гиламаз жуваз умуърда герек къведай са кеспи къачудай чка, техникум яни, училище яни, хкъягъа.

– Хъурай, диде, – разивал къалурнай Саидина. – Яргъаризни зун фидач, вун текдиз амукъ тийидайвал. И чи къадим шегъерда заз кутугай вуч аватІа, гъана кІелда.

– Хъсан фикир я, чан хва. Мукъвал ала, хквез, хъфизни жеда. Анжах мад тикрарзава, вири фикир кІелунриз це. Хъсан чирвилер тахъайтІа, экечІиз жедач вавай.

– А кар завай, диде, вун архайин хъухъ.

Гъа икІ меслят хъанай дидени хва. Школа лап хъсандиз куътягъай Саидин медучилищедик экечІна. Фельдшервилини кеспини къачуна. Пуд йисуз ада армиядани къуллугъна. Хуъруън медпунктуна кІвалахни гана адаз. Гъа иниз начагъвал кваз агай Рагъимат акурла, Саидинан къил элкъвена. Мехъер ийиз гъазур хъанвай дидеди хъиз са шумуд руш къалурнай, амма рикІи садни къабулначир. Рагъиматан акунри, буй-бухахди, ажайиб гуъзел вилери гада михъиз пайгардикай хкудна. Цуд лагъай класс куътягъзавай рушани фельдшерди вичиз ийизвай итиж къатІана ва жегъилвилини гъиссерин вилик ракІарар агалнач. Вичиз хуш хъанвай рушакай дидедиз чІар кайила, ада «я чан зи хва» лагъана Саидин къужахдиз чІугунай ва геждалди ахъайначир. «И югъни заз аквада къван, чан хва» лугъуз дишегъли шехъни авунай.

– Я чан яаъ, им шехъдай макъам яни мегер?

– Зун шадвиляй шезва, зи хва, шадвиляй. На заз лагъа, рушаз хабар авайди яни, ада вуч лугъузва?

– Я, я, яаъ, хабар ава адазни...

Гъалимата гежел вегъенач. Эверна миресриз ва абур илчияр яз Къудратан кІвализ рекъе туна. Анай абур разивал гваз хтана. Са вацралай Рагъимата школа куьтягъна ва ам Гъалиматан кІвализ свас яз атана. И шадвал са куьнивни гекъигиз жедайди тушир. «Гъа и югъ акуртІа, заз къейитІани къайгъу жедач» лугъудай Гъалимат гила хтулрал вилер алаз акъвазна. Амма...

Вилера, беденрин гьерекатра нурар, бахт хъуьрезвай хвани свас акваз Гъалиматан руьгъди ирид цавара лув гузвай. Санал кІвалахзавай дишегълийри лугъузвайвал, Гъалимата жегъил хъийидай булахдай яд хъвазвай. Ам авайдалай гумрагъ, хурам хъанвай. Зегъметри, куьтягъ тежедай азиятри акІажарнавай беденни кваз, дестек хъиз, дуьз акваз хъувунвай. Ада чІулав, рагъу, шуьтрукъу рангарин паргални ахлукІзамачир. Хендеда патал цІийи уьмуьр, цІийи гъиссер ачух хъанвай. Ихътин бахтлу йикъар багъишнавайвиляй ада гъар экуьнахъ Аллагъ-Тааладиз разивилелди дуьаяр ийизвай.

Жегъилриз йикъар гъикІ акъатзаватІани аквазвачир. Абур кІвалин чІередал къведай къве лиф хъиз, сад-садал къару тир. КІелунар давамардай хиял авайди чир хъайила, Саидина Рагъиматаз школада къачур чирвилер рикІел хкиз, тикрариз куьмек гана ва рикІиз гъакъван багъа касдиз педучилищедин заочный отделенидик экечІдай мумкинвал яратмишна. «Хва духтур, сусакайни муаллим жеда. Культурнидаказ уьмуьр тухуда. Заз акур хътин азабрин иесияр жедач абур. Аллагъди хуьрай чеб, зунни галаз. Мадни бахтар ачух хуьрай зи балайриз. Эхъ, гъелбетда, зазни сагъвал гурай. Хвани свас кІвалахрал фейила, абурун бицІекрихъ, зи хтулрихъ гелкъведайдини кІандачни бес? Са рахунни алачиз. Заз Вуна, я Сад Аллагъ, абур гъилел къадай, зи хтулриз рикІ-дуркІун гудай сагъвал це», – шадвални ийиз минетдай Худадивай Гъалимата ара-ара, вичин бахтлу балайриз килигиз.

Рагъимата къаридин мурадар къилиз акъатдай югъ яргъал вегъенач. Вахт атайла, хва хана. Шадвилин межлисар пуд юкъуз давам хъана. Адан ТІилиб хтана, ТІилиб. Ватандин азадвал патал вичин чан гъайиф татай аскер! Хци, сусани аксивалнач, бицІекал бубадин тІвар эхцигна. КІвалин вири къайгъуяр гила са касдихъ галаз алакъалу тир. Аллагъдин патай ганвай аманатдихъ, виридалайни бицІи инсандихъ, гъилерай гъилериз физвай куркур баладихъ галаз. Чехибуру ТІилибан гъар са гьерекатдал, амалрал, алакатдин сесер акъудунал, хъуьруьнрал гъейранвалзавай. Бала гъакъван чІагайди, рикІиз гъахъдайди, гуьгъуьл акваз-акваз ачухардайди тир. Гъалимат югъди-йифдини ширин баладиз тавазивилер ийиз гъазур тир.

Адет хъанвайвал, суса экуьнин нек гайидалай къулухъ, Гъалимат зур йис жезвай хтул кІулаз яна, куьчедиз экъечІна. Михъи гъавадал сейр авуна хтана ва аял суса вахчуна, ксурна. Гишин хъанмазди сес акъудзавай аялди пуд-къуд сят алатайлани, вичикай хабар ганач. Нисинин хуьрек гъазурунал машгъул Рагъимат ихътин секинвили мягътеларна ва ада вири алай алайнал туна, хчин патав гьерекатна. Хва, дугъриданни, ксанмай, амма ада нефес четиндиз къачузвай. Ада баладин пелел гъил эцигна. Дишегълидай вичизни хабар авачиз «кузва хъи» гъарай акъатна.

– Я яаъ, яаъ, – гъарайна ада, – чи хва начагъ хъанва. – Рагъимата ТІилиб яргъандикай хкудна, къужахдиз хкажна. Сусан гъарайдал къарини атана.

- Вуч хъанва, я бала?
- Аялдин беден кузва. Ифин ала пис.
- Жеч, я бала. Экуьнахъ сагъди...
- Экуьнахъ, экуьнахъ-хъ, – Рагъиматаз вуч лугъудатІа чиз амуькьнач. Ам аялни гваз кІваляй экъечІна.
- Я бала, вун гъиниз я ам гваз?
- Пунктуниз, Саидинан патав-в.
- Ам вич исятда хведа эхир-р...

Рагъимата мад са гафни хълагънач. Ам «зи хва, зи курум, зи малаик» гафар тикрариз катна. Чидач, дидедин рикІиз хаталувиликай аян хъанайни, ам гъиле-гъил аваз медпунктунив агакьна. ЦІу къунвайди хъиз кузвай хва акур фельдшер са шумуд легъзеда вич-вичивай квахъна.

– Саидин-н, чи хва къутармиша, – юлдашдин гъарайди ам вич-вичел хкана. Ада тади кваз аялдал алай парталар хТІунна, жигеррихъ яб акална, туьтуьниз килигна, спиртдал вири беден тІушунна, цик хкуьрнавай дарман чайдин тІуруналди хчин сивиз цана.

- Вуч хъанвайди я чи баладихъ? – къалабулух кваз хабар къуна Рагъимата.
- Чидач. Акунрай, стІалжем хъанвай хъгинди я.
- Экуьнахъ сагъзавайди тир эхир, – ада къаридин гафар тикрарна.
- Аялар хабарни авачиз начагъ жезвайди я. ГъакІ абур сагъни хъжеда, анжах вун секин хъухъ.
- Секин-н? Вун килиг адаз, адай гъич сес акъатзавач. – Рагъиматаз аял къачуз кІан хъана.

– Герек туш, ширинди, ингъе адалай ифин алатзава. Вири хъсан жеда. Саидина папан куьмекни галаз бицІекал перемар ахлукІна. – Жув кІвализ хъвач, зун Рамазан духтурни галаз хкведа.

Паб кІвализ рекъе хтуна, Саидин духтурдин кІвалер галай магъледихъ фена. Яшлу терапевтдини аял ахтармишна, начагъвал стІалжемдихъ галаз алакъалу хъун мумкин тирдал вич шаклу жезвайдакай ва аял тади гъалда райцентрадин больницадиз тухун лазим тирдакай лагъана.

Саидина автомашин жагъурна, Рамазан духтурдихъ галаз аял райцентрадиз тухвана. Гъайиф хъи, малаик хътин бала, начагъвиляй къил акъудиз тахъана, гъиляй фена. КІвализ хтайла, кардин къил малум хъайила, ина акъатайди са йикъ-шуван я. Рагъиматан ва Гъалиматан шелри вири хуьр къачуна. Гъаятдал, кІвализ вири жемят кІватІ хъана.

Сифте велед икІ, са къилни акъат тавуна, са йикъан къене гъилерай фин? СакІани агъаз кІанзавачир. Багърийри шел къаз тежезвай бадедиз, дидедиз теселли гузвай, Аллагъдин къадарар я, ада гунни ийида, вахчунни ийизвайди я, рикІериз сабурар це, аялар мад хъжеда лугъузвай.

Эхъ, аялар мад хъхъана. Къве йисалай Зарият, адан гуьгъуьналлаз Жарият-ни. Амма абурни, йис, йисни зур тамам хъайила, рагъметдиз фена. На лугъуди, кІвалел байкъуш ацукъна, хзандиз вири йикъар чІулавбуруз, цавар булутри къунвайбуруз элкъвена. КІваляй, виликдай хъиз, хъвердин, шад рахунрин, зарафатрин сесер хквезмачир. Гъар сада вич тахсирлу яз гъисабзавай. ТІварван авай духтуррин патавни фена. Инсанри зияратзавай пІирерал садакъаярни гана. Кихлигдай, къияр къведай дишегълийривайни куьмек тІалабна, амма са дуьз нетижадал атанач. Таза бицІекар вучиз рекъизвайди ятІа, къил акъатнач. Ахтармишунарни авуна, Саидинак, Рагъиматак бедендин, органрин жигъетдай

синихар квачир. БицЕкарни дуньядиз сагъламбур яз къезвай. Амма ахпа, вучиз ятІани, абурун уьмуьр куьруьди жезвай. Садлагъана азар акатзавай ва гъилий физвай.

Бязи инсанри яшамиш жезвай чка дегишарунин меслят гана. Батмиш жезвайдаз самуникайни чара кІан жеда лугъудайвал, Гъалимата хцизни сусаз чпиз кІани са маса чкадиз фин теклифна. Сифте йикъара дидедин теклиф са акъван метлеблуди яз акуначтІани, Рагъимата гъясатда разивал гана.

– Вуна фикирнани, ам гъикІ жезвай кар ятІа, масанди? Чун кІвалахдилаи ни ахъайда? Гъа ахъайни авуна, гъиниз фида чун? – суал гана итимди папаз.

– Фидай чкаяр тІимил авани, я Саидин? Гъи шегъердиз фейитІани, чаз кІвалахарни, яшамиш жедай чкаярни жагъида. Чи гъилий вуч акъатзава къван? Са затІни. Белки, маса чкада чи бахтуни гъин. Чи ивидин гъаларал чан аламуькин.

– Валлагъ, вири къуру даллай-баллай хъиз жезва заз. Чкаяр дегишарунивайни чи дердиниз дарман жедайди туш. Тахсир чак, чи ивийрик, генрик ква. Чун эхиримжи сеферда патав фей меркездин профессордини гъахътин фикирдал кІевивалнай. Эгер вун, азизди, яшамиш жезвай чка дегишаруни чи месэла гъялдайда хъ агъунватІа, зун пака инай рекъе гъатда.

– Ширинди, масанди, эхъ, агъунва, агъунва. Вач, сифте нубатда чаз кІвалахдай чкаяр жагъура, ахпа чна инай расчатар вахчуда.

– Хъсан я, Рагъимат, гъа и карни ахтармиш хъийида чна. Пака фида зун.

Рагъимат гъахъ акъатна. КІвалахдин жигъетдай кІеве гъатнач. Саидин «тади куьмекдин» идарада фельдшервиле, Рагъиматни кирида къунвай кІвалин патав гвай школада декретдиз феи дишегълидин чкадал муаллимвиле къабулна. КІвачел залан хъайила, Саидин папаз вири жуьредин къулайвилер ийиз алахъна. Рагъиматан ва руфуна арадал къезвай бицЕкан гъалдал гинекологдини датІана гуьзчивалзавай. Адан гафаралди, къалабулух кутадай са себебни авачир. Вири къайдадик кваз къиле физвай. Амма Рагъимат дарихвилин къармахрай акъатзавачир. Къилди амуькхайла, ам шезвай. Арадал са затІни алачиз, туьнт, векъи жезвай. Адет яз лагъай гафарикайни хъел къезвай. Саидин паб и татугай гъалдай акъудиз алахъзавайтІани, нетижа хкатзавачир. Дишегъли вичин туькъуьл хиялрикай азад жезвачир.

Нубатдин сеферда гъамлувилин, умудсузвили гъалдай акъудиз кІан хъайила, Рагъимата лап хъилелди лагъана:

– Кямир зак! Алат залай! Вунни зи дердинин гъавурда акъазвач. Пуд, пуд веледикай магърумна чун. Гъилиз атай къветер, картар, лифер, цуьквер хътин балайрикай. Вучиз? Вучиз? Садан къилни акъат тийидай и зулуматдин азар гъинай атайди я эхир? Вучиз чаз са дарман гъатзавач? Зи рикІ чІулав хъанва, ктІизва. Вуна лагъайтІа, са кепекдикни квачир ихтилатарзава. Яхулрин жуьреда къелеяр язава. Кис, кис къванни ая.

Саидинни кисна. Папаз хъел тагъун, нервияр секин тун, руфуна авай бицЕказ хата тахъун патал.

Дишегълидин рикІ тІазвай. Руьгъда виридалай наразивили агъавалзавай. Садакайни куьмек тахъуни ажугълувал артухарзавай. Агъзур сеферда ада вичи-вичиз «вучиз?» лугъудай суал ганвай. Гъайиф хъи, жаваб гъатзавачир.

– Я Аллагъ, зун ви велик мус, гъикІ тахсирлу хъана? Зун зи балайрикай магърумдай чкадал гъиз? Заз ихътин мусибатдин инад къаз? Зи уьмуьр уьмуьр яз амач эхир. Заз я незвай ризкъиди, я хъвазвай ци дад хгузмач. Зи Пузаррал хъвер къугъвазмач. И гуьзел дуньяни, рагъ алай гуьлуьшан югъни, цуькве-

давай багъни, кIвалахдал, куьчеда гьалтзавай инсанарни, гьатта жуван рикIиз хуш багъриярни мефтIери кьатIун хьийизмач. Закай чан аламай мейит хъанва лагъайтIа жеда. Вучиз, вучиз. На зун ихътин чкадал гъанва? Вучиз эхир?

Йикъа са шумудра бейнида тикрарзавай и суалри, залан фикирри дишегъли мадни дарихвилини фура твазвай. Гъавилияй адав Саидинан гъакъикъатдин дуъз гъавурда твазвай гафарин манани, таъсирни агакъзавачир.

Белки, йифен кьуларилай алатнавай жеде, Рагъимата гъуъл ахварай акъудайла. Адав «Саидин-н, Саидин-н-н» гафарин ван агакъна. Папан гъалаба, кьурхулувал квай сесини итим ахварикай фад хкудна.

– Вуч хъанва? ТIазвай чка авани? – Саидин месикай хкечIна ва ада шалвар алукина.

– Саидин, заз пис ахвар акуна...

– Ахвар-р? – итим месин кьиле ацукънавай папаз килигна.

– Эхъ, ахвар, алапатдин ахвар. Чидач, хъсанвилихъ яни, писвилихъ...

– Вуч ятIани хийирдиз хъурай. Ахварар аквадаиди я, – лагъана Саидин месик эхкечIна.

– Яб акала, им алапатдин ахвар я е, ада зи кьилиз мусибатдин фикир гъана. Зи дидедикай.

– Ви дидедикай? Ви ахварихъ галаз адан вуч алакъа ава?

– Ава, ава, гъа ахвари тестикъарна.

– Вуч тестикъарна?

– Суалар гумир заз, на анжах яб акала, ахпа вунни гъавурда акъада. – Рагъимата ахвар ахъайиз гатIунна. Гъикъван ксун давамариз кIанзавайтIани, Саидин папан ахварихъ яб акалуниз мажбур хъана. – Яб гузвани на? Яб це. Рагъ авай югъ я. Элкъвена багълар, салар я. НуькIвери, цIив-цIивдал илигна, кьилел лув гузва. Чун никIе ава, картуфар хкудиз. И кардал мадни инсанар машгъул я. Абуруз аялри куьмек гузва, катиз-калтугзаватIани, картуфарни кIватIзава аялри. Пара хъсан картуфар я. Яру рангунин, яргъивал квай, цIалцIам. Пуд фур хкуднамазди ведро ацIузва. Нубатдин сеферда чичIер кьуна ялайла, чичIерихъ картуфар ваъ, иландин шарагар галай. Гъа и арада инал зи диде акъатзава. Ада перцелди иландин шарагар рекъизва. Сад абурукай катзава, акI катзава хьи, гуьгъуьна пехьи кицI гъатнавайди хъиз. Дидеди гъарайзава: «Рагъимат-т, калтуг, йикъ ам, йикъ». Гъа и гъарайдал зун ахварикай кватна.

– Дугъриданни, алапатдин ахвар я, хийирдиз хъурай, – лагъана Саидина. – Аквада хьи ахварарни.

– Хийир Аллагъди гурай. И ахвари зи рикIел заз ван хъайи ва дидедихъ галаз алакълу агъвалат хкана.

– Вуч агъвалат?

– Яб акала. Зун гъвечIиди тир. Дидени къуншидал алай паб са вуч ятIани патал къл-макъалдиз акъатна. Вазни чизва, хуьруьн дишегълийри пис-пис кьаргъишарда. Абуруни сада-садаз талгъузвай гафар авачир. Къуншидин папа «вун инсан яни, авай са хва кьейи кафир, малкамут» лагъайла, дидедиз жаваб гудай гаф амуькначир. Диде «вун иблисрин иблис я» лагъана, кIвализ хтанай.

Къуншидин гафари заз хъел гъанай. Дидедиз са хва авачир эхир. Къве хвани къве руш авай. Вучиз ада ахътин къванер хътин гафар дидедал гьалчнай? Вучиз дидеди алчах гафар лагъай ягъсуз дишегълидин чин янач? Са шумуд югъ хъана зун хъиле аваз, къуншидин папан гафар бейнидай акъат тийиз. Эхир за дидедивай хабар кьуна. «А-а кицI хуй вичикай, хъел атайла лагъай

къундармаяр я» лагъана дидеди. Амма зун алат тийиз акурла, ада заз ихътин къиса ахъайна.

– Чан бала, чун фашистри цІай кутур дяведин ялавра гъатайбур я. Заз маса хзан, гъуъл ва бицІек хвани авай. Дяведив эгечІай къве вацралай зи гъуъл фронтдиз фена. Анай хквезвайбур анжах туькъуъл хабарар тир. Са йисалай хъиз завни агакъна чІулав тел. Гъуъл телеф хъана. Зун хва гваз амукъна. За фермадал дояркавиле кІвалахзавай. Ам хуьруьвай къве километрдин яргъа, вацІун а пата авай. Экуьнахъ фад хвани гваз физ, нянихъ кІвализ хквезвай. Дагъда гъаваяр фад дегиш жада. Са юкъуз дагълара хар галаз юргъ къвана. ВацІуз еке сел атана. За фикирна, няналди вацІ къери жада. ТуькІвей хътин улам жагъурна, хвани кІулаз яна, зун вацІуз гъахъна. Яваш-яваш юкъвал къван агакъна зун, ахпа лекъвез аватна, кІвачер хкатна, ярх хъана ва чун вацІук акатна. Элкъвез-элкъвез тухвана чун вацІу. Са арада къилихъ къван, къил къванцихъ галукънани чидач, са шумуд легъзеда зун залай фена. Жув жувал хтайла за гъиссна хъи, кІула хва амач. Гъинай атай къуват ятІа чидач, за къер галай патахъ чабалмишна. ВацІукай хкечІна, хчин гъарайдиз чукурна. Рагъул ятарин арадай заз хва ахкунач. И патахъ, а патахъ килигиз хейлин чкадиз фена. Амма хва цІрана хъи, цІрана. Жемьтдиз хабарна. Пакад йикъан экуьнахъ къунши хуьруьн къеряй гъат хъувуна. Къванери, ятари гатана са гъални аламачир якІун кІус. А дерт къени рикІяй акъатзамайди туш, чан бала. Ингъе къунши хътин бязи алчахри гъа вахтунда «за хва вацІув вугайди я» лугъудай ванер-сесерни акъуднай. Ваъ, чан бала. Жуван рикІин кІусуниз ахътин инад къадай диде жадайди туш. Ахпа, геж хъиз, зун ви дахди вахчуна. Заз мад гъуьлуз хъфиз кІанзавайди тушир. Ви дах Къудрат дяве куьтягъ хъайи вад йисалай хтанай. Адан хзан кашақди терг хъанвай. Ада зун вичихъ агъурна, чан руш, чна санал хзан арадал гъана ва чаз куьн хътин вафалу веледарни хъана.

– Дяведин йисар пара четинбур хъайиди я, чан ширин. Инсанрин къилерални татай дуьшуьшар авайди туш. Ви дидедин къилел атай бедбахтвал мадни заланди, туькъуьлди я. Адаз гена аферин къвезва, цІийи хизан кутур, куьн хътин рушариз, рухвайриз уьмуьр гайи.

– Ваъ, Саидин, вун гъавурда гъатнач, зи дидедин хиве гунагъ ава. Ада вичин хва хвенач, къутармишнач. Гъавилияй къе Аллагъди заз жаза гузва. Лугъузва эхир, диде-бубайрин гунагърай къвезмай несилривни жаваб гуз тазвайди я.

– Кис акван садра, на вуч лугъузва эхир? – хъел атана Саидиназ. – Гунагъар вучтинбур я? Адак гунагъ квайтІа, адаз сагълам къуд аял жадачир.

– За ваз лугъузвайди вуч я, дидедин гунагъдай зун зи балайрикай магърумзава. Зун-н-н!

– Секин хъухъ, жуван мефтІерни чІуру фикиррикай азад ая. Ксус. Завни ахвар гице, – Саидин цахъ элкъвена, яргъандик экечІна.

–Ксус, ксус, амма зун гъахъ я.

– Вибур махар я, Рагъимат. Ксус, ихтилат чна экуьнахъ давамарда.

– Туш махар, туш, – дишегъли шехъиз гатІунна. – Зи фикир гъакъикъат тирди заз акур ахварини тестикъарзава.

Саидин гъавурда гъатна, исятда Рагъиматахъ галаз гъуьжетун гъакІан кар я. Адан къиле авай тапан фикир акъудиз алахъунни, пишидаз япал гъарайунни са гафар я. Саидин кисна ва пІузаррикай «ви лам дишиди хъуй» лагъана, къарагъна ва гъаятдиз эвичІна. Ана къекъвена, къекъвена кІвализ хъфена. Паб ахварик квай. Ада заландиз нефес къачузвай ва арабир ам рахазвай. Итимди

дикъет гана, амма са куьнинни гъавурда гъатнач. Ам ван-сес акъуд тавуна месик экечІна.

Папанни гъуьлуьн арада йифен ихтилатар хъайидалай гуьгъуьниз пуд варз алатайла, Рагъимата хва хана. Цийи йис алуькдалди гъафтени зур амай. Духтуррин ва Рагъиматан вичин гъисабрайни, аял январдин сифтегъан гъафтеда дуьньядиз атун лазим тир. Чидач, вахт дуьз эцигначни, я тахъайтІа, бицІеказ дидедин руфуна къарай атаначни, ада вичикай лап вири бедендиз тІал акъуддайвал хабар гана. Рагъиматай гъатта тІалдик цІугъ фена. Ада гъасятда руфунин кІанер кюна ва ам стулдал ацукъна. Саидин кІвалахдал алай. Гила вучда? – къалабулук акатнавай дишегълиди вичиз суал гана. Ада тІал алатда лагъана фикирна. Са арадила, дугъриданни, тІал секин хъана. Амма са шумуд декъикъани алатнач, руфунин кІанериз мадни пис тІал яна. Дишегъли са гужуналди къарагъна, цал къаз-къаз кюншидин кІвализ фена. Адан кІвале телефон авай. Кюншиди гъасятда «тади куьмекдиз» зенг авуна. Больницадиз тухвай гъа йикъан нянихъ Рагъиматаз хва хъана.

Нубатдин бицІекди серин, къайи кІвализ чим, инсанрин рикІериз шадвал хкана. Амма и хъсанвилер мусалди давам жедатІа малум тушир. Чинай разивилин, умудлувилин рангар аквазвайтІани, Гъалиматан, Саидинан, Рагъиматан рикІер цацарал алай.

Идалай гъейри, хцел эцигнавай тІварцІини хзанда къал туна, ам кве патал пайна. Рагъимат йикъни кыникъ лугъуз вичин фикирдилай элячІзавачир. Ам хцел мад Тилиб тІвар эхцигуниз кьетІивилелди акси тир. Ада бицІекал, чидач гъинай ван хъайиди ятІа, Анзор тІвар эцигна. Папа, гъикъван кІаниди тиртІани, вичин хивез ихътин важиблу везифа къачурла, Саидиназ хъел ата-на. Ада папаз са куьтІни авунач, амма ЗАГС-дай шагъадатнама къачудайла, ана хчин тІвар Тилиб кхъиз туна. Гъа инлай аялдал кве тІварни акъалтна. Гъалиматазни Саидиназ – Тилиб, Рагъиматаз – Анзор.

Диде начагъ хъайила, Саидин хзанни галаз хуьруьз хъфена. И месэладини итимдин кылиз тІал акъудна. Рагъимат кве кІвачни са чапатІда туна, «зун хуьруьз хкведайди туш» лугъуз акъвазна. Вучда, гужуналди жедай кар тушир. Гъавилай Саидина папаз секиндиз малумарна:

– Акъваз, ширинди. Белки, вун дуьз фикирдал ала, амма залай начагъ диде хуьре текдиз таз алакъдач. Закай хъел къвемир.

– Заз хъел къвеча, чан Саидин. Вучиз вуна за лагъайвал ийизвач? Диде иниз гъваш ман.

– ГъикІ хкида? Адаз вичин кІвал-югъ гадриз дакІанзавайла, шегъердин деб аквадай вилер авачирла. Бесрай, гъикъван чна сивериз къай гайитІани, гъакъикъат сад я, диде иниз, кирида кюнвай са нин ятІани кумадиз хкведач. Я за ам хуьре, кас авачирди хъиз, текдизни тадач. Зун хъфида, фикир дегиш хъайитІа, рехъ ваз чизва, я заз хабар ая.

Рагъимата кве вацра эхна, мад алакънач. Ам балани гваз хтана ва вичин авайни авачир садаз вафалувилин, кІанивилин гафар эзберна:

– Гъил къачу, ширинди, вун галачир са югъни заз уьмуьрдай туш. Вун и дуьньядал зи вири я. Бахтни, шадвални, вилерин нурни, дерт-гъамни, гележегдин умудни. ИкІ тирди заз вун къвалав гвачир йикъара мадни тестикъ хъана. Анжах баладин дердини кюнвай зи терсвилелай гъил къачу.

Саидина ихътин ажайиб, гъейранвалдай ва пара хуш хиве къунрал са гафни алава хъувунач, анжах рикъиз чимиди, ширинди вичив агудна ва арабир терс амалар акъатзавай багъри касдиз къанивилин темен гана.

Хуъруън яшайиш къайдадик ахкатзавай. Диде сагъ хъхъанвай. Ада, гъа виликдай хъиз, хзандин майишатдиз регъбервал гузвай. Гъалиматан алахъунар себеб яз суфрадал гъамиша хъран фуни, хсуни некъедин продуктарни, какаярни, майварни, емишарни жезвай. Герек вахтунда вечрен, данадин якни. Чеб патал ихътин асайишвал тешкилзавай дидедай хвани свас рази тир. Саидина гъар мумкинвиликай менфят къачуз дидедиз куъмекзавай. Тахъайтла, ам михъиз къекъерай акъатдай.

Рагъиматаз пис свас я лугъуз жедачир. Адаз къвалин-къан гъар са кар тамариз чизвай. Темпел, мацлахай, къайгъусуз амаларни квачир адак. Амма эхиримжи вахтара ада вич майишатдин краривай къерех ийизвай. Къаридиз и дегишвал аквазвай, амма ада винел акъудзавачир. Я хъизни арза ийизвачир. Сусан дегишвал, дерт, къайгъу нихъ галаз алакъалу ятла Гъалиматаз хъсандиз чизвай. Хтул Пилибахъ галаз. Ада вичин Анзорчик какадин къеневай къиб хъиз хуъзвай. Гъилияй ахъай, чилел эциг тийиз, масадал ихтибар тийиз. Гъа и кар патал Саидин папахъ галаз мукъвал-мукъвал чуъруъкриз акъатзавай.

– Я руш, акъ жедайди туш, – лугъудай Саидина, – ам лабораториядин пробиркада авай микроб туш. Аял, «зиди, зиди я» лугъуз, масдав вугун тийизвай нини туш, чан алай адетдин аял я. Ам тлебии шартлара хуън, члехи авун лазим я. Чи хъин беден лигимарна къанзавайди я. Ваз къанз чаз ам такъан туш эхир.

– Зак, зи Анзорчикак къамир, минетзава за. Заз чизва ам гъикъ лигимардатла, хуъдатла. Квез зун мад и малаик хътин шириндакай магърумиз къанзавани?

– Я руш, абур вуч гафар я на лугъузвайбур? Види хъиз, ам зи малаикни я. Вун адакай магърумиз зун ахмакъ, душман яни? На духтурди, пешекарди лагъай гафар вучиз рикъелай ракъурзава? Аялдиз адетдин шартлара члехи жедай мумкинвал яратмишна къанда. Бес на вуч ийизва?

– За лап дуъз къвалахзава. Абуруз чизвай са затли авайди туш. На лугъудай пешекарар тиртла, чи пуд бицлек къе чи патав жедай. Зи къил тлармир, вач, жуван крарал машгуъл хъухъ, – хъел кваз я къвалай экъечидай Рагъимат, я гъуълуз рактар къалурдай. Я шехъдай амалардай.

Анзорчикан зур йис жезвай. Адак аялриз хас куълъу хътин хумаярни акатзавай. Руфун тла хуън. Бедендиз тварар акъатун... Абур гъа пайда хъайивал, сад-вад къалай квахъни хъийидай. Ихътин йикъара Рагъимата хва садални ихтибардацир. Югъди-йифди гъам гваз жедай. Духтурри лагъанай, эгер пуд йисаз акъатдалди зат-мат тахъайтла, аял сагъ яз амукъда. Неинки Рагъимата, гъакъ Саидинани гъар са алатай йикъаз шукур гъизвай ва бала мадни сагъдиз хуън Аллагъдивай тлалабзавай.

Анзор пуд йисавни агакъна. Рагъимата, къве-къве йис арадаваз адаз вахарни багъишна. Анзорав къадай надир тварарни эцигна – Азора ва Азиза. Вад йисаз акъатайла Анзор пис начагъ хъана. Хзанди фикирна, куътягъ, мад чулава цифери къуна цавар. И хвани гъилияй акъатда. Хуъруън члехи-гъвечли талгъана азарлуьриз гъар жуъредин куъмекар гузвай Саидиназ мад кичле хъана. Яхцур градусдив къведалди авай ифинар алат тийиз са шумуд югъ хъана. Хва къутармишиз тахъайтла, мад беябур жеда. Гена Аллагъдиз шукур, къве гъафтеда тади гайи, мум хъиз црай аял сагъ хъхъана. Яваш-яваш якла-чларчлени гъат хъувуна. Амма къве вацралай Саидинан диде рагъметдиз фена. Йисан къене яс

чІугуна хзанди. Зегьметрин, кашарин, азиятрин юкьвай экъечІай дишегьлиди садни инжиклу авунач. Ам, гьикъван кІевера гьатнатІани, уьмуьрдилайни, веледрилайни, сусалайни, хтулрилайни, кьуншийрилайни рази яз агьа дуй-ньядиз хьфена. КІвалинбуруз диде, баде кьакьатун пара гьайиф хьана.

Уьмуьрдин кьетІенвал ам я хьи, хьсанвилихь элкьвейла, экуьнахь гумрагьдиз кьарагьдайла, бейни ва беден дердийрик акІаж тахьанвайла, рикІе сувар, вилера нур авайла, хьуьрезвайла кІеве гьатай вахтар, хьайи пашманвилер, зайифвилер рикІел хкведач. Саидинан хзандикайни гьа икІ лугьуз жедай. Абуруз шадвал, уьмуьрдал кьарувал, руьгьдин секинвал гузвайди аялар тир. ГьечІибур чІехи жезвай. КІвалин кьени, хьуьтуьл гьава, сиришта, асайиш арадал гьизвайбур аялар тир. РикІиз чимибур, аллабур, гагь-гагь женжелбур, кстахбур, хьилецар, шедайбур...

Вуч лагьайтІани, уьмуьр пайгардик акатнавай, яшайиш, агьвал хейлин хьсан хьанвай. Наразивалдай са себебни авачир. Анжах Саидинан кефи чІурзавай са кар авай. Рагьимата Тіилиб-Анзор кстахдиз вердишарзавай. Хцин игьтияжар гьамиша сад лагьай чкадал эцигзавай. Адан тІалабунар, истемешунар хзанда кьайдадиз элкьвенвай. Вичиз кІандайвал тахьайтІа, кІвалерал, гьаятрални кваз шелдин ван акьулддай.

Ихьтин гьалар акур гьа сифте йикъалай итим паб гьавурда тваз алахьна, амма Рагьимат и месэладай вичин фикирдал, ракъ хьиз, кІеви тир. Нубатдин сеферда Анзора кІвале гьарай-эвер турла, Саидинан сабурдин дарвазар ачух хьана. Аялар гьаятдиз фена, кьилди кІвале амукьайла, Саидина паб, хьилелди стулдал ацукьарна ва суалдин ишарадалди вичиз килигзавай папаз сес хкажна, малумарна:

– Я руш-ш, на вучзава эхир? Ваз чи хцикай вуч ийиз кІанзава? Вич-вичиз бегенмиш, кьайгьусуз абдал? АватІа са зун ава лугьуз кьекьвезвай мацІахай? Са куьнизни еремиш тежер явакьан?

– Абур вуч гафар я на зи Анзорчиказ лугьузвайбур? Адакай за кьегьал хва ийизва. ВикІегь, гьар са кар вичиз кІандайвал истемешдай.

– Кьегьал хва? Исятда ада вавай, завай истемешзава, пака ада нивай истемешда? Ам на кстахарнава, кьилелни кваз ацукьарнава. Бесрай! Вун муаллим, педагог я эхир.

– Эхь, зун педагогни я, психологни я. Гьавиляй заз чизва аялар гьикІ тербияламишдатІа. Аданбур кстахвилер туш, аялвилин женжелвилер я.

– Я руш-ш, кье аял ятІа, пака адакай итим жеда. И жуьреда вердишарнавай хциз пакани, вичин хзан хьайилани, чавай кІан жеда. Адан истемешунрихьни тум-кьил амукьдач. Ахпа на гьинай гьида, адан тух тежезвай руфун квелди ацІурда? Бесрай! Вуна чиз-чиз чи рушариз чпин стха дакІанарзава.

– Вуч? Стха дакІанарзава? Абурукай гьакъван фагьум-фикирдайбур хьанвани?

– Во-во, аквазвани, на ви ягьалмишвал хиве кьуна. Вири кІанивал, фикир хциз гуз, вуна чи цуьквер хьтин балаяр кьулухь жергедиз янава. Гьатта абурухь зигьин авайдални шаклувалзава.

– За? За абуруз тІимил ийизвани? Зун абурухь гелкьвезвачни?

– Гелкьвезва, масанди, амма хва садлагьай чкадал алайди абуру кьатІанва. Рушари са затІ тІалабайла, на абур гьасятда чкадал ацукьарзава, Анзорчиказ лагьайтІа, башуьсте. ИкІ дуьз туш, зи рикІ алайди.

– Ахьтин кьундармаяр зал илитІмир, чан Саидин. Заз вири балаяр сад хьиз

я. Вун кѐе зал вуч лугъуз гъавалат хъанвайди я? АкI хъайила, ваз Анзорчика-лай рушар кIанзава ман?

– Вуна сивяй акъудзавай гафариз фикир къванни гузвани? За вуна хъиз чи балайрин арада тафават твазвач. За ваз вуна чи хва кстах-масандаз элкъуър-мир лугъузва. Адан уьмуър чIурмир лугъузва. Пака чи зегъметар бадгъавая фейитIа, вун гъайифар чIугваз, тIуб сарара къуна, амукъдайвал хъана акуна кIанзавач заз.

– Жедач акI, – итимдин гафарик къел квайди гъиссай дишегълидиз вичин хцихъ авай аргухан кIанивилин гъерекатар хиве къаз къимиш атанач. Ада хъел кваз вич гъахъ тирди винел акъудна. – адакай халис къегъал жеда. Чи далу, панагъ жеда. Аквада хъи, – Рагъимат чиник серинвал кваз кIвалай экъечIна. РакIара амаз ада алава хъувуна:– Мад ви къундармаяр эзбериз зи кефиар чIурмир.

– Зибуру къундармаяр хъана ман ваз? – ван хкаж хъувуна Саидина ва ахпа вич-вичив рахана. – Вун акъуллу дишегъли я эхир, вучиз гъахълу гафарин гъавурда акъазвач? Кефиниз хуш гъи кар хъайитIани къилиз акъудиз вердиш жезвай хци пака мадни ви, зи иви фтIинда хъи. Ваъ. Ваъ, икI туна виже къведач. Са серенжем къабулна кIанда, тахъайтIа, хцикай япалух, абдал жеда, – къетIна Саидина, амма чараяр гъихътинбуру къабулдатIа, гъеле бейнидиз атанвачир.

Сад-садаз ухшар йикъар йифери, гъафтеяр варцари, варцар йисари гъисабиз, тарихдиз ракъурзавай. Саидинан хзанда виле акъадай хътин дегишвилер авачир. Къведни кIвалахал физвай. Аялри школада кIелзавай. Рушариз аферин къвезвай. Азоради, Азизади диде-бубадин рикIер шадарзавай. Абуру хъсандиз кIелзавай, кIвалин крар тамамарзавай, дидедиз гъар жуьре куьмекар гузвай. Анжах стахдихъ галаз абур къиле физвачир. ДатIана кишIерни кацер хъиз авай. Анзор чIехиди я лугъуз, вахар вичин къаравушриз элкъуъриз алахънавай. Вахари стхадин буйругъар къилиз акъудзавайтIани, адаз кIани жуьреда муьтIуьгъвал къалурзавачир. ГъвечIи тиртIани, къведакни терсвал квай. Стхадихъ галаз гуьжетдай, кикIидай, бязи вахтара хъел хъана, адахъ галаз рахунни хъийидачир.

Гъелбетда, диде-бубадиз балайрин арада авай нахуш, векъи алакъайрикай хабар авай, амма абурун меслятрихъ, буйругърихъ, къетIи къадагъайрихъ нетижа жезвачир. Вахтуналди меслят хъхъай хъиз аквадай, ахпа мад хвани рушар гъа чпин къацIа гъахъ хъийидай. Гъа икI физвай йикъар, гъафтеяр, варцар...

МУРДАР МАКЪАМ

Уьлкведин къилиз атай цIийи ксари США-дин ва РагъакIидай патан нуфузлу государствойрин куьмекни галаз дуьньядин зурба ва чIехи вилайтрикай сад тир Советрин Союз чукIурна, Союздин республикайри чпин аслу туширвиликай, къилдин гъукуматар тирвиликай малумарна. Россиядин къил къур хаинри, душманри уьлкведин вири девлетар, карханаяр, майишатар, тIебиатдин ресурсар гъа чеб хътин къачагърив, душманрив, алчахрив тарашиз туна. Акваз-акваз зегъметчи халкъар кIеве гъатна. Заводар, фабрикаяр, совхозар, банкар, идараяр гъилера гъатайбуру анра кIвалахар акъвазарна, миллионралди инсанар куьчейра туна, бейкарриз элкъуърна. Икъван гагъда садани ишлемиш тийизвай цIийи «ваучер, биржа, инвестиция, приватизация, акция, акционер...» гафарин чалмадик акатна. Агъалияр ахътин чкадал атана

хьи, гьар сад вичин, хизандин кьил хуьдай мумкинвилер жагъуриз алахъна. Муракаб гьалари абурун къанажагъдиз, руьгъдин ивирриз таъсирна.

Саидин вичин вилерихъ агъазвачир. Адаз медпунктуниз къевезвай гьар са хуьруьнви хъсандиз чизвай эхир. Абурун бинеярни, гьар са тухумдин къетIенвилерни, лайихлувилерни, зайифвилерни, синихарни. Хуьре гьар сада къунвай чкани, жемьатдин патай низ гьихьтин кьимет, гьуьрмет аватIани. Гила Саидинан тажубвилихъ къадар амачир. Инсанар акваз-акваз дегиш жезвай, еке татугайвални ам тир хьи, абурук чIуру хесетар, амалар акатзавай. Хуьруьнвиар, виликан ислягъ, мергьяматлу, зегьметчи инсанар азгъунриз, чакълариз, жанавурриз, иланриз элкъвезвай. На лугъуди, абуруз суьгъуьрчиди михьиз бейни дегишардай, къанажагъ чIурдай, инсанвилин шикил вагъшидиз элкъуьрдай рапар янава, векъер-къалар ганва.

Стхаяр, къуншияр, виликан кIвалахдин юлдашар, танишар сад-садаз акси экъечIзавай, хсуси кар тукIуьрун, са гъапавай гьуьруьн иеси хьун, вич аслу касдин регьимвелик акатун патал намусни, итимвални маса гузвай. Гьахъвал-нагъахъвал, закон-къайдасузвал лугъузвачир. Анжах вичиз хъсанвал хьурай, амайбур чпиз барбатI, терг хъайитIани къайгъу авач. Гъа икI фикирзавай, яшамиш жезвай инсанар артухвилихъ язавай.

Саидин гъавурда акъазвай, колхозчияр, совхоздин рабочияр, карханайрин фялеяр, са бязи идарайрин къуллугъчияр чеб-чпин ихтиярда гъатнавай, вад манат къазанмишдай чкани жагъизвачир. Амма им намус маса гудай сеbeb тушир. Инсанар кIевера гъатзавайди я, анрай итимвилелди экъечIнани кIанда эхир. Аквазвайвал, виридалай алакъввачир. Медпунктуниз къевезвай бязи ксариз и дегишвилерикай ихтилат авурла, абуру пехилвилелди лугъудай: «Ваз вуч ава, вунни, пабни кIвалахрик ква, гьар вацра кIвализ мажиб хутахзава. Чун хьиз авач хьи, вад кепекдин тIвар къурлани цавуз килигзавай. Анайни къведайди авач».

Эхъ, Саидинан хзандин гьал пис тушир. Мажибар гун ярггал вегъезвайтIани, гьиле-тупIа экъуьрдай, кIвалин дердияр тукIуьрдай кепекар гъамиша жибинда жезвай. Гъа кепекар сеbeb яз хзанда чуьруькдин гьаларни арадал атана. Са нянихъ кIвалахдилаь хтайла, гьилер чуьхвена суфрадихъ ацукъиз кIанзавай итим, Рагъимата къуна, ксудай кIвализ тухвана.

– Я руш, вахъ вуч хъанва? Садра заз тIуьн це, а кIвалахар – ахпа...

– Я ахпани, я пакани аквач ваз. Идан рикIевайбур аку гъа-а. На заз лагъ, на пул гьинизна?

– Пул? Вучтин пул?

– И чи кассадавай пул. На нив вугана? Заз хабар авачиз къачур затI-матI авани?

– За анай къачур са кепекни авайди туш, чан. Мус за ваз хабар авачиз пул харж авурди я?

– Туш, чизва, белки, фикирдай акъатнатIа?

– Ваъ, я руш-ш. ГъикI хъанва, кимизвани ви кассадин дебит-кредит?

– Зарафатармир закай, вад агъзур бес жезвач. Вун туш, зун туш, мегер аялар я жал? За абурувай гъеле хабар къунвайди туш.

– Дуьз кар авуна на. Белки, руш, вун ягълмиш хъана гъа.

– Ваъ, я Саидин. Хуьруьз гьуьрер хканвай. Заз къве чувал къачуз кIанзавай. Киседай пул акъудайла, чарар тIимил хъанвайди акуна. Гъисабна, мад са шумудра гъисабна, вад агъзур кими я.

– Гъуър къчунани?
– Эхъ, къчуна. Лемрен рухвайри мад къиметар хкажнава. Инсанрихъ са кап фу къачудай мумкинвал авач, ибуру лагъайтІа, къиметар гъа хкажзава, хкажзава. Тух тежедай аждагъанар. Идан эхир авайди тушни, я Саидин?
– Гъар са кардихъ вичин эхир авайди я. И крарни акваз-такваз алатда. Вуна бурж вугай кас-мас хъанани?
– Ваъ е-е.
– Бес гъикІ хъурай? Ни къачурай? Маса кас тиртІа, ада вири пул чуънуьхдай. АкІ хъайила, чи аялар-р-р.
– На гъабурал вегъезвани?
– Бес вуж хъуй? На харжнач, за къачунач. Хабар къуна кІанда. Белки, игъгияж хъана жеди.
– Хъурай ятІа. Хуърек тІуърдалай гуъгъуьниз.
Тилиб кІвале авачир. Хзанди нянинбурни авуна, амма хва ахкъатнач. Саидина къугъунрив эгечІнавай рушариз эверна. Абурун арада ихътин ихтилат къиле фена.
– Чан балаяр, чаз чир хъана кІанзавай са кар ава, гъавилай куъ куъмек герекзава.
– Чна куъмек гуда, дах, – шаддиз жаваб гана Азоради.
– Чун авачирла атай кас-мас хъанани? Куъне къуншийрив вугай затІ-матІ авани?
– Ваъ, дах, – къве вахани санал жаваб гана.
– РикІел хкваш, балаяр, – хъуьтуьлдиз рахана Рагъимат. – Белки, чи мукъвабур, танишар атана са вуч ятІани кІанз ва я бурж тІалабиз.
– Ваъ, ваъ, йаъ, чаз атана акур касни авач.
– Атайди вуч тир, – куълуь тупунив къугъвазвай Азиза вахаз килигна.
– Вуж, вуж тир? – гъасятда Азиза вичив агудна Рагъимата.
– Зи классда кІелзавай Самая, – рахана Азора. – Адаз ктаб герекзавай.
– Так, так, – ван акъудна Саидина. – Ам кІвализ атанани?
– Ваъ е-е, я дах, куъчедал акъвазайди я. Ктаб къачуна, хъфена ам.
– Ну да, ну да, – пІузаррикай рахана дах. Мад атай кас хъанач, яни?
– Чаз акваз мад садни атанач.
– АкІ ятІа, гила лагъ, куъне киседай пул къачунани? – дах дикъетдивди рушариз килигна.
– Ваъ, я дах, – къве вахани къетІивилелди жаваб гана. – Чна пулуникай вучзава къван. Пул герекди Анзор я, – вахаризни стхадин и тІвар хуш тир ва абуру адаз садрани Тилиб лугъудачир.
– Анзор? – Рагъимат гъасятда къудгана.
– Эхъ, ада киседай пул къачудайла чаз акуна. Ада чаз кичІеярни гана. Квез лагъайтІа, гатада лагъана, – шикаятна Азизади.
– Жеч, я бала, – Саидина къве рушни къужахламишна. – Стхади квез гъахътин гъилагъар къуна?
– Эхъ, чан дах.
– Куъне табзавач хъи? – Рагъиматаз чуънуьхгумбатІ вичин рикІ алай хва хъун хъсан акунач.
– Ваъ, – лагъана Азоради.
– Хъсан я, чан балаяр, вач, гила куъ къугъунар давамара, – Саидина рушар чпин кІвализ рекъе туна. – Чи хъиз пул харждай дердияр ава, къари.

– Вуч дердияр жеда адаз, за герек гъар са затІ къачузвайла. Ада ахътин кар ийидач.

– Хъсан я, къари, хтайла чна адавай хабар къада. Анжах вун секин хъухъ.

– Зун секин я, амма вун гъасятда рушарихъ агъуна. Абуру табзавачтІа вуч чиде ваз? Абуру датІана чпин стхадихъ галаз бягъсина авайбур я.

– Бягъсина твазвайди вуж я? Анзор, Анзорчик эзбериз кІвале жезвайди гъа и гафарин ван я. Адалай гъейри ина аялар авачир хъиз.

– Вун гъамиша рушарин терефдал ала, ваз хва такІанзава...

– Бес кван садра. Лугъузвай ихтилатдиз килиг гъа. Хва такІанзава. Ви кьил элкъвенвани?

– Зи кьил гъамиша чкадал алайди я.

– АкІ ятІа буш, кІамаш гафар сивяй акъудмир. Нянин сятдин кІуьд жезва, ваз чизвани ви Анзорчик гъина аватІа?

– Куьчедава ман.

– Вучиз куьчеда? Вучиз ам тарсар кІелиз столдихъ галач?

– Гъан, бес я, зиди хъиз, ам ви хвани я, кутур жуван контролдик, – хъел атанвай дишегъли цІун кІвализ гъахъна.

Тилиб сятдин цІудалай алатайла хтана. «Икъван гагъда вун гъинавай?» суалдиз «дустарин патав гвай» лагъана гададиз ксуз хъфиз кІанзавай. Амма Саидина ам акъвазарна ва пулуникай ихтилат кудна. Тилиба хиве къунач. Саидин рушар ахварай акъудуниз мажбур хъана. Абуру стхади киседай пулар къачур йикъарни, чІавни гъибур тиртІа лагъана. Тилибаз чара амукънач. Ада пул дустарихъ галаз тІуьн-хъун тешкилун патал къачурди я лагъана. Саидин, гъелбетда, и багънадихъ агъунач, ада хцел кІеви гуьзчивал тухун къетІна. Дидеди хциз вичин къайдада тугъметна.

– Мад ахътин шандакъар, амалар хъийимир, чан хва. Кепек-затІ герек атайла, заз лагъ.

Са юкъуз медпунктуниз совхоздин виликан бригадир Гъазерали атана. Ам хуьруьн майишатдин хел хъсандиз чидай, чилин къадир авай, хуьруьнвийриз меслятдалди, кардалди куьмекар гузвай инсан, пешекар тир. Совхоз тахъай мисал авурла, ада кьилин фикир хсуси майишатдиз гана. Адахъ хъсан багъ авай. Идалай гъейри ада уьндуьшкаярни хуьзвай ва маса гузвай. Вичелай ругуд-ирид йисан чІехи тиртІани, Саидинанни адан арада дуствилин алакъаяр авай. Дуст акурла, духтур шад хъана. Хуьруьнвийри Саидинахъ галаз «духтур» лугъуз рафтарвалзавай.

– Ша, ша дуст, вун инриз тек-бир акъатзавайди я. Лагъ ви дерди-бала, исятда дарман ийида за ваз.

– Заз къе са дарманни герек авач, духтур. Амма зи дерди маса куьмек, дарман герек жезвайди я.

– Я дуст, вун тІебиатдин арифдар я, ваз хъсандиз малумни я, гъар са азардиз талукъ дарманни авайди я. Лагъ кван, вуч месэла ятІа вун зи патав гъанвайди.

– Месэла, месэла-а, – Гъазералидин ял къуна, ахпа ада давамарна. – Месэла чи пацанрихъ галаз алакъалуди я. Къве югъ вилик йифиз зи вад уьндуьшка чуьнуьхна. За садазни хабарнач, амма угърияр чириз алахъна. Чи хуьруьн къерехда авай иесуз кІвалера заз чи жаванар кІватІ жезвайди акунвай. За фикирнай, абуру ана спортдал машгъул жезва. Уьндуьшкаяр квахъайла, гъабурал зи шак фена. Ахтармишайла, кІвалерин далудихъ экъечІнавай рагъвара уьндуьшкайрин, лапагрин кьилер, кІвачер, кІарабар акуна. Хуьруьнвийрин

лапагрик акатнавайбурни гъабур я, Гъайдаран, Алифендидин, Мансуран, Тагъидин, Шамилан куъчебасанар. Гила вучдатIа чизвач.

Саидинав хуъре къачагъвилер ийизвайдакай ванер агакънавай, амма абур са япай физ, маса япай акъатзавай. Гила, дустунин гафарихъ яб акалай ам къудгунна.

– ГъикI вучдатIа чизвач. Участковийдиз лагъ, райондин милициядизни зенг ая. Хуъруьнвийрин гъазур-гъалалдал темягъ физвайбурун гъилер куъруь ийидайвал.

– Ам вун гъахъ я, гъелбетда. Зун хабар ийизни гъазур хъанвай. Амма са делилди зун акъвазарна. Абурук ви хвани ква.

– Зи хва? Пилиб-б?

– Эхъ, духтур, ви хва.

– Жеч эхир.

– Валлагъ ква, тахъанайтIа, за угърияр жемятдин вилик беябурдай. Ми-лициядизни эвердай.

– Да, юлдаш бригадир, ви хабарди зун кIеве туна, я заз анай экъечIдай уламни малум туш. Амма зи, хзандин гъуърмет хвена, зи патав атун, зун хабардар авун ви патай еке итимвал я. Гъа са вахтунда угърийрив жаза агакъар тавунани жедач. ТахъайтIа, абуру мадни чIуру тахсиркарвилериз къил яда.

– На дуъз лугъузва, духтур. Вун гъахъ я, са гъихътин ятIани серенжем къабулун чарасуз я. Амма гъихътин? – Къведни фикирдик акатна.

– Заз чиз, абуруз тарс гудай са рехъ ава. Бубаяр...

– Бубаяр-р?

– Эхъ, чна абурун бубайризни хабарда ва нянихъ абур санал кIватI жезвай магъарадиз фида. Уъндуьшкайрин, лапагрин къилер, кIвачер гъа рагъвара ама хьи?

– Амукъун лазим я, за абурук къгъайди туш.

– Хъсан я. Чна хабарсуз абурун туътуънилай къуна кIанда.

– Жедач. Мансурни Тагъи ваз чизвайди я, хъивегъбегар. Абуру гъасятда чпин рухваяр михъибур я лугъуз хуърел ван акъулдда.

– Абур герекни авач. Муъкуьбур за гъавурда твада ва нянин сятдин муъ-жуьдаз хъиз чун гъанал къведа. Жувни гъазур хъухъ.

– Хъсан я. АкI ятIа, зун хъфида. Гъелелиг.

– Сагърай дуст, им вуна пара вижевай кар авуна.

– Сагърай, духтур, – Гъазерали хъфена.

Саидин къил къве гъиле къуна амукъна. Бейнидиз сад-садалай бетер фикирар къвезвай: «Агъ, къинтурхва! Килиг гъа, къунвай дустар аку. Угърияр, къачагъар. Абуру кIвалаяй пул чуьнуьхизни вердишарна. Агъ, иблис! Алча! Нин тай хъанватIа килиг, – Саидиназ лап пис хъана. – Агъ Рагъимат, на вуч авуна эхир? Зи хва, зи Анзорчик, зи дагъдин лекъ, иер хва лугъуз кстахарна. Багъа-багъа партал низ? Анзорчиказ. Хуърекдик квай мазу як низ? Анзорчи-каз. Хци вуч тIалабайтIани, башуъсте. Эгер за са кар буюрмишайтIа, «къамир адак, ада тарсар кIелрай» лугъудай. «Чи хцелай муаллимри арза ийизва, ада кIелзавач» гафариз гъасятда жаваб гъазур тир: «Къугъурай зи хва, куъчейра рикI аладаррай, тарсарив агакъда ам. За куъмекда». Эхъ, куъмекна. Текъвезвай къиметар ягъиз таз цIуд лагъай класдиз къван акъудна. Ингъе гила тарсар

маса чкада давамарда. Ракьун тваларин арадай цавуз килигиз, – и фикирри итимдин килиз тал акьудна. – Ваъ, ваъ, акьван чкадал гъана кландач. Газералидив уьндушкайрин пул вахкуда. ЧьунуьхгумбатИризни хъсан тарс гуда. Гъа ихътин фикирдал алаз ам угърийрин бубаяр жагъуриз фена.

Газерали виликумаз меслят хъайивал, жаван угърийрин «къеледин» патав атанвай. Ам инсанриз таквадай далдадик квай. Йиф яваш-яваш вичин ихтиярда гъатзавай. Ада садазни хата тежедайвал хуьруьхъ чулав шаршав вегъезвай. Амма и кардиз акси къуватарни авай. КИапЛал-кИапЛал цав къунвай циферикай бушлухар нурлу ийизвай гъетер ва алунгайдин са пад хътин варз хкатзвай. Абур йифен мичИвивилихъ, сугъулвивилихъ галаз гуьжетда авай хътинди тир. Рагъу, мичИ циферни йифен терефдарар хъиз аквазвай. Абур цавун мадни гзаф мулкар къаз, варз михъиз кЛеви ийиз алахъзавай. Амма варз, чМемедин цЛалцАм кВалакI гйлерай акъатдай хъиз, булутрин кИапЛалрикай хкечIзавай ва ада чилел вичин усай нурар хъичирзавай. Куьчейра инал-анал акIурнавай шалманрилай, айванрин килерилай электрикдин лампочкайрини экв гузвай. Хуьр мичИвилилин есирда гъатнава лугъуз жедачир.

Йифен савдада гъатнавай багъманчи аквазвай шикилри шадарзавай ва ада хуьр ксуз гъазур жезвай гъалдал гъейранвалзавай. Гъа са вахтунда итимдин килиз ахмакъ фикир яна. Я зун, и вахтунда ви инал вуч йикъ алайди я? Хуьрекни тIуьна, хуьтуьл дивандал яргъи тахъана. Милициядиз хабарна, къадайвал тавуна чарадан мал чьунуьхзавай йитихар. Къведа лугъузвай и къурумсахрин бубаярни аквазвач. Духтурдилай абур алакъариз хъанач жал? Эгъ-гъ, жуван дустунин хва квачиртIа, а чьунуьхгумбатIар за чпиз къвезвай жазадив агакъариз тадай хъи. Вучда, шулугъчийрик жувандини акатнава. Келлейра самар авай черпелар, чизвач хъи, ахътин алчах крар авуналди пака чпин вири уьмуьр барбатI жедайди. Чеб халис къучийриз, къанлуйриз элкъведайди. Ваъ, ваъ, ихътин кардиз рехъ гана кландач. Вуч лагъайтIани, жаванар, хуьруьнвийрин абдалар я. Саидин духтур гъахъ я, абурун вилик пад къуна кланда, анжах милиционерар галачиз.

КIвачерин ванер атайла, Газерали дикъетлу хъана. Килигна, эхъ, дуст я. Адахъ маса итимарни гала. Багъманчи абурун къаншардиз фена. Явашдиз сада-садаз салам гана. Гъайдаран гъиле яргъи лаш авай.

– Вуч гуьзел йиф тушни, гадаяр! Ихътин чIавуз цавун кланик дустарни галаз ял яна кланзавайди я.

– Эй, духтур, вуна чун и вахтунда иниз йифен гуьзелвеликай романсар лугъуз гъанвайди яни? Къалура кван чаз чи къегъалрин аламатар, – ван къана Шамила.

– Туьнт жемир вун, дуст кас, исятда. Газерали стха, твах кван чун чи жигитрин къеледиз.

– Ша захъ галаз, – гъилин фонар гвай Газерали вилик, къуд итим адан гуьгъуьнаваз фена. Багъманчиди абуруз сифте рагъвариз гадарнавай гъайванрин, къушарин килер, кIвачер, кIарабар, консервийрин ичИи къапар къалурна.

– Ну и что ж, – наразивилелди лагъана Гъайдара. – Са ни ятIани тIуьна, рагъвариз гадарнава. Ваз гъа идалди чибурук тахсир кутаз кланзавани?

– Ваз хъел къемир, Гъайдар стха, и ялгъуз кIвалера йифер акъудзавайбур куь къегъалар я. Масда, хуьрйяй гъана, и рагъвариз чпин амукъаяр гадардач.

– Гъун, хъурай гъаКІ, гъинва бес чи гадаяр?
– Гъа и кІвалера.
– МичІи чкада?
– Ша захъ галаз, – Гъазералиди итимар кІвалерин куьчедихъай акун тийизвай цлахъ тухвана. Перде квай даКІардай къецел усал экв аватзавай. – Килиг. – Итимриз перде агат тавуна амай чІидгърдай чпин рухваяр акуна. Суфрадихъ ацукъна, нез-хъунал машгъул тир. КІваляй музыкадин, манийрин сесерни къвезвай. Саидина къатІана, угърашди магнитофонни иниз гъанва къван. КІваляй адан сес квахъна са шумуд югъ тир. Рушари адаз магнитофон амачирдакай лагъанай, амма Рагъимата и ихтилат квадарнай.
– Гила куьне вуч лугъуда, гъурметлубур?
– Килиг гъа лутуйриз, кефер чІугвазвайвал. Чун ибуруз ризки жагъурдай рекъерихъ къекъез, инай-анай са кІвалах жагъуриз ава, ибуру чпиз ина межлисар кутунва, – хъел кваз рахана совхоздин виликан тракторист Шамил.
– Чехирарни хъвазва гъа кфирри...
– Лагъ гила, юлдашар, чна вуч ийида? – суална Саидина.
– Заз чизва вуч ийидатІа, – рахана икъван гагъда киснавай Алифенди. – Тухвана агъа вацал, гъадак кутаз хкудда, ахпа гатада, гъа яд кІан жедалди. Ягъсузар! Иблисар! Гъар сеферда хабар къурла, «дустарихъ галаз къугъвазвай» лугъуз, гила тамаш, ибур квел машгъул ятІа? Хуъруьнвиар тарашиз чпиз межлисар къурмишзава. Чир хъайитІа, валлагъ, беябур хъана.
– Гатуник абур ква, – лагъана Саидина, – амма чна ахътин кар къуртІа, абур мадни кІвалеривай къакъатда. Баркалла Гъазерали стхадиз, масадбуруз чир тавуна, чаз лагъай. Чна ахътин амал, серенжем къабулна кІанда хъи, абур чеб угъривилин беябурчивилин гъавурда гъатдайвал. Ихътин тахсиркарвилерин эхир къил жаза тирди чир жедайвал.
– Лугъун на хъсан ийизва, духтур, къацак акатай данаяр хътинбуруз и кар ширин хъанва, – гаф кудна Гъайдара, – адакай хкудунни регъят акъваздач.
– Ша, садра абур чун гъикІ къабулдатІа, чпи вуч лугъудатІа килигин, – теклифна Саидина. Къенез гъахъиз кІан хъана, амма раКІар къеняй агалнавай.
– Машаллагъ, гаф авач къейхвайриз, – рахана Шамиль. – Чакай хабар хъайитІа, бажагъат абур раКІар ахъайда. ДаКІардайни физ жедач, решеткаяр ава.
– Къвед лагъай гъавадин даКІарра авач, – лагъана Гъазералиди.
– АкІ ятІа, гурар жагъурна кІанда. – Гурар къурукай гъатна. – Квелей жегъилди зун я, – лагъана Шамила, – зун акъахда. Я даКІардай, я айвандикай фидай улам жагъурда.
Итимар вил алаз акъвазна. Гъалаба кваз вад декъикъа алатна. Шамила къеняй раКІар ачухайла, виридалай регъятвилин ухът алахъна. Вад итимни ван-сес акъуд тийиз, Гъазералидин фонардин экуьнал гадаяр авай кІвализ гъахъна. Жаванар сифте легъзейра вуч хъанвайди ятІа гъавурдани гъатнач. РаКІарай къенез гъахъай чпин бубаяр акурла, абур пагъ атІана, вилерихъ агъун тийиз амукъна. Абурухъ къве гада мад галай.
– Лампа хкадра! Кат-т!– гъарайна сада. Экв хкахъна ва кІвал мичІивиле гъатна. Гъазералиди фонар кутуна, Шамила раКІар кІевна.
– Куьн ракъара гъатнава, къейхваяр, – кІевиз гъарайна Гъайдара. – Гъиниз я куьн катзавайди? Хуърайни катдани?

Гъайдараң гафаризни яб тагана кьведа раклар галай патахъ чукурна. Лашар галукуьай абур, гъараяр акъатна, кIвалин са пипIез катна.

– КIвале электрикдин лампа авани? – Хабар кьуна Саидина.

– Эхъ-хъ, – жаваб гана сада.

Гъазералиди включатель алай чка жагъурна ва экв куькIуьрна. Гадаяр гъар сад са пипIе авай.

– Я кьейхваяр, бес ихътинбур крар жедани? Чна квекай итимар, инсанар жеда лугъуз, зегъмет чIугвазва, квек умудар кутунва. Куьн лагъайтIа – кьачагъар, тапархъанар.

– Туш чун кьачагъар, – ван акъудна Мансуран гадади.

– Вужар я куьн? – жузуна Шамила. – Лагъ кван, зи хва, чинеба, чарадан кIвале чуьнуьхнавай уьндуйш незвай вун вуж я? Игит яни? Лагъ кьинтурхва!– Шамила фена вичин хцин япалай кьуна. – Вакай мусалай угъри хъанвайди я?

– Ахъая, тIарзава заз, – шел кIана жавандик.

– Вуж я куь шайкадин кьил?

– Роберт.

– Предатель. За ваз ийидайди ийида, – гъилягъ кьуна Роберта.

– Вуна? – Шамила гада ахъайна ва ам Робертал фена. Ам катна. Амма Гъайдара кьуна ва адан далудиз акI лаш вегъена хьи, ам гъарай акъатна, чилел ярх хъана. – Кьейхва черпел, чавай и бейниванар рахкурна, хуьруьн кьачагъ вун я лагъана, милициядиз эвериз жеда. Гъа дустагъ ваз хъсан маканни, кьелени жеда. Ваз гъакI кIанзавани?

– Ваъ, ваъ, Шамил халу.

– АкI ятIа, яб акала, – рахана Саидин.-Ша, вири столдихъ ацукъ хъия. Фад-фад, тахъайтIа, Гъайдар халудин лаш цавуз акъатзава. – Гадаяр, кьелел физвай хипер хъиз, катиз, суфрадихъ фена ва ацукъна. – Куьне, чан балаяр, лап чIуру кардиз кьил яна. Гена хъсан, чаз идакай виликумаз хабар хъана, тахъанайтIа, чавайни квез куьмек вахкуз жедайди тушир. Жемьтдин вилик чунни беябур жедай. Куьн школадайни акъуддай. – Я хва, – Саидин Tилибахъ элкъвена, – ваз кIвале недайди авачирни? Хуьруьнвийрин шейэр чуьнуьхдай акьул ни гана ваз? – Хцйя гафни акъат тавурла, ада давамарна. – Куьн вири кьве гъафтеда гъа ина туна кIанда, гишила. Гъазерали халуди уьндуйшкаяр куьне чуьнуьхун патал хуьзвайди тирни? Лагъ заз!

– Ваъ мун, – инлай-анлай сесер акъатна.

– Уьндуйшкайрин кьимет чна адав вахкуда, амма куьне амай тахсиркар-вилерай жаваб нив гуз тада? – Бубаяр чпин кьилер куьрнавай рухвайриз килигзава. – Лагъ гила чаз. – На лугъуди, гадайри сивера яд кьунва.

– Заз чиз, чна абур милициядиз тухвайтIа, хъсан я. Къуй гъана жаваб гурай, – теклифна Алифендиди, гъилер юзуриз, вичин хцин далудиз капашни вегъена. – Заз ибуру чуьнуьхай гъайванрин, уьндуйшкайрин эвездай вахкудай пулар авайди туш. Нез-хъваз кефер чIугвадайла хъсан тирни? Гила гъа дустагъдин кеферикайни дад акурай.

– Валлагъ, хъсан меслят я. Зазни артухан кепекар авайди туш, – лагъана Гъайдара.

– Ваъ, ваъ, милицидиз тухумир чун, – минетна Роберта. – Дахдиз чир хъайитIа, ада зун рекьида.

– Рекьидайди чиз-чиз вуна и абдалрикай ваз шайкани туькГуьрна, къача-гъвиллизни къил яна, тушни гъакІа? – сес хкажна Саидина.

– За икІ жедайдакай фикирначир. Анжах милицидиз лугъумир. Чна куьне вуч лагъайтІа, гъам ийида.

– Куьн вучиз киснава, къейхваяр?! – туьнт хъана Гъайдар. – Лашунихъ вил галани?

– Ваъ. Чна мад ахътин амалар хъийидач, – куьрнавай къил хкаж тавуна лагъана Гъайдара хци.

– Чна гаф гузва, угъривалдач, – хиве къуна муькуь гадайрини.

– Килиг гъа, къейхваяр, – лаш цавуз хкажна ва ван алаз малумарна Гъайдара, – куьн чна и дуьньядиз къачагъар, небгетар хъун патал акъуднавайди туш. Эгер квяй са шулугъ ахкъатна лагъана ван атайтІа, гъа юкъуз куьн вири и хуьряй пуртІ жеда. Ван хъанани?

– Хъана, хъана, Гъайдар халу, – жаваб гана жаванри.

– ЯтІа, вири кІвалериз ахлад. И агъвалатдикайни садазни са куьтІдач. АвуртІа, куь гад я чрадайди, явакъанар, – алава хъувуна Шамилани.

Хъфидай рекъе, къилди амуькайла, Саидина хва гъил къуна, акъвазарна. Итимди икъван гагъда вичин ажугъ винел акъуднавачир. Ам, пад-пад жезвай картуф хъиз, къене ргазвай къван. Авай са хва гъибурун тай хъанватІа аку. Куьчепанрин, угърийрин, явакъанрин. Духтурдин, муаллимдин хва. Ингъе Рагъимат, ви тавазвилери, герексуз галайвилери, ялтахвилери, мацІахайвиллиз рехъ гуни хцикай вуж авунатІа. Саидина лап хъиледи Тилибан къамуз сад чуькъвена. Гададай тІарвилигъарай акъатна. Сад мад галуьк хъувур ам чилел ярх хъана ва адай «аман йаъ чан-н-н» гафар акъатна.

– Кис алчах! Йаъакай куьмек кІанзавани мад?

– Чан дах-х, зун гатамир. За мад хъийидач.

– Вуч хъийидач на?

– Чуьнуьхардач-ч за. Абурун патав хъфидач мад-д.

Саидина хва къарагъарна, вичин вилик акъвазарна ва ракъ регъезвай са-ягъда малумарна:– Эгер ваз зи хва яз амуькна кІанзаватІа, кІвализ хъфенмазди на йаъаз ви шулугърикай, садни хкуд тавуна, ахъайда. Им сад. Къвед лагъайди, куьчейра ви гел хъжедач. Пуд лагъайди, ви кстахвилерни заз тахкурай. Вири азад вахт вуна кІелунриз харжда. ТахъайтІа, гъа и туьтуьхдилай къуна, за вун бамишарда, угъраш.

– За вири гъа ваз кІанивал ийида, дах-х. Анжах гатамир.

– Килиг гъа, зибур гъакІан гафар туш. Хуьре вун къачагъ яз чир жедалди къейитІа хъсан я. Вун гъавурда гъатзавани, къинтурхва?

– Эхъ-хъ, чан дах-х-х.

– ЯтІа, акат вилик. Геж хъана лап.

Йифен сятдин цІусадаз кІвалахнавай. Рагъимат ксанвачир. Варари ван авунмазди, ам айвандик экъечІна. – Вуж я хтайди? – жузуна ада.

– Чун я, – жаваб гана Саидина.

Дишегъли тади квачиз цІун кІвализ фена, газдин пичиниз цІай яна. Эркекар къенез гъахънамазди ада вичин ажугъ къалурна.

– Им гъи вахт я куьн хкъезвайди? Куьн гъинавайди тир?

– Жуван ажугъ са тІимил элекъра, къари, ахпа ваз герек хкъеда.

– Абур вуч ихтилатар я на ийизвайди? Са гъина ятІани гъатайла, закай ягъанатарни ийизвани?

– Ваъ я чан-н, ягъанатар гъинавайди я. Исытда ваз чи хци вичин «игитвилерикай» ахъайда.

– Игитвилерикай? Саидин, вуча, на хъванвани?

– Эхъ, масанди, ви хци гъазурнавай закъумдин кье литр.

– Закъум вуч я эхир?

– Ваз къени закъум чизвач? Закъум зегъер я, зегъер, кьейди.

– Вун хибри хъанвани? Зегъерар, кьейдияр лугъуз. Я хва, дах вал гъина гъалтайди я?

– Во-во-о, гила на дуъз суал гана, ширинди. Ахъая, чан хва, вун гъи къа-заматда авайтІа. Чун чал гъикІ гъалтайди ятІа. Ахъая йаъаз вири. ТахъайтІа, ада закай хибриди ийизва. Вун вучиз киснава, лам? Ахъая!– хъилелди эмирна Саидина.

И векъивал квай сесини Рагъимат зурзурна. Амма ам, душмандикай ци-цибар хуъзвай верч хъиз, адал хкадриз гъазур хъана.

– Гъараярмир зи хциз.

– Лал хъухъ садра, дишегъли. Ваз гаф гайила, витІ акъуд. Яб акала ви кстах масандахъ.

Йаъа вич къутармишдайдахъ агъунвай хва гъа и легъзедал вил алаз акъ-вазнавай, амма дахдин къетІивал ва ада йаъ чкадал ацукъарайвал акур ТІилиба вичихъ мад гъутар галукъиз кичІела, вичин шулугърикай галай-галайвал ахъ-айна. Рагъимат гаф акъат тийиз, гагъ къил гъилерив къаз, гагъ ПІузар жакъваз, метІер гатаз «аман зи хва, вун а къанчанахрин таъсирдик гъикІ акатна, гила вуч жедайди я?» гафар эзбериз хъана. Негъил куътягъайла, Рагъимат шел къаз тежез авайла, Саидина кІвале вични амайдакай хабар гана.

– Гила хъвач, кус, – эмирна ада хциз. ТІилиб гъасятда катна. – Ви нубатсуз шеларни акъвазра. Заз тІуън це.

– ТІуън? Бес чи хва?

– Адан гъакъиндай къайгъу чІугвадай дах авайди я. Мад адаз на ви ялта-хвилер, галайвилер хъувуртІа, ам хан хъиз къуртІа, ви эхирни, гъадан эхирни жеда. Къарагъ, хуърек гъваш.

– Вахъ вуч хъанва, я итим? Вун ахътинди...

– Эхъ, ахътинди тушир, амма вунани ви хци гъахътинди ийизва закай. Къарагъ кван ви юрфаризни сад тевгъенмаз.

Рагъимат агъуна, итимдик хъел ква, ада гатунни авун мумкин я. Ам зирек-диз къарагъна ва вичин къайгъуйрив эгечІна.

И вакъиайрилай гуъгъуъниз кІвалин гъава, живеди къунвай дагъдилай атай аяз хъиз, къана. Саидина я папаз, я хциз чин ачух хъувунач. Абуру чпин хъел Азорадилай ва Азизадилай алудзавай. Дидеди рушар алазни алачиз къайгъуй-рик кутазвай, абуруз гъараяр гузвай. ТІилиба, жуъреба-жуъре багънаяр кутаз, вахар гатазвай. Абуру эхзавай, амма арабир, къведни сад хъана, стхадиз рум гузвай, адаз аксивалзавай.

Азора къатІунар авай руш тир. Пуд йисалай чІехи стхадив гекъигайла, адаз зиреквал, викІегъвал, гъиле къур кар тамамардай къаст хас тир. Гъа са вахтунда рушак бейкеф жедай, виридакай чуънуъх жедай, вичин фикирар,

хиялар ачух тийидай хесетни квай. Виридалайни ам дидедикай бейкеф тир. Ам сеbeb яз, вахар датIана, хандин кьаравушар хьиз, ТIилибан кьуллугьда акъвазиз тазвайвиляй. Вич ва Азиза са артух кваз таквазвайвиляй. Ихьтин рафтарвилин, кIанивилин гьавурда Азора акъазвачир.

Ара-ара Рагьимата эзберзавай «заз куьн пудни сад хьиз кIанзавайди я» га-фар Азорадиз тапарар хьиз тир. ГьикI лагьайтIа, вилериз аквазвай гьакьикъат масад тир. Азорадиз чизвай, чпелай вилик йаъаз хьайи пуд бицIек гьвечIизамаз кьейиди. Ахпа ТIилибан кьисметни гьам жез кичIела дахни йаъ шегьердиз фейиди. ТIилиб амуькна. Адалай гуьгьуьниз кьве рушни хьана. Амма вучиз кIанивал, галайвилер са ТIилибаз? – суалзавай Азорадин рикIи. – Адалай гьейри чунни ава эхир. Чунни веледар я. Чазни тавазивилер кIанзава. Эгер ам хва ятIа, чун рушар я. Ам кстахрин кстах ятIа, чун гьазур-гьалалдин иесияр я. Вучиз чи арада вилериз аквадай гьакьван фаркь твазвайди хьуй? Гьа идан гьавурда Азора сакIани акъазвачир.

Руша вич патал кьетIнавай, ТIилиб стха кIвале гьамиша сад лагьайди жеда, гьавиляй жезмай кьван фад масанихъ фена кIанда. Ихьтин хиял рикIе гьатна-вай руша хьсандиз кIелзавай. Вуздик экечIун адан мураддиз элкьвенвай. Ахпа ам кIвалени Тимил жеда, кстах стхадин гьуьнтIуьникайни хкатда. Дахди адан тарифзавай. Вахалай чешне кьачу лугьуз ТIилибан чинарни кудай. Идакай хьел кьвезвай стхади, мумкинвал хьанмазди, вахай цIай акъуддай. Гьавиляй абур кицIни кац хьиз жедай.

КIвале са вуч ятIани дегиш хьанвайди Азоради фад кьатIана. Йифди куьчейра вахт акъудзавай стха кIвалей экъечIзавачир. Ктабар гьиле кьадай кьимиш авачир ам сятралди столдихъ ацукьна жедай. Йаъни – адаз куьмекиз. Дахди кIвалахдилай хтайла, ТIилиб пакадин тарсариз гьазур хьанвай гьал ахтармишзавай. Ада я йаъаз, я ТIилибаз чин ачухзавачир.

Яраб вуч хьанвайди ятIа лугьуз Азора суалра авай. Йаъавай хабар кьурла, ада «ам ви кар туш» лагьана жаваб ганай векьидаказ. Дахдивай ери-бине чирдай викIегьвалнач. Стха диндирмиш авунихъни метлеб хьаначир. Ада «квахъ, залай алат» лагьана.

КIвале ТIилибахъ галаз алакьалу агьвалат кьиле фенвай. Амма гьихьтин? Азорадиз ачух хьанач, амма ада арадал атанвай дегишвилел разивалзавай.

(КьатIама)



Муъгъверган Алидин 150 йил

* * *

Шаир Муъгъверган Али Самур округдин (гилан Мегъамедхуъруён район) Муъгъверган хуъре Малла Абасан хзанда зегъметдал, кӀелунал рикӀ алаз чӀехи хъана.

Ада вичин чӀехи стха Пейибан ва кӀунши магъалрин алимрин гъилик кӀелна. Савадлу жегъилди хайи хуъре фекъивиле кӀвалахна, Советрин гъукуматдин девирда лежбервал ийиз хзан хвена.

Хуъруён агъалийри шаирдиз еке гъурметдивди Малла Али лугъудай. Шаирди вичин саки вири чӀалар «Муъгъверган Али» тахаллусдалди куътягъардай.

Муъгъверган Алини, Хнеж Къурбан хъиз, репрессийрин цӀаярик акатна, ам са тахсирни квачиз дустагъда туна. Ана яшлу шаирдивай, къазаматдин гъахъсузвилер эхиз тахъана, ам кузвай шем хъиз вахтсуз цӀрана.

Муъгъверган Алини, СтӀал Сулейман, Хуъруёгъ Тагъбир, Нурадин Шерифов хъиз, кӀве девир акур шаир я. Адахъни инкъилабдилай вилик ва Шура гъукуматдин вахтара яратмишай чӀалар ава. Абурук шаирдин иллагъияр («Дуънья», «Фагъум ая», «Мирзалидиз»), хайи халкъдин дерди-гъалдикай, вичин кылел атай крарикай яратмишай чӀалар акатзава.

Шаир 1937-йисуз рагъметдиз фена. Муъгъверган Али хайи хуъре кучукнава.

Алим А. Гуълмегъамедова Муъгъверган Алидин ирс кӀватӀ хъувуна, сифте гафни галаз, «И дуънья» (1994-йил) тӀвар алай ктаб Дагъизда акъудна.

Гъажси ГАШАРОВ.

МУЪГЪВЕРГАН Али (1871-1937)

АКУТӀУ!

Заманад гъалар я чӀуру:
Вахкудач гъахъ къачурбуру.
Гафарихъ гуз женин къуру?
Залумд авур кар акутӀу!

Тфенг къачуз я зун кӀвачин, –
КӀан я заз гъа стха пучин.
Я эллер, за гъиниз куъчин,
РикӀ авур къван тӀар акутӀу!

Зи къайгъу ян мелни мехъер,
Зиянар гуз заз и тегъер?
Ирид вацра гъилив хвей гъер –
Гафарни чӀалар акутӀу!

Гатуз вахкуд ви гъахъ лугъуз,
Вара-зара чилиз, цавуз,
Къазанмишайди гарув гуз, –
И мердимазар акутӀу!

Шумуд садан кьаргъиш къачуз,
Са чат кепек къимет тагуз,
Нубат чал атана лугъуз, –
Къастар-хиялар акутIу!

Аквазван ваз и хьукъвай лаш,
Тади ая, – зи гьер хкваш!

СикIре сарар авай угъраш,
Вилер, рацIамар акутIу!

Тарих кIуьд виш къанни ирид,
И югъ я и дуьшуьш хьайид.
Мад сефер чун Къубадай фид –
Жанаврар лужар акутIу!

АРТЕЛЬ

Чи артель, фяле юлдашар,
Эбеди Ватан хьана хьи.
Гьатна кар гьиле, юлдашар,
Чаз са хуш макан хьана хьи.

Шура гьукуматдин и чил
Гьар са къадам я са къизил.
Яргъи хьана гила чи гьил.
Дуьнья чаз девран хьана хьи.

Шумуд арза идлай вилик
Ялварнай залумрин гьилик.
Акат тавур чи дад абрик,
Чун гила эфтан ¹ хьана хьи.

Хуьрер алаз дагъдин кукIвал,
Ажеб сефил тирни чи гьал –
Гила гьар гьаятдин юкьвал
Уьзуьм багъ, бустан хьана хьи.

КIан хьана чаз рекъер-хуьлер,
Хуьруьн патав дингер, регъвер,
Трактордалд цаз таз къуьгъвер,
Техилдиз мяден хьана хьи.

Бязибуруз билер-къилер,
Чаз къалуриз буьгъуьд къилер,
Вугуч лугъуз чав а чилер, –
Суьгъбетар акъван хьана хьи.

Гьияльгъ-бияльгъ ийиз абри,
Къалай-къуз чеб хьана къери.
Къанун чпиз течиз ерли
Ягъай балабан хьана хьи.

Ватан тушни ажеб хьсан,
Темягъ ацукъдай гьар садан,
Гьардан гьилевай авадан
Къимет миллион хьана хьи.

Яшамишрай чи гьакимар:
Хуьда факъирар, етимар.
Махлукъатдиз чи рагъимар
Гьисаб тежер къван хьана хьи.

Къанни муьжуьд лугъур йиса
Дуьнмиш хьана гьа и къиса.
Арифриз ишара беса, –
Жегъилвал зиян хьана хьи.

МЕГЕР ГУЖАР ХЬАНАН ТIИМИЛ

Мегер гужар хьанан тIимил
Амукъна гьакI кьве гьил, са къил,
Югъ-йикъавай гьалар сефил
Чурут хьай, кьей чан акутIун.

Чир женни ваз югъ яни, йиф,
Дуьньяда авайд рагъ яни, циф.

Туьрмеда фей уьмуьр гьайиф,
Агъадин фарман акутIун.

Шумуд урус, шумуд татар,
Шумуд чечен, шумуд авар,
Шумуд жуьре нугъат рахар
Туьрмедавай ван акутIун.

¹ Эфтан – темягъдар

Туърме я чаз мажбур учит,
Гъаниз гъахъун бурж я бажит.
Ина бул я хупI тахтабит,
Дарул имтигъан¹ акутIун.

Чил я кIеви, къакъан я цав,
Чи къуватар гумач хьи чав.
Адалатлу гъаким патав
Авур и дуван акутIун.

Багълу я чи пенжер, дакIар,
Басир ажуз хусан тIвар.
И багъри рикI я хьи кукIвар,
Бахтсуз хъайи къван акутIун.

Я вили цав, вуч багъада,
Вун вилериз мус аквада?
Анжи къаладин туърмеда
КтIай къван инсан акутIун.

Къадар къазаяр я ибур,
Чи рикIериз хъурай сабур.
Язухвили гафар на тур,
Арасат² майдан акутIун.

Гъикъван кхьин за и чIалар,
АлкIана тахтадал къвалар,
Гъикъван ийин за хиялар?
И ястух-яргъан акутIун.

Динж жезавач я къил, я къвал,
Алайд я са чар чухва вал.
Я мес гвани, я кIурт-кавал,
АтIай къван аман акутIун.

Гъикъван ийин за и къиж-къал,
Мус алатуй чалай и тIал?
Гъалаллу тир рекъин юкъвал
Чаз хъайи душман акутIун.

Мункирар я даим хаин,
Фитнедкай гъич туш архайин.

Гъабри мецелди чаз тайин
Авур сур-зиндан акутIун.

Хуърера куън тадач лугъуз,
Материалар кхьиз гугуз,
Зиллет авур къван чу ажуз
Ишгъад³ айен⁴ акутIун.

Къанун-низам тартиб кутур,
Миллетд рекъе зегъмет чIугур,
Дуъньядкай са югъ-экв такур
Магърум Савзихан акутIун.

Зегъметар чIугваз датIана,
Багъри жигер рикI ктIана,
Атай санкIар мажиб хъана,
Бахтсуз хъай инсан акутIун.

Гъатна рахун гъар киме гаф,
Ви гъахъуниз лугъуз хилаф,
Бедбахт авур Абдулманаф –
Чи чахчи жаван акутIун.

Эвел гъисаб бегъердин май
АтIай няметрикай зи пай,
Гатфарни гад зулун кълияй
И куъллуъ заман акутIун.

Фитнеяр жуъреба-жуъре
Къекъуън я лугъуз гъар хуъре,
Акадарна Къуба, Куъре,
Гъибетдин буъгътен акутIун.

Вуж я вакай атайди хъел,
Гъина акъалтнай вун рикIел?
Вучиз агатна вахъ и кIел,
Дугъри баркаван акутIун.

Дуъньядикай кефи хайи,
Гъакимарин рикIиз къайи,
Гужуналди дустагъ хъайи
Али Муъгъверган акутIун.

¹ Дарул имтигъан (араб.) – инал силис-дуван ийизвай кIвал.

² Арасат – Къияматдин юкъуз дуван ийидай чка.

³ Ишгъад (араб.) – шагъид.

⁴ Айен (араб.) – тайин.

ЭЛЛЕР

Ихът гьукумат хъйид ян квез
Адалатлу, хъсан, эллер?!
Хилаф рахун абур ян бес,
Авун мад бед гиман, эллер?!

Гишинбуруз гъакъван къуъл, мух, –
Тамам алем авуна тух.
Хъйид ян вичелай артух
Са пачагъ, я са хан, эллер!

Тергнавачни угъри, къчагъ,
Акьюлар гуз ийиз дустагъ.
И гьукумат саламат-сагъ
Хъун я чи эрзиман, эллер!

Алемдин яхсулар вири
Аквас-аквас хъана дири.
Залзаладив чIур хъай хуъруь
Рамзавачни лагъан, эллер!

Гъар патахъди рекьер, хуълер,
Шумуд кIамал цIийи муькъвер.
Фагъум, арха, гегъеншвилер,
Ашкара я, айан, эллер!

Мергъамет я элдиз акур,
Гъар са касди ая шукур.
Кечмиш залумрин гафар тур,
АтIай элдин аман, эллер!

Гъар хуъре мектеб, муаллим
Ийид гъар бендедиз талим¹.
Жегъил хъана ирид икълим,
Тамам дуьнья жагъан, эллер!

Шумуд муьгътеж я недай фахъ
Аку фялейрин гуьзел бахт,
Ирид сяат кIвалахдай вахт,
Гъар юкъуз, гъар заман, эллер!

Махлукъатар бахтлу хъана,
Метлеб ва мурад жагъана,

Хазинад сандух датIана
Ачух я гъар заман, эллер!

Гъар са касдив ийиз рафтар,
Меслегъат мешвератдив кар,
Гъич бендедин кефи тахар
Адалат я диван, эллер!

Гужар идлай вилик гъикъван
Гъакимар тир бетер яман,
Къирмаждивди кесибдин чан
Акъуддай руьгъ-риван, эллер!

Фикир це кечми хъайи чар,
Гьукуматд мурсалар, ханар,
Халкъарин винел гъайи гар,
Намусар гъар садан, эллер!

ДатIана малдал къаравул
Йиф-югъди зегъмет чIугъаз бул.
Чуъллеравай гъар са юхсул –
Буруз гай къван зиян, эллер!

Гъавалатна угъри, къчагъ,
Рамзавай даим аран, дагъ.
Нефес тежез бендедивагъ
Гъич рикIел аламан, эллер!

Чи Маскав гъакимар вири
Йикъалай-къуз хъурай дири,
Хуъзавай алемар вири,
Уях хъухъ куьн, аман, эллер!

Гъахъди я, дустар, зи рахун,
Гаф я гъардаз чка чир хъун.
И багъри рикI я зи бархун,
Авач сес, вучда къван, эллер!

Тарих кIуьд вишни къанни
муьжуьд,

Ноябрдин йикъар ирид.
Акьюллу я гьукум хвейид,
Миллетд къайгъу акван, эллер!

¹ Талим (азерб.) – чирвал, тербия гун.

Публицистика ва очерк



ДАГЪУСТАНДИН АВТОНОМИЯДИН 100 ЙИС

Абдуселим ИСМАИЛОВ,
Дагъустандин халкъдин писатель

КЪИЛИНДИ ИНСАН ТИР

(Очерк)

XX асир Дагъустан ва дагъустанвияр патал «къизилдинди» хъанай лагъайтIа, чун ягълмиш жедач. Октябрдин инкъилабдилаи гуьгъуьниз Дагъустандин автономный республика тешкилуни абуруз уьмуьрдин вири патарихъай виликди



ди фидай гегенш мумкинвилер ачухнай. ГъвечIи халкъарихъ виш йисара аваз хъайи мурадар къилиз акъатиз, гъар садавай цIийи уьмуьр тукьIуьруник вичин пай кутаз жез эгечIнай. Дагъустандин картадал цIийи шегъерар пайда хъанай: Дагогни, Избербаш, Каспийск... Вири и дегишвилера, агалкъунра ва къазанмишунра къилинди инсан тир – вичин алахъунралди, чирвилералди ва вердишвилералди цIийи уьмуьрдин шартIар яратмишзавай зегъметкеш. Гъакъисагъвилини къазанмишунар гуьгъуьнин несилиз таз, уьмуьрдай фейи чпин девирдин игитар. Гъавилай лишанлу вакъийарин вахтара къванни чна абур рикIел хкун, жегил несилиз абурун тIварар чирун, авур крариз мад ва мад сеферра лайихлу къимет гун чарасуз герек я. ИкI тахъайтIа, несиливай къадирлувал квахъда, вафалувални абуров гумукъдач.

Гъар сеферда хайи ватанриз хъфиз ва я элкъвена Магъачкъаладиз хквез Избербаш шегъердин къилихъай шегъре рекъе авайла, зи рикIел хкведай са тIвар ва фамилия ава: Шайдаев Велихан. Жуван лап гъвечIи чIавалай мукъувай чидай ва мукъвани гъуьрметлу тир и касдин мецелай заз гзаф несигъатар, ихтилатар ван хъайиди я. Абуру зи руьгъда яратмишунин рехъ хкъягъиз кIан хъунин мураддив цIир ягъиз турди я. Избербаш шегъердив адан вуч алакъа ава лагъайтIа, Шайдаев Велихан адан бине эцигайбурукай сад я.

Избербаш дагъдин ценцив, гъуьлуьн къерехда нафт жагъурдай буругъчийрин паселок арадиз къвез эгечIай 1932-йисалай.

Шайдадин хва Велихан Куьре округдин ЯркIи магълдин ХъипитIар хуьре 1899-йисуз хайиди я. Гъеле ирид йисни тамам тахъанмаз, адан буба рагъметдиз фена. Са йисалай дидени къена, вичелай гъвечIи къве вах галаз Велихан етим хъана. Гена Аллагъдиз шукур - мукъвабуру абур гадарнач. Велиханани

хзандин иесивал ийиз эгечІна, идаз-адаз амуќай кІвалахар ийиз, фу ќазанмишиз, вични, вахарни ќиникќикай ќутармишна. І2 йис хъанвайла, ам Қасумхуърел са агъваллу касдин кІвалел алай, ахпа Агъа-Ярагъдал масадаз батраквал ийиз хъанай.

Етимрин ќилел цІйи бедбахтвал атана: Яркі патара хъайи залзаладикди ХъипитІрин хуър маса чкадал куъчардайвал хъана. Дуњњядин сад лагъай дяведин иштиракчи тир Урусатдин пачагълугъди хуъруњвийриз кІвалер эцигдай пулдин такъатар теклифна. Амма са шартІ авай – абур тайинардай вахтара казнадиз вахкун герек тир. Гъавилай вири хзанривай абур ќачуз хъаначир. Шайдадин етимрин хзанни абурун арада хъанай.

Инал ќейд авун герек я хъи, ХъипитІрин хуър цІйи чкадал дуыз куъчейриз пайна, пландик кваз эцигнай, ихътин хуърер дагълара мад авачир.

Хуъруњ чІехи паюни дараматар эцигиз, абур ќазмада хъанайІани, Велихана вични, вахарни кІвачел акъалдарна. Гегъвер ќеанви Хаметаз гъуълуз фена, Нарунж – кІелеви Абдулагъаз. Веледриз веледар жез абурун невейрикай и ќве хуѳре тамам тухумар арадиз атана.

Инал хуѳре виридаз «бажи» хъайи Нарунжанни Абдулагъ бубадин умуѳрдин бязи делирикай талагъна жедач. Купулрин тухумдай тир Агъмадрин Абдулагъаз Хадужай лугъудай паб авай. Зи диде Мислимат абурун руш тир. Адалай гъейри веледар техжез акуна, вилик вахтарин адет тирвал, итимдиз, яни Абдулагъ бубадиз, ќвед лагъай паб хкунин ќарар ќабулнай. Аламатдин кар ам тир хъи, паб жагъурун патал Хадужай баде вич вилик экечІнай. ХъипитІрин хуѳре ќилел диде-буба аламачир Нарунж лугъудай жегъил дишегъли авайдакай хабар хъана, ам ќунши хуѳруз фенай, гаф-чІал хъана, вичин ќилел ќев хкъана хтанай. А чІавуз зи диде Мислимат вири крарин гъавурда авай руш тир. Адан вичин мецелай заз ван хъайивал, вичин хайи дидедин ќилел хќай цІйи диде адаз играми тир, анжах адакай «те» хъаначир, хуѳруњ адет тирвал, тахай дидедиз лугъудай «бажи» хъанай. Нарунж бажиди Абдулагъ бубадиз булдиз рухваярни рушар ханай. Абурукай сагъдиз амуќайбур 7 авай – 4 хвани: Мирземегъамед, Рамазан, Загъидин, тажидин; 3 руш: Аятханум, Зулейханум, Селем - зи дидени кваз 4 руш. Абуруз виридаз чпин диде «бажи» хъанай – ахпа хтулризни, птулризни. Гъатта мукъва-ќийлийрини ќедалди Нарунж бажи лугъуз рикел хќиз ама.

Са шумуд гаф мад. Абдулагъ буба, залзаладикди жемят вертолетра аваз арандиз куъчардайла, вилерал накъвар алаз, киседа гъаятдай ќачур накъвни туна, ќуѳне ружа, юќвани гапур галай чІул аваз, гужуналди акъадарнай. Им апрелдин эхирра хъайи кар тир. Садрани начагъ хъана такур ам ќуд вацпралай, 1966-йисан І-сентябрдиз, гъайифди атІайди хъиз, анжах са кІвачІ Іа хъана рагъметдиз фенай. Нарунж бажи адалай гуѳгъуњиз яшамиш хъхъанай, кар-кардай фидалди садазни чир тийиз эхай азардикди 1975-йисан І7-апрелдиз кечмиш хъанай.

Амма чун вахарин стхадал хќвен. 1927-йисуз ќисмет маса рекъе тунихъ ялзавай Велихан Бакудиз фена. Қве йисуз ада нафтІадин мяденда фялевал авуна, ахпа бурильшиќдин куѳмекчивилин пеше чирна, буругъдал кІвалах ийиз хъана. Гъа икІ ада вичиз халис пешекарвал ќачуна.

Алатай вахтарив гекъигайла, Бакудин мяденрал хъсан тир, гълбетда. Мажибарни авай, гележегдин умудар гудай маса шартІарни авачиз тушир. Амма вучиз яІани рикІи датІана ватандихъ ялзавай.

1932-йисан гатфариз Велихан нубатдин отпускдиз хуѳруз хтанвай. Веггайрал физ хуѳрерай бригадаяр тешкилзавай йикъар тир. Велихана вичин бригадани тешкилнай. Балугъар ќадай йикъар фад алатдайбур тирвилай. Амма элкъвена Бакудиз хъфидайвал хъаначир. Избербашда кардив эгечІнавай

нафтГадин мядендиз пешекарар лазим тирвиликай чир хъайи ада Дагъустанда акъвазун къетІнай. Ина тежрибалу пешекар хушвилелди къабулнай, ам бурильшиквиле тестикъарнай.

XX асирдин 30-йисар къетІенбур тир. Гъар сана зегъмет ргазвай, адан нетижайри зегъметчийрик мадни руьгъ кутазвай. Велихан Шайдаеван бригадини буругъар ягъунин планар артухни алаз къилиз акъудзавай, Дагъустан республикадин чкадин нафтГадин къвердавай къалин жезвай вацук адан кІамни акахъзавай. 58-буругъ эгъуьнин кІвалахар яргъал фенай. Умудар чІехибур тир. Эхирни нафтГадин халис чешмедал агакъна кІанзавай. 1936-йисан 12-августдин пакаман сятдин вадаз буругъди къуватлу фонтан ганай. Велихан Шайдаев патал им чІехи шадвал тир. Гъахълу дамах, гележегдихъ инанмишвал ийиз жедай агалкъун тир. Анжах гъа и йисуз бригадами 31 агъзур тонндилай артух нафт гъасилнай.

КІвенкІвечи бурильшикдикай, неинки Дагъустанда, гъакІни уьлкведин майишатдин и хиле лап хъсан стахановчийрикай сад тир Шайдаев Велиханакай, а ЧІаван газетра гзаф кхъизвай, радиодай мукъвал-мукъвал рахазвай. «Дагъустандин правда» газетдин корреспондентдихъ галаз са суьгъбетда ада икІ лугъузва: «Килиг садра чи нафт хкудзавайбурун поселокдиз, квез аквазвай къван къулай кІвалер, клуб, къве школа, больница, туьквенар, аялрин бахча ва маса дараматар – ибур вири зи вилерик арадиз атайбур я, вири и крарик зи зегъметдин пай ква, зи бригададин пай ква. Гъа им чун патал зурба шадвал я».

Гуьгъуьнин йисни бригада патал агалкъунринди хъанай, анжах 10 вацран девирда 60 агъзурни 600 метрдиз буругъар янай, 20 агъзур тонндилай артух наф хукуднай.

1937-йис тарихда анжах гъахъсузвилеринди яз тваз алахънава. Амма гъакъиссагъ уьмуьр давам жезвай. Советрин халкъди гъич садрани тахъай еришралди промышленность, хуьруьн майишат вилик тухузвай. Уьлкведа властдин цІийи хилер арадиз гъиз эгечІнавай. ИкІ сад лагъай сеферда эвер гудай СССР-дин Верховный Советдин 12-декабрдиз къиле фидай сечкийриз гъазурвал аквазвай. Союздин Советдиз сечкидин Дербентдин округдай депутатвиле кандидат яз Дагъустандин халкъдин шаир СтІал Сулейман къалурнавай. Амма 7-ноябрдин сувариз Магъачкъаладай рикІ тІар хъана хъфей шаир Сулейман 23-ноябрдиз рагъметдиз фенай. Сечкийрин югъ мукъва жезваз акуна, республикадин властри тади гъалдин къарар къабулна ва Избербашдин нафтГадин мяденрин 2500 виниз зегъметчийар авай коллективди чпин арадай кІвенкІвечи бурильшик ва стахановец Шайдаев Велихан СССР-дин Верховный Советдин депутатвиле кандидат яз къалурна.

Гъил-гъилеваз къиблепатан районрин зегъметчи коллективра тереф хуьнин митингар ва кандидатдин векилрихъ галаз гуьруьшмишвилер къиле физ, «Дагъустандин правда», «ЦІийи дуюнь» газетриз гегъенш макъалаяр, къилдин ксарин фикирар акъудиз эгечІна. Велихан Шайдаеван хуьруьнви, мядендин фяле Хидирниби Гъамидован мецелай адан уьмуьрдикай, етимвиле акъатай аялвиликай, бурильшик Мегъамед Аллагъвердиеван ва бригадир Семен Гуртовоян мецелай зегъметда агалкъунрикай кхъенай.

Гуьгъуьнин нумрайра газетри сифте сеферда эвер ганвай Верховный Советдин кІвалахда иштиракна Москвадай хтанвай депутат Велихан Шайдаеван вичин фикирар халкъдив агакъариз хъана. Адан шадвиле къадар авачир. Адаз мукъувай уьлкведин регъбер И. В. Сталин ва СССР-дин гъукуматдин

наркомар акунвай. Депутат яз адани уьлкведин къудратлувал артухарунин планар тайинаруник пай кутазвай.

«Дагправда» газетдин корреспондентдихъ галаз хъайи са суьгьбетда Велихан Шайдаева къейдзавай: «Верховный Советдин заседанийра иштираквили заз авур таъсир зурбади я, адакай лугъунни гъакъван четин я заз... Жув и дережайрив агакьуни зак къетИен дамах ва шадвал кутунва. Дагъдин са гъвечИи хуьрйй тир зун, буругърин къацИай кIвалахрин фяле, зурба уьлкведин кьиле авай ксари къабулзава, за абурухъ галаз жуван республика, Избербашдин мяденар патал важиблу месэляяр гьялзава... Зун СССР-дин залан промышленностдин нарком Л. Кагановичахъ галаз гуьрушмиш хъана, адан заместитель П. Звягинцева къабулна. П. Звягинцевахъ галаз санал чун «Главнефть»-да хъана ва ана чи Избербашдин трест герек такъатралди ва тадаракралди таъминарунин месэла гьялна. За гъакIни Избербашда Дагъустандин халкъарин векилар патал горно-промышленный ученичество тешкилуни ва цIуд йисан мектеб эцигунин месэляяр къарагъарна. Зи тIалабунар тайин къарарриз элкьвена, лазим тешкилатриз тапшуругъар гана. Яшайишдинни дуланажагъдин ва культурадин эцигунар кьиле тухун патал трестдиз 4,5 миллион манат пулдин такъатар чара авуна...»

Чи ихтилат физвай йисар къетИенбур хъанай: вири къуватар ва такъатар кардик кутуна промышленность ва хуьруьн майишат хкажзавай уьлкведа вишералди, агъзурралди пешекарар, къуллугъчияр - тахсирар квайбурни, квачирбурни - жазаламишзавай, лагерриз рекъе твазвай. Ида арадиз гъизвай къенепатан къызгъинвилел алава яз дуьньядани чIехи дяведин цIай куькIуьз эгечIнавай. 1941-йисан гатуз адак Советрин уьлквени акатнавай.

Гъа ихътин шартIара Избербашдин мяденрални къызгъин зегъмет ргавзай, цIийи буругъар эгъуьнзавай, къвердавай артух нефт гъасилзавай, вучиз лагъайтIа уьлкведин игътияжар йикъалай-юкьуз артух жезвай. Амма промышленностдихъ галаз санал хуьруьн майишатдин виликни цIийи везифаяр акъвазнай, фронтдиз суьрсет гана кIанзавай. Сифте нубатда колхозризни совхозриз чпиз куьмек гун, абурун кьиле алакьунар авай, зегъметчи коллективар агалкъунрихъ тухуз алакьдай ксар тайинарун герек тир. Гъа икI республикадин гьукуматдин къарардалди Велихан Шайдаевни бурильшиквиляй Къасумхуьруьн райондин Курхуьруьн Сталинан тIварунихъ галай колхоздин председателвиллиз рекъе тунай.

Курхуьруьн мулкара хъсан техилар битмишарзавайди тир. Райондин вири майишатар тумунин техилдалдини и хуьруьн магьсулдарри таъминарзавай. Гъавилай майишатдин вилик фронт патал жезмай къван гзаф техил гъасилунин ва райондин амай майишатарни вилик чIугунин везифа эцигнай.

Лугъун хьи, партиядин ва гьукуматдин тапшуругъар кьилиз акъудун регъят крарикай тушир. Дяведин женгерикай яргъа я лагъана уьмуьрдин секинвал авачир. Са патахъай, колхозчийри, асул гъисабдай дишегълийрини аялри кIвалахна, вучиз лагъайтIа зегъметдиз къабил эркекар саки вири фронтдиз фенвай, колхозрихъ гъатта балкIанар, яцарни амачир, гъасилзавай техилни яр-емиш, чIемни-ниси, як фронтдиз рекъе твазвай. Муькуь патахъай, хуьрерин агъалийрин чара дяведикай катна къачагъвиллиз кьил яна тамара авайбурукай атIанвай. Юкьуз кас агат тийидай кIевера чуьнуьх жез, йиф атайла, абур чуьнуьхиз-къакъудиз, чпиз аксивалзавайбур ягъиз-рекъиз яркIи хуьрера гъатзавай. Абурун жергейра чкадинбур хъиз маса районрин ва халкъарин векиларни авай. Садбур кичIевиляй фронтдай катнавайбур, муькуьбур Советрин

властдила куьгъне хилер алудзавай бур тир. Абурун къанлу гилер сифте нубатда женгинин орденар ва медалар аваз, залан хирерикди ва я гил-кIвач галамачиз хквезвай аскеррал, гьакIни колхозрин киле авай бурал, райондин идарайрин къуллугъчийрал къвезвай. ИкI, месела, жуван хуьре абуру Жавадан Мирзе яна къейиди, къунши Чилихъай тир колхоздин председатель Ширифаз жемьтдиз акваз-акваз къаст авурди зазни хъсан чида. Ватандин ва халкъдин душманрив чпин жазани агакънай. Абурун аксина экъечIун патал тешкилай истребителрин батальондиз килдин дестейрин командирар яз колхозрин киле аквазнавай В. Шайдаев, Ш. Селимов, А. Мегъамедов, К. Бабаев ва масабур желбнай. Дугъриданни къирмиш авур къачагърин мейитар Чилихърин къурга тунай.

Ватандин Чехи дяведилай гуьгъуьниз хайи зи рикIел аламай ихътин мад са кар ава. Чи КIелейрин хуьруьн колхоздихъ Солдат лакIаб алай са балкIан авай. Аял чIавуз, им вуч тIвар ятIа, чи кил акъатдачир. БалкIанни къакъан кIвачерал зурба жендек алай, пара гужлу, къекъуьнарни патахъ жуьредин бур яз аквадай, чамар авуник квачир, далудал ашукъай касдиз са кIусни къулайвал тагудай гъайван тир. Аялар яз чунни пара ислягъди тир Солдатдин далудал паруйрилайни руварилай кам яна хкаж жадай, амма кIусни лезет тагуз гъасятда эхвичIдай. Гъа и аламатдин, чи ерийра мад гьалт тийидай хътин балкIан дяведин иштиракчи тир къван ва ам куьтягъ хъайидалай къулухъ колхоздиз военкоматди вахканвайди тир къван. Фронтдиз хуьрай рекъе тур гъайванрин эвездиз.

Дяведилай гуьгъуьнин йисара Шайдаев Велихан гъа и райондин Чухъвер-хуьруьн вири патарихъай гуьгъуьна амуькзавай Салманан тIварунихъ галай колхоздин киле эцигна. Ахпа ам яргъал йисара хайи ХъипитIрин хуьруьн колхоздин киле хъана.

А йисара ХъипитIрин хуьре хъайи дегишвилер пара тир. Къунши хуьрерин жемьтрин пехилвал арадиз гъизвайди ам хъанай хъи, хъипитIарвийрин кIвалера Ватандин Чехи дяведилай гуьгъуьнин йисара радио рахаз эгечIнавай. Им садрани тахъай, ЯркIи патара такур кар тир. Зи рикIел лап къе хъиз аламай са югъ ава. 1953-йисан 6-март. Чи хуьруьн къазмайрал – ЧатIлекъвел – арабрин тухумдай тир Агъмед рагъметдиз фенвай. Хуьруьн жемьт ана авай. Югъ нянихъ элкъвенвайла, абур хквез эгечIна. Чун, 6-7 йисара авай аялар, рекъин къерехда, яргъи чухъверин тарак къугъвазвай. Вучиз ятIани хуьруьн дишегълийрикай парабур шехъиз-шехъиз хквезвай. «Сталин буба къенва, чан балаяр,- лагъанай абурукай сада.- ХъипитIрин радиндай хабар ганва лугъузва».

Йисар къвез алатна. 1966-йисуз Къиблепатан Дагъустанда хъайи залзалади ЯркIи магъалдин хуьрерин жемьтрин вилик арандиз куьч хъунин месэла эцигна. Хуьрер куьчарунин къарарар Дагъустандин гьукуматди идалай вилик къабулнавайди тир, амма жемьттри разивал гунни мумкин тир, тагунни. Залзалади и къарардиз къуват ганай. КIелейрин жемьт, месэла, вертолетра аваз пуд йикъан къене Уружбадал тухванай, вучиз лагъайтIа ина са пай хуьруьнвийри кIвалер эцигиз эгечIнавай, амай паюнизни чилер чара авунвай. ХъипитIрин жемьт фикиррик квай, XX асирда им къвед лагъай сеферда куьч хъунин чарасузвал ашкара тиртIани, абуруз аранда хуьр кутадай цIийи чка тайинарнавачир. Гъавилай Велихан Шайдаева вичин вах Нарунжан хзандихъ ва гьакIни жуван хайибур къван мукъва тир КIелевийрихъ галаз Уружбадал куьч хъунин къарар къабулнай.

Амма гуьгъуьна аваз хъипитIарвийрни куьч жадайвал хъана. Къуншияр тир 5-6 хуьр санал – Аламише лугъудай чкадиз. Са шумуд йисалай Велихан Шайдаева Уружбадал эцигай кIвалер маса хгана ва вичин жемьт авай чкада

хуьруьн юкьвал цИийи кIвалер эхцигна. Гьа ина 90-дав агакьзавай яшара аваз рагьметдиз фена, Велихан Шайдаев Эминхуьруьн сураара кучуднава.

Велихан Шайдаев кьве сеферда эвленмиш хьанай. Сад лагьай кайвани вичин хуьряй тир. Адаз эркек велед хьанай – Шамил. Гьеле Избербашда амаз паб рагьметдиз фейивилляй, кьвед лагьай сеферда эвленмиш хьхьанай. Бине Ахцегьай тир Айсат тIвар алай дишегьлидал. Умун кьилихдин, абур-гьая авай, мукьва-кьиливал чидай ва хуьдай акьуллу дишегьли тир. Ам хьсан дерзичи тир, адахь гьа чIавара пара кьиметлу ва гьар са дерзичидин мурад тир «Зингер» машин авай. Цусад лагьай классда кIелзавайла, заз ада цвайи костюмар за студент вахтарани алукиз амукьнай. Чи вири тухумдиз халудин свас тир адахь са нукьсан авай – адаз веледар жезвачир. Вичин хьсанвилляй, вирида адаз а нукьсанни багьишзавай. Мадни са делил: вири уьмуьр хьипитIарвидихь ва хьипитIарвийрихь галаз тухвана, ам михьи Ахцегь нугьватдал рахаз амукьнай. ЯркIи нугьватдин са лишанни адан чIалак акатначир.

Бубадин кIвалера хва Шамил вичин хзан галаз яшамиш жезвай. Кье амни амач. Адахь авай веледарни рушар тир. Абурухь чпин хзанар хьанва. Велихан Шайдаеван вахарин эвледар пара я. Иллаки КIелевияр. Ина халудин тIвар гьамиша мецел ала. Хтул Загьидинан хва Фарид Агьмедова (Мегьарамдхуьруьн райондин кьил) чIехи халу Велиханан тIвар вичин чIехи хциз хганва. Москвадин хьсан вузда кIелзавай ада машгьур халудин тIварцIел дамахзава. Им акI лагьай чIал я хьи, Велихан Шайдаеван тIвар гьич садрани рикIелай алатдач, ам несилдилаь несилдал фида.

Зунни адан хтулрикай сад я. 1963-65-йисара Хутаргьрин юкьван школадин чIехи классра кIелзавайла, за хуьтIуьн варцар халудин кIвале акьудиз хьанай. За адан архивда авай хейлин чарар-цIарар, документар тупIалай авунай, адан мецелай ихтилатрихь яб акалнай. Зи рикIе абур кхьинриз элкьуьрунин, ктабра тунин хиялар-мурадар арадиз атанай. Жуван яратмишунра Шайдаев Велиханан уьмуьрдин ва кьисметдин чинар заз гилалди герек кьезва, абур за жуван поэмайрани повестра ишлемишзава. Месэла, за гьеле 70-йисара кхьиз эгечIай ва 1990-йисуз акьатай «Чилин бахт» ктабда авай «Вахтарин кьуьл» поэмадин, адаз ширралди кхьенвай повесть лагьайтIани жеда, игитрикай садан кьамат адаз мукьвади я. Сифте пай «Терг хьайибур» ктабда гьатнавай ва вичел кIвалах авун давам жезвай «Тамун инсанар» романда Шайдаеван образ за лап гегьеншдиз гузва, ам кьилин игитрикай сад я.

Вахтар кьез-физва. Несилри несилар эвеззава. Велихан Шайдаев хьтин ксарин кьисметри абур алакьада аваз тазва. Девирар хьиз, уьлкведин кьурулушарни дегиш жезватIани, цИийи несилар абуруз буржлу яз амукьзава. ГьикI хьи, чIехи несилар чеб физ, абурун кьазанмишунар гуьгьуьнай кьезвайбуру кьабулзава – шегьерарни карханаяр яз, гьалибвилерни уьлкведин кьудратлувал яз. Кьадирлувал ва вафалувал авачирла, абур гумукь тавунни мумкин я.

Неинки ХьипитIрин, гьакIни вири ЯркIи патарин дамах хьайи Велихан Шайдаеван тIвар Эминхуьре, ам яшамиш хьайи Уружбадал куьчейриз ганва. Мукьва-кьилийрин, СтIал Сулейманан ва Мегьарамдхуьруьн районрин агьсакьалрин тешкилатрин тIварцIелай Избербаш шегьердин администрациядиз чар рекье тунва. Палабун сад я: шегьердин бине кутурбурукай сад тир Велихан Шайдаеван тIварцIихь куьче ягьун. Кьведай йисуз Избербаш шегьердин 90 йис тамам жезва. Ахьтин касдин тIвар истеклу авун лап кутугай кар жедай.

Сатира ва юмор

Шихмурад
АГЪАКЕРИМОВ

АКЪУЛЛУ СВАС

Кларкларбубади гададиз мехъер авуна, квализ жегъил свас атана. Шад хъана къарини къужа. Жечни бес, гъар са патахъай къаридиз сусакай куъмек жеда: хуьрекар гъазурда, квалер михъи ийида, яд гъида, гъаятар шиткинда ва мадни. Къаридиз еке регъатвилер жеда. Ихътин умудар авай къуьзекриз гъич сусак юзун кваз аквазвач. Адахъ умуд авур гъаятарни руквадай хъана, зир-зибилдив ацанва. Суса рукварилай кам ягъиз хквезва. Къвед-пуд йикъалай къуьзуьбур свасни галаз гъаятда куьсридал ацукънавай вахтуна, свас ахтармишун патал, адаз са регъувал кутада лагъана, Кларкларбубади вичин къаридиз лугъуда: «Къари, валлагъ, и гъаятдал гъич кицI ацукъдай гъални аламач. Къарагъ, а верхи кул зав геце, за и гъаят шиткинда. Акурла жуваз регъуь жезва.

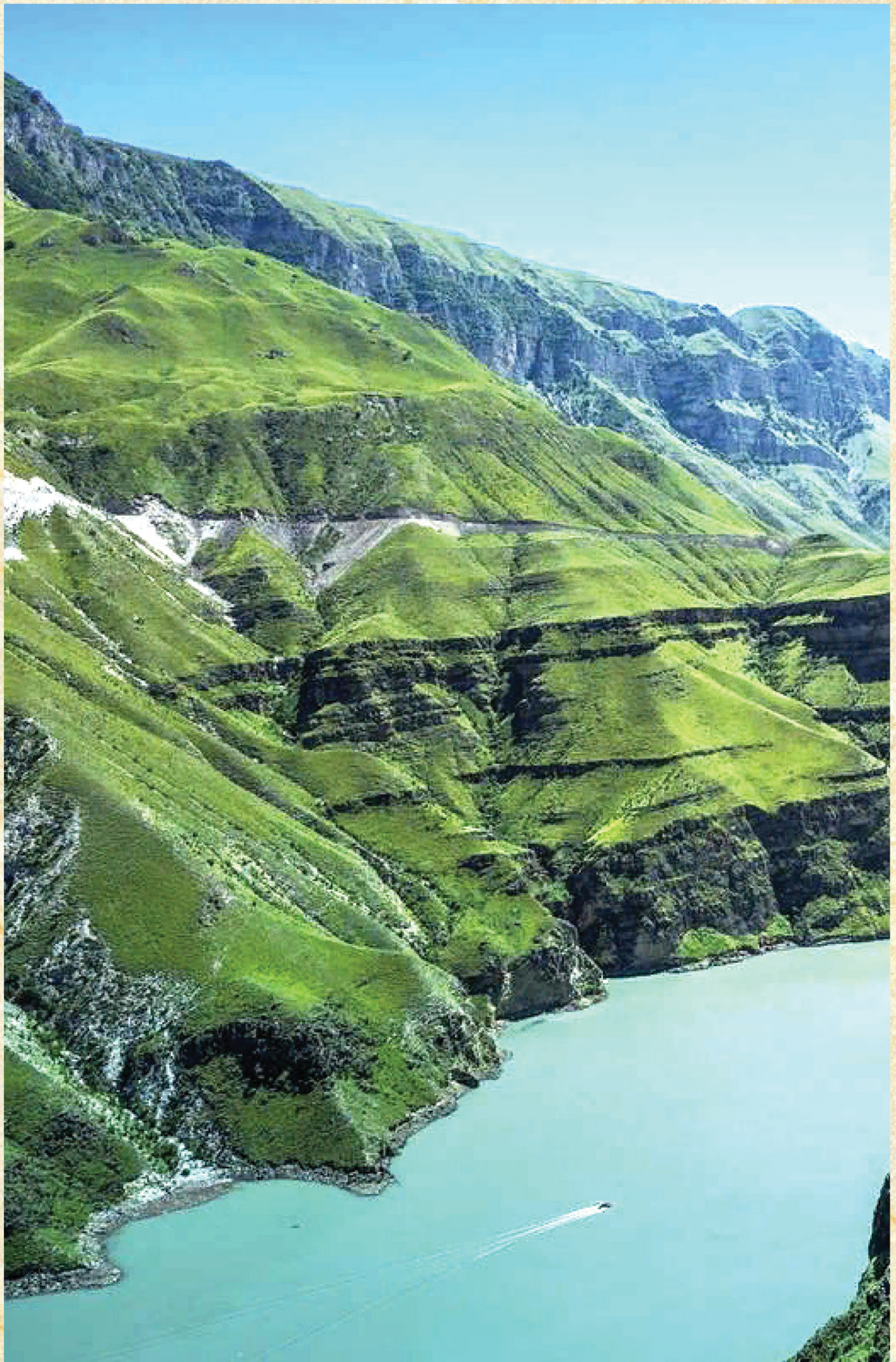


Къариди кул гъана, са къерехдивай шиткиниз башламишна. Къужа къарагъна, адан гъиляй кул акъудиз алахъзава: «Зав геце кул, я къари, ви юкъ тIазва, ваз ада азият гузва, къе за шиткинда, заз ашкъи ава». «Ваъ, я къужа, итимдиз шиткинар авун кутугнавай кIвалах туш,

акурбуру чаз вуч лугъуда? За шиткинда, юкъ тIа хъунал бенд жемир», – къариди кул вичелди ял хъийизва. Гъа икI кулунин патахъай гъуьжетар авайла ацукъай чкадилаи свас рахазва: «Куьн аялар хъиз гъуьжетра вучиз ава? Сада къе шиткина, муькуьда – пака. Гъуьжетар ийиз акурбуру куьн айибда».

«Е къей къари, – лугъуда Кларкларбубади, – накъ атанвай сусахъ къван акъул чахъ хъанач. Ам акъуллу свас я, ада дуьз лугъузва-къе ви нубат хъурай, пака – зи». Къариди шиткиниз башламишна. «Я къари, явашдиз шиткина! Акъван алахъна рангар, ширер янавай сусан чиниз руг тефирай!» – лагъана, дарих хъанвай гуьгъуьлар секинариз вич гъаятдай къецел экъечIна. Идаз «цивилизованное общество» лугъузва ман?!»

Бубайри лугъуда: «Тараз якIв ягъизва тамуз ван атурай лагъана». Там бишиди хъайила бес низ шикаят хъийида?



Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой ПМ971

